Sanskrit Sahitya Parishad Series No 22

PRAŚĀNTA-RATNĀKARAM

(A new Sanskrit Drama)

BY

KALIPADA TARKACHARYA

Lecturer in Sanskrit, Sanskrit College, Calcutta

With a Foreword

BY

DR AMARESWAR THAKUR, M A, PH D

and an Introduction

BY

ASHOKANATH SHASTRI M A, P R S

SANSKRIT SAHITYA PARISHAD

Shyambazar, Calcutta

1939

Printed by J C Sarkhel
at the Calcutta Oriental Press Ltd ,
9, Panchanan Ghose Lane,
Calcutta

Published by the Secretaries,
Sanskrit Sahitya Parishad
Shyambazar, Calcutta

Price { For members of the Parishat -/12/-
For others—Re 1/

सस्कृत-साहित्य-परिषद्-ग्रन्थमालायाम् २२तम-सख्या

प्रशान्तरत्नाकरम्

(नवीन नाटकम्)

कलिकातास्थ राजकीय-सस्कृत महाविद्यालयान्यतर-
न्यायशास्त्राध्यापकेन

श्रीकालीपद-तर्काचार्येण

प्रणीतम्

१८८१तमे शकाब्दे
कलिकातान्तर्गत-श्यामवाजारस्थ-
सस्कृत-साहित्य-परिषदा प्रकाशितम्

मूल्यम्— { परिषत् सदस्यानाम्—।।।० द्वादशानकम्
अन्येषाम्—१, रूप्यकमात्रम्

कलिकाताराजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यापक-

श्रीयुक्तकालीपद-तर्काचार्यप्रणीत-ग्रन्थमाला

निःशेषप्रकाशिता ग्रन्था —

१। सूक्तिदीपिका (जगदीशकृतप्रशस्तपादभाष्यसूक्ते टीका) वङ्गभाषामयभाष्यतात्पर्यादिसमुपबृंहिता ।

२। मुक्तिदीपिका (गदाधरभट्टाचार्यकृतमुक्तिवादस्य न्यायशास्त्रीयग्रन्थस्य टीका) वङ्गभाषामय-मुक्तिवाद-तात्पर्यविवरण नानादर्शनमतसिद्धमुक्तितत्त्व विचारात्मकमुक्तिवादभूमिकादिसमलङ्कृता ।

३। रत्नलक्ष्मीटीका (कणादतर्कवागीशकृतभाषारत्नाख्यनैयायिकपदार्थ ग्रन्थटीका) भाषारत्नभूमिका-न्यायशास्त्रीयपारिभाषिकपदार्थविवृतिविभूषिता ।

४। सारमञ्जरीटीका (न्यायग्रन्थ)।

५। साङ्ख्यसारटीका ।

६। साङ्ख्यकारिकागौडपादभाष्यटीका ।

७। अनुवादनवोदय (संस्कृतभाषाशिक्षाग्रन्थ)।

८। काव्यचिन्ता (काव्यसमालोचनाग्रन्थ)।

९। मालविकाग्निमित्रटीका ।

१०। दशकुमारचरितटीका (अपहारवर्मचरितपर्यन्ता)।

११। नलदमयन्तीयम् (सप्ताङ्कनाटकम्)।

१२। स्यमन्तकोद्धार (एकाङ्को व्यायोग)।

१३। प्रशान्तरत्नाकरम् (नवाङ्कनाटकम्)।

१४। शैशवसाधनम् (खण्डकाव्यम् प्रेमपुष्पसंस्कृतपत्रिकाया प्रकाशितम्)।

अंशत संस्कृतपत्रिकादौ प्रकाशिता ग्रन्था.—

१। सत्यानुभावम् (महाकाव्यम्)।

२। जातिबाधकविचार (न्यायग्रन्थ)।

३। युगलाङ्गुरीयम् (वङ्किमचन्द्रस्य युगलाङ्गुरीयकथानुवाद)।

४। आशुतोषावदानम् (काव्यम्)।

तथा

आर्यप्रभा विद्योदय-मञ्जूषा प्रेमपुष्प-संस्कृतसाहित्यपरिषत् संस्कृतपद्यवाणी 'संस्कृतकलेज म्यागाजिन्'प्रभृतिपत्रिकासु प्रकाशिता सङ्ख्यातीता विविधविषया गद्यपद्यमयनिबन्धा ।

अप्रकाशितानां नेह नामानि समुल्लिख्यन्ते ।

विविधविद्यापारावारपारङ्गम-विश्वविश्रुतकीर्त्तिप्रतान बहुविधवाणीप्रवचनप्रवीण-
महोदारचरित-एम् ए पि-एइच् डि (कलिकाता), पि-एइच् डि (केम्ब्रिज्),
एफ् आर् एस् एल् (इंलण्ड्), एफ् ए एस् (ओयार्स), डि लिट्
(रोम), आइ इ एस्, दर्शनवागीश-सर्वविद्यारत्नाकर-दर्शनाचार्य-
दर्शनवाचस्पति-प्रभृतिनानाविरुदभाजन-कलिकाता-राजकीय
संस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्ष वङ्गीयसंस्कृत-परीक्षासमिति-
मन्त्रिप्रवर-श्रीयुक्त-सुरेन्द्रनाथदासगुप्त-महोदयेभ्य

उत्सर्गपत्रम्

हे वीर प्रतिभा तव प्रतनुते काव्ये विदां विस्मयं
दिव्या दार्शनिकी कृतिश्च महती कीर्तिस्तवालौकिकी ।
ग्रन्थास्ते कति वा विभिन्नविषया भिन्दन्ति चेत्त तम
किं तत्त्व तदिहास्ति यद्धि भवतो बुद्धौ न विभ्राजते ॥

लब्ध्वा भारतराजसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षता
वङ्गीयामरवाक्परीक्षणसभासाचिव्यमासेदिवान् ।
दीनां दैवतभारतीं सतिमिरामालोकयन्नर्च्चिषा
रोगार्तिक्षपणे तनोषि निपुणां विद्यां निजां वद्यके ॥

बाल्यादेव दुरूहदर्शनमत त्वन्मानसे निर्बभौ
वैचित्र्य तव वाचि कर्मणि तथा क्षौणीचमत्कारकृत् ।
दीप्रे भास्वरता मृदौ च मृदुता शीलस्य ते लक्षणं
लोकातीतगुणस्य किं तव भवे योग्यं समर्च्चाविधौ ॥

भक्तैर्भक्तिवशात् कृता दिविषदां पत्रेण पुष्पेण वा
पूजा प्रीतिभर करोति नियतं दिव्योपचारैर्यथा ।
तस्मात् संस्कृतवाक्पलाशनिचित पत्रोपहारो मया
क्षुद्रोऽप्यद्य सुरेन्द्रनाथ भवते श्रद्धावता दीयते ॥

भवद्गुणमुग्ध-श्रीकालीपद-देवशर्मणा

FOREWORD

To write a Sanskrit drama in the present day may seem to be an anachronism but we should receive, rather with a kindly eye, the last signs of life of this ancient language of our land

The present drama purports to be a *nātaka* Whether it can be designated as a *nāṭaka* from the point of view of the later theorists is doubtful However, the present drama professes to be *prayogānugunakrama* ' The reader should judge that for himself

The idea of the plot has been taken from such sources as Adhyātma Rāmāyana (Ayodhyā K 80 ff) and the *Krttivāsa* Rāmāyana in Bengali, but it has been refashioned by the dramatist almost beyond recognition From the above sources we know that Ratnākara was at first a robber and that he afterwards became a saint This nucleus has been given the present shape by the author

The drama opens with a famine-stricken scene Ratnākara the pious enters begging A whole day s toil in securing alms has brought him nothing The picture of his fasting parents, wife and son moves him deeply But those who have ample food will not part with it, and the poor are left only to starve At first he makes up his mind to save his family by taking to robbing But good sense prevails, and he gives up that project Next, he determines to put an end to his miserable life

At this critical moment he finds a woman about to be molested by a robber He postpones his contemplated suicide and saves the woman by completely out-manoeuvring the robber The robber happens to be the dreadful Vīrabala, the head of a gang He is the son of a Brāhmana and has taken to robbery from dire want He advises Ratnākara to take to this profession, when he hears of his

sad plight Ratnākara hesitates and then decides to join the gang as its chief, for that is the only way to save his starving family He shall destroy the miserly rich and shall uphold the starving poor The two become fast friends and prepare to fulfil their mission Ratnākara saves his starving family and prepares to save others who starve (Act I) He is to destroy the cruel king Kāmesvara and to establish a new kingdom

Next follows a scene in the court of the king Kāmeśvara bearing instances of the king s cruelty and high-handedness which add to the misery of the famine-stricken land A Brāhmana unable to bear torture curses him with utter destruction The king intent to pacify his troubled heart decides to go to Lilāvati, his object of lust She became a widow in her early years The king fell over head and ears in love with her His love was reciprocated So the king killed her aged father and brought her into his harem Here the Second Act ends with a scene of drunken revelry (II)

Ratnākara using a strategy robs the royal treasury of king Kāmesvara The king issues orders for the immediate detection and arrest of the gang of robbers (III) The sage Cyavana, the father of Ratnākara and Ratnākara's son Ātreya go to pay up their debts to Dhanadatta, a merchant They owe him two hundred coins and they pay off the whole amount out of the money which Ratnākara has received "from one of his loving friends who prefers to remain *incognito* ' But suspicion arises in the mind of one of the members of the Intelligence Branch, who was perchance present at the time of payment This leads to the arrest of the father and the son of Ratnākara and as they are being thrashed so that truth might be extracted, Ratnākara enters with a few men, kills the officers outright and carries away his father and his son who have fainted away He takes refuge with his whole family in the newly founded city of Ratnapura (IV)

The Fifth Act begins with a discourse between Sumati (Good Reason) and Kumati (Bad Reason) Kumati is exhilarant of her success with Ratnākara while Sumati is deeply grieved but optimistic of Ratnākara s ultimate revivification into piety Then we find Ratnākara in Ratnapura, the refuge of all poor and oppressed people One of his comrades returns from the city of the king Kāmesvara, as he is talking with his son Ātreya This man gives an account of his activities in the city of king Kāmesvara, of how he has arranged, with his magical arts for the murder of certain important personages He further informs that the king would be coming on a naval excursion on the river Sarayū very soon Ratnākara prepares for the capture of the king so that he may retaliate the thrashing that was meted out to his father and his son by the king's men (V)

The Sixth Act opens with two fishermen who are busy with their baffled efforts to collect fish They retire to see the fun as the king s boat approaches The king and the woman are seen absorbed in drunken revelry on their boat, as the boats in train pass away Then comes on a boat Ratnākara with his gang He prepares a strategy for the capture of the king The fishermen who had been observing all this from a concealed nook retire in horror even leaving their boat the only means of their living, behind at the very prospect of this daring feat of Ratnākara Then Cyavana enters the stage with his wife Cyavana looks dejected his wife asks the reason thereof Though unwilling, he relates to her the fact that Ratnākara has taken to robbery The old sage even contemplates committing suicide if that would improve his wayward son (VI)

In the Seventh Act we find Ratnākara with his captive king Kāmesvara Cyavana takes charge of the captive and the tired gang retire to rest, after having tied the king to a tree (VII) Cyavana, however sets the king free in the darkness of night, writes a letter to Ratnākara to that effect

and adds that he is committing suicide so that even this may put a stop to Ratnākara s ignominious activities Then he puts an end to his life by hanging himself Even before the day has dawned, Ratnākara comes in exhilaration but discovers the calamity with a shock His wife, his child and his mother come, and they all faint away at this awful sight (VIII)

In the last Act we learn of the melodramatic death of Ratnākara s mother, of his child and of his wife A great change has overtaken Ratnākara , he sets free the recaptured king, makes arrangements so that the poor men of Ratnapura may live honestly and happily and dissolves his gang entreating the members not to take to robbery again Then he contemplates suicide , but Good Reason dissuades him and advises him to take initiation from a good preceptor Nārada sent from heaven initiates him into a new and pious life (IX)

The style is lucid No *prakṛt* has been used in the drama though theory requires it Besides the common classical metres such as Anuṣṭubh, Upajāti (of Indravajrā and Upendravajrā, and of Vamsastha and Indravamsā), Vasantatilaka, Śālinī Śārdūlavikrīdita, etc , some novel types of *jāti* verses have been used in songs

Amareswar Thakur
Lecturer, Calcutta University
and
Secretary, Sanskrit Sahitya Parishat

INTRODUCTION

In any literature the drama is invariably regarded as the sublimest product of the poetic mind summing up in itself the essential conception of literary art It is only the drama of all forms of poetic composition that seeks to deal with the deeper questions of human life and as such may rightly be called *'the vital spark* in literature A few centuries back, the Sanskrit literature too had been in the height of glory, and signs of its vital exuberances are still to be traced in the extant dramatic works of Asvaghosa Bhāsa, Kālidāsa, Śūdraka, Harsa, Bhavabhūti Ksemiśvara Viśākhadatta Rājasekhara and others But the necessary reaction set in and a rapid decline reduced *the language of the immortals'* to such a decadent state that in recent years it came to be seriously ignored as a *dead language* In more modern times however a fresh laudable endeavour is being made for its resuscitation and the authorities of the Sanskrit Sāhitya Parishat deserve the warmest congratulations of all lovers of classics for the valuable service they have been untiringly rendering to the cause of the revival and popularization of the Sanskrit language and literature for the last twenty-five years

Pandit Kalipada Tarkacharya the author of the present work, is one of the band of energetic pioneer workers who founded the Parishat and made it what it now is He was at one time the Professor of this Institution and the Editor of the monthly Journal of the Parishat in which the present drama has been serially published He devoted the best portions of his life and energy in moulding the present batch of youthful workers and scholars of the Parishat The humble writer of this Introduction feels proud as he recalls to his mind the happy old days when he

had the unique privilege of sitting at Pandit Tarkacharya's feet to take his first lessons in Sanskrit literature

Pandit Tarkacharya belongs to a family of erudite Sanskrit scholars, famous for their versatility It is the renowned Pandit-family of Kotālipādā, Faridpur which produced, among other reputed savants, the celebrated Advaita philosopher and devotee Śri Madhusūdana Sarasvatī (c 16th century A D) Pandit Tarkacharya was edu cated in Bhattapalli (the well-known centre of Sanskrit learning in South west Bengal) under the paternal care of the late Mahāmahopādhyāya Pandit Śivachandra Sārva-bhauma of hallowed memory

If in his early youth Pandit Tarkacharya had worked for the renascence of Sanskrit, in his present advanced age too, he has not left off his noble habit During these years he has never been found failing in his valuable contributions to the Sanskrit literature, in the form of poems lyrics, dramas and philosophical treatises And the present drama is the most recent of his productions

If the staging of dramas written in any language shows that the language is not yet obsolete then the Sanskrit Sāhitya Parishat, which has staged no less than twenty-five Sanskrit dramas, may justly claim that Sanskrit is still a living language If, again, the normal practice of writing Sanskrit dramas in any language be any proof to its currency, then the Sanskrit dramas of Pandit Tarkacharya can certainly falsify the allegation of lifelessness usually brought against the really immortal language

The present work, which is the outcome of the mature pen and natural poetic talents of the learned author, has for its background the well known popular story about the early life of the sage Vālmīki the celebrated author of the Rāmāyaṇa

From the versified Bengali version of the Rāmāyana by the renowned Bengali Poet Krttivāsa, we come to know that the revered sage Vālmīki was a vile robber named

Ratnākara in his early youth But his early history, as detailed in the original Rāmāyana itself, contains no such reference The Adhyātma Rāmāyana, on the other hand seems to be the possible source of the well-known story carefully interwoven by the Bengali Poet in his vernacular Epic

In the Sanskrit source, we find the sage Vālmiki recounting before Śri Rāmacandra the ignominious account of his past life Originally he had been a Brāhmana by birth, but by close associations with foresters fowlers, thieves and robbers, he gradually turned a robber himself Subsequently, however, he met seven saints whose edifying instructions produced a sanctifying influence on him He gave up his vicious mode of living and began to lead an intensely religious life The sages advised him to mutter the syllables *MA RĀ* (=Rāma inverted) Ages passed by and he became so intent in his devotion that his body became gradually covered all over with ant hill Yet he stirred not Long after the same seven sages, passing by the ant-hill, heard the muttering sound within it and out of pity took him out of that curious tomb As he had been entombed in an ant-hill (valmika) he came to be known as 'Vālmīki' from that day forward

It should be noted in this connexion that the Adhyātma Rāmāyana does not mention the name 'Ratnākara' which seems to be an original contribution by the Bengali Poet

This resurrection of the bandit Ratnākara as saint Vālmiki, has been hinted at in one passage of the Brahma-vaivarta Purāna, in the introductory portions of the com mentaries on the original Rāmāyana by Rāmānuja and Govindarāja Similar stories of Vālmiki's early life are also current in provinces other than Bengal The outline is everywhere the same with but minor differences here and there For example we may refer to the story current in Karṇāla that the robber muttered the syllables *M R A* (and not *MA-RĀ*) But with regard to one factor, all these

accounts agree *viz*, that the name Ratnākara' is nowhere to be found except in the Bengali Rāmāyana of Krttivāsa

Be that as it may the learned author of the present drama has adopted only the barest outline of this popular story and has completely remodelled it to suit the purposes of his drama The vicious bandit Ratnākara of the traditional tale has in his hands, changed to a humane outlaw, who has taken to robbery not as a selfish profession, but with the noble mission of helping the destitute and depressed by saving them from the tyrannous oppressions of the rich and powerful Pandit Tarkacharya's Ratnākara reminds one of the notorious outlaw Robinhood of the West and presents a very close approach to real life The author therefore is sure to be successful in capturing the sympathy and admiration of the reader in favour of the hero of his drama But for all that he does not, for one single moment even, try to justify the conduct of Ratnākara from the ethical viewpoint The mission of the hero is indeed noble though the means selected by him for its fulfilment is certainly ill-advised So, in the *denouement*, the author unfolds the tragic scene of divine retribution for the final spiritual uplift of this noble but misguided hero The expiation of Ratnākara, at first sight, may seem to be rather too drastic in comparison with all the sins he might have committed. But it should always be borne in mind that perfect peace can only be realized at the cost of the heaviest sacrifice and self-immolation Bandit Ratnākara is required to be immured alive, so that Saint Vālmīki may be resurrected from his living tomb Pandit Tarkacharya has successfully brought out this inner significance of Vālmiki s metamorphosis by completely wiping out all associations of his past life

In composing the present drama, the learned author has not at every step rigidly followed the traditional principles

---

* For details, *vide* the illuminating Sanskrit Introduction by the author himself

of Sanskrit dramaturgy According to the traditional conventions, a Sanskrit type drama (Nātaka) must be idealistic in spirit The hero is required by the canons of dramaturgy to be either a divine or a semi divine being But strangely enough, the hero of this drama is painted as an ordinary man of the world swayed by passions and emotions virtues and vices In portraying his character the author has revealed the terrible internal struggles which a man of flesh and blood normally experiences under existing circumstances but which an idealist playwright would avoid to depict in his work Pandit Tarkacharya s attempts at realism fall in more with the line of the modern dramatist than with the ancient tradition of Sanskrit dramaturgy

To suit the taste of the present-day audience the author has tried to introduce in course of the dialogues and stray incidents popular ideas current in contemporary society. Modern technique of introducing characters has also been profitably adopted But at the same time, the handling of the main plot, the usual introduction of the prologue, the divisions into Acts and the conventional mode of composition (*viz* , the intermixture of lyric verses and prose dialogue) show that the auhtor has not swerved much from the traditional path The minor departures introduced here and there only emphasize the influence of the age and environments on the author, who like a man of genuine culture has not been a slave to the conventional rules of Sanskrit dramaturgy but has ever kept his mind wide open

Another striking feature of the present drama is the exclusion of Prakrit dialogues altogether from the body of the work All the characters speak Sanskrit which is indeed a novelty We can appreciate the motive of the author in banning Prakrit from his drama when we take into consideration the fact that the different Prakrit dialects ceased to be spoken languages even as early as the third or the fourth century A D Though the canonical works on

Sanskrit dramaturgy require the inclusion of Prakrit dialects in a major drama, yet by blindly following these authoritative dictates in these days no practical purpose is to be achieved Sanskrit, on the other hand, can be more easily understood than the literary Prakrits which invariably remain unintelligible even to the most cultured audience And hence the author deserves no unfavourable criticism for what may be called a happy departure from the ageold tradition

The intensity of Ratnākara s expiation suggests the real tragedy , but unlike the western tragedies the present drama does not leave us utterly disconsolate at its final conclusion The sublimity of the hero's self-immolation evokes the sentiment of Quietism which is universally acknowledged as the characteristic trait in the character of the resurrected saint Vālmīki Hence the title of the drama—*'Praśāntaratnākara'*—is logically and dramatically significant

The character of Vālmīki has been differently painted by different authors But it gives us immense pleasure to find that the portraiture of the saint by Pandit Tarkacharya has its own commendable touch of originality and at the same time fully retains the spirit of the ancient tradition

It would be out of context to say anything more in praise of the work in the body of the Introduction The praise should come, and we hope it must come, from the reading public We, therefore conclude here with the words of a great Indian dramatist, which aptly fit with the present situation—

We have now been left only with the task of requesting the audience to listen to this drama with proper attention and courtesy in consideration of its sublime subject-matter and out of respect for its learned author "

Ashokanath Shastri
Lecturer, Calcutta University

अनुबन्धिका

विदाङ्कुर्वन्तु श्रीमन्तो विबुधधौरेया । यदिद प्रशान्तरत्नाकर नाम नवीन रूपक बाल्मीके कविकुलगुरो पूर्वरूपस्य रत्नाकरस्य दस्युवृत्ति-मास्थितस्य सुकठोरकलुषवृत्तिप्रशान्तिमधिकृत्य सन्निबद्धमास्ते । सोऽय रत्नाकरो नाम रामायणमहावस्तुप्रजापते श्रीबाल्मीकिमहर्षे पूर्वरूपमिति सुप्रथितमेव कथिकापारम्पर्येणा गोपालादानरपालम् । पर तदिद रत्नाकर इति बाल्मीके पूर्व नामधेय कृत्तिवासकृतवङ्गभाषामयपद्यात्मकरामायणग्रन्थ एव सुस्पष्टमुल्लिखितमुपलभ्यते । अध्यात्मरामायणग्रन्थे महर्षिबाल्मीकिना स्वमुखेनैव श्रीरामसमीपे यदात्मवृत्तमुपवर्णितमयोध्याकाण्डे षष्ठसर्गे, तत्र रत्नाकर इति नाम्नो गन्धोऽपि नासाद्यते । तत्रत्यो वृत्तभागस्तु कृत्तिवासादि-परिगृहीतेन सर्वत्र साम्प्रतिकेषु प्रथितेन वृत्तभागेन प्रायेण तुल्य एव † । मम सुयोग्यच्छात्रेण वेथुनकलेजाख्यराजकीयमहाविद्यालयस्य सस्कृताध्यापकेन श्रीमता चिन्ताहरणचक्रवर्तिकाव्यतीर्थ-एम्-ए-महोदयेन निबद्ध 'बाङ्गाला रामायणे रत्नाकरेर उपाख्यान ओ ताहार मूल' इत्याख्यवङ्गभाषामयनिबन्ध

राम त्वन्नाममहिमा वर्ण्यते केन वा कथम् ।
यत्प्रभावादह राम ब्रह्मर्षित्वमवाप्तवान् ॥
अह पुरा किरातेषु किरातै सह वर्द्धित ।
जन्ममात्रद्विजत्व मे शूद्राचाररत. सदा ॥
शूद्राया बहव पुत्रा उत्पन्ना मेऽजितात्मन ।
ततश्चोरैश्च सगम्य चोरोऽहमभव पुरा ॥
धनुर्बाणधरो नित्य जीवानामन्तकोपम ।
एकदा मुनय सप्त दृष्टा महति कानने ॥

तथा स्कन्दपुराणादिकमालोच्य विज्ञायते, यथा न केवलमध्यात्मरामायण एव, परमन्यत्रापि तद्वृत्तमस्ति निबद्धम्। तस्मादेव वङ्गभाषामयनिबन्धाद् विशेषतो विज्ञायते, यथा 'वङ्गेभ्यो वहिरपि साधारणेषु प्रसिद्ध क्वचित् क्वचिदीदृशमेव बाल्मीकेः पूर्ववृत्त लब्धप्रचारमास्ते। कर्णाल्मण्डले लब्धप्रचारमीदृशमेक वृत्त १८६५ खृष्टाब्दे Indian Antiquary इत्याख्य-

---

साक्षान्मया प्रकाशन्तो ज्वलनार्कसमप्रभा ।
तानन्वधाव लोभेन तेषा सर्वपरिच्छदान् ॥
ग्रहीतुकामस्तत्राह तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवम् ।
दृष्ट्वा मा मुनयोऽपृच्छन् किमायासि द्विजाधम ॥
अह तानब्रव किञ्चिदादातु मुनिसत्तमा ।
पुत्रदारादय सन्ति बहवो मे बुभुक्षिता ॥
तेषा सरक्षणार्थाय चरामि गिरिकानने ।
ततो मामूचुरव्यग्रा पृच्छ गत्वा कुटुम्बकम् ॥
यो यो मया प्रतिदिन क्रियते पापसञ्चय ।
यूय तद्भागिन किं वा नेति वेति पृथक् पृथक् ॥
वय स्थास्यामहे यावदागमिष्यसि निश्चय ।
तथेत्युक्त्वा गृह गत्वा मुनिभिर्यदुदीरितम् ॥
अपृच्छ पुत्रदारादीस्तैरुक्तोऽह रघूत्तम ।
पाप तवैव तत् सर्वं वयन्तु फलभागिन ॥
तच्छ्रुत्वा जातनिर्वेदो विचार्य पुनरागमम् ।
मुनयो यत्र तिष्ठन्ति करुणापूर्णमानसा ॥
मुनीना दर्शनादेव शुद्धान्त करणोऽभवम् ।
धनुरादीन् परित्यज्य दण्डवत् पतितोऽस्म्यहम् ॥
रक्षध्व मा मुनिश्रेष्ठा गच्छन्त निरयार्णवम् ।
इत्यग्रे पतित दृष्ट्वा मामूचुर्मुनिसत्तमा ॥

पत्रे प्रकाशितमभूत्। तत्रापि रत्नाकर इति नाम नास्ति। तत्र पुनरेष विशेष, यद् बाल्मीकेः पूर्वरूपेण किरातेन रामनाम समुच्चारयितुमशक्यमिति मुनयस्त 'म्र' इति शब्दजपमुपदिष्टवन्त। अथ बहुवर्षानन्तर यदा मुनयस्तेन मार्गेण व्रजन्तो बल्मीककूटमुपेत्य विश्रामार्थमाश्रितवन्तस्तदा तदभ्यन्तरात् समुद्गत निरन्तर शब्दमाकर्ण्य बल्मीककूट भित्त्वा तस्मात्

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रन्ते सफल सत्समागम।
उपदेक्ष्यामहे तुभ्य किञ्चित्तेनैव मोक्ष्यसे॥
परस्पर समालोच्य दुर्वृत्तोऽय द्विजाधम।
उपेक्ष्य एव सद्वृत्तैस्तथापि शरण गत॥
रक्षणीय प्रयत्नेन मोक्षमार्गोपदेशत।
इत्युक्त्वा राम ते नाम व्यत्यस्ताक्षरपूर्वकम्॥
एकाग्रमनसात्रैव मरेति जप सर्वदा।
आगच्छाम पुनर्यावदुक्त तत्त्व सदा जप॥
इत्युक्त्वा प्रययु सर्वे मुनयो दिव्यदर्शना।
अह यथोपदिष्ट तैस्तथाकरवमञ्जसा॥
जपन्नेकाग्रमनसा बाह्य विस्मृतवानहम्।
एव बहुतिथे काले गते निश्चलरूपिण॥
सर्वसङ्गविहीनस्य वल्मीकोऽभून्ममोपरि।
ततो युगसहस्रान्ते ऋषय पुनरागमन्॥
मामूचुर्निष्क्रमस्वेति तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थित।
बल्मीकान्निर्गतश्चाह नीहारादिव भास्कर॥
मामप्याहुर्मुनिगणा बाल्मीकिस्त्व मुनीश्वर।
बल्मीकात् सम्भवो यस्माद् द्वितीय जन्म तेऽभवत्॥
इत्युक्त्वा ते ययुर्दिव्यगति रघुकुलोत्तम।
अह ते राम नाम्नश्च प्रभावादीदृशोऽभवम्॥ इति।

(अध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे षष्ठसर्ग)

पूर्वपरिचित किरात प्रकाशयामासु । तेनैव चास्य बाल्मीकिरिति नाम प्रसिद्धिमापत्' । इति ।

बाल्मीके पूर्व नाम समुत्पत्ति पितरौ चाधिकृत्य भूयासो मतभेदा समुपलभ्यन्ते । तिलकाख्यरामायणटीकाकृत बल्मीकमृत्कूटप्रभवत्वात् बल्मीकाख्यमुनिपुत्रत्वाद्वा बाल्मीकिरिति सञ्ज्ञेति विकल्प कृतवन्त । तत्रापि बाल्मीके पूर्वनामविचारो नास्त्येव । (१)

रामायणशिरोमणिटीकाकारा बहुकालिकतपरयया बल्मीककूटप्रच्छन्नस्य वरुणेन कृतया वृष्ट्या बल्मीकभेदनस्य कृतत्वात् प्रकाशितत्वेन बाल्मीकिरिति प्राचेतस इति च सञ्ज्ञाद्वय गौणपुत्रत्वप्रयुक्त भृगो मुख्यपुत्रत्वाच्च भार्गवादिसञ्ज्ञामपि समुपपादयन्ति । (२) ऋक्ष इत्यस्य मुख्य नाम इति तत्रैवोपपादितमास्ते ।

---

१ उक्त हि तिलकाख्यरामायणटीकाकृता रामेण रामायणीयप्रथमश्लोकटीकायाम्—'बाल्मीकि बल्मीकस्यापत्यम् । बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद् बाल्मीकिरित्यसौ । इति ब्रह्मवैवर्त्तोक्ते । बल्मीकप्रभवत्वेन गोणीपुत्रादिवत् गौणमस्य बल्मीकापत्यत्व गृहीत्वेन् साधुरपत्यार्थ । यद्वा बल्मीक इति ऋषिविशेषस्य सञ्ज्ञेत्याहु ।' इति ।

२ उक्त रामायणशिरोमणिटीकायाम्,—'बाल्मीकिर्बल्मीकगौणपुत्र । गौणत्वञ्च बहुकालिकतप स्थितिहेतुकबल्मीकाकृतित्वप्राप्त्यनन्तर वरुणकृतवृष्ट्या निष्पन्नत्वात्, अत एव वक्ष्यमाणप्राचेतसव्यवहारोऽपि न विरुद्ध । प्रचेतोनिरूपितगौणपुत्रत्वस्यापि अस्मिन् सुवचत्वात् गौणपुत्रत्वयोर्विरोधाभावात् । अत एव भृगुपुत्रत्वमप्यस्मिन् न विरुद्धम् । भृगुनिरूपितमुख्यपुत्रत्वस्य अस्मिन् विद्यमानत्वात् । गौणपुत्रत्वमुख्यपुत्रत्वयोर्विरोधाभावात् । अत एव—'अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामह । बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद् बाल्मीकिरित्यसौ' ॥ इति ब्रह्मवैवर्तवचनम् । 'अतृप्तस्त मुनि वन्दे प्राचेतसमकल्मष'मिति

भूषणाख्यरामायणटीकाकारो गोविन्दराजोऽपि प्रायेण शिरोमणि-टीकाकारमतमेवानुवर्तमानो दृश्यते। तत्र तावदय विशेष यत, भृगुवंश्य कश्चित् प्रचेता नाम, तदपत्यतया वाल्मीके प्राचेतस इति संज्ञा। 'चक्रे प्रचेतस पुत्रस्त ब्रह्माप्यन्वमन्यत' इत्यादौ प्रचेत पुत्रत्वस्य स्पष्टमुक्तेः। (३)

लवकुशोक्ति। 'ऋक्षोऽभूद् भार्गवस्तस्माद् वाल्मीकियोऽभिधीयते'। इति विष्णुपुराणवचनञ्च सगच्छते। अतएव ज्ञापकादस्य ऋक्ष इति रूढनाम। तस्यात्रानुक्तिस्तु आत्मनाम गुरोर्नामेत्यादिस्मृत्या आत्मनामग्रहणस्य निषिद्ध-त्वात् निषेधस्य च रूढनामविषयत्वात्।' इति।

३ उक्तं हि गोविन्दराजटीकायाम्,—'वल्मीकस्यापत्य वाल्मीकि। अत इञ् इति इञ्प्रत्यय। नन्वसौ कथ वल्मीकापत्य, यतो भृगुपुत्र एवाय प्रतीयते। तथा च विष्णुपुराणे 'ऋक्षोऽभूद् भार्गवस्तस्माद् वाल्मीकियोऽभि-धीयते'। इति। अत्रापि उत्तरकाण्डे वक्ष्यति 'भार्गवेणेति सत्कृतौ' 'भार्गवेण तपस्विना' इति च। अन्यत्र प्रचेतोऽपत्यत्वमभिधीयते। 'चक्रे प्रचेतस पुत्रस्त ब्रह्माप्यन्वमन्यत'। इति। 'वेद प्राचेतसादासी'दिति च प्रसिद्धम्। अत कथमस्य वल्मीकापत्यत्वम्? उच्यते,—निश्चलतरतपोविशेषेणास्य वल्मीका-वृतौ जाताया प्रचेतसा वरुणेन कृतनिरन्तरवर्षेण प्रादुर्भावोऽभूदिति भृगुपुत्रस्यै-वास्य प्रचेतोऽपत्यत्व वल्मीकापत्यत्वञ्च सङ्गच्छते। ननु कथ तत्प्रभवत्व-मात्रेण तदपत्यत्वम्? नैवम् गोणीपुत्र कलशीसुत इति तत्प्रभवेऽपि बहुल-मुपलब्धे। उक्तं च ब्रह्मवैवर्त्ते—'अथाब्रवीन्महातेजा ब्रह्मा लोकपितामह। वल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद् वाल्मीकिरित्यसौ'। इति। मास्तु अपत्यार्थत्व तथापि वाल्मीकिशब्द साधुरेव गहादिषु पठितत्वात्। यद्वा भृगुवंश्य कश्चित् प्रचेता नाम तस्याय पुत्र ऋक्षो नाम, 'चक्रे प्रचेतस पुत्र' इति पुत्रत्वाभि-धानात्। भार्गवभृगुनन्दनशब्दौ रामे राघवरघुनन्दनशब्दवदुन्नेयौ। वाल्मीकि-

स्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे वैशाखमाहात्म्ये एकविंशाध्याये दृश्यते,— कृणुर्नाम मुनिः कठोरं तपस्तप्यमानो बल्मीकाच्छन्नदेहतया बल्मीक इति ख्यातो बभूव, तेनैव स्त्रीस्मरणात् स्खलितेन्द्रियेण कस्याश्चित् शैलुष्या-मुत्पाद्यमानः किरातधर्मा पुत्रः कालेन रामायणकर्ता बाल्मीकिरिति ख्यातोऽभूत्। इति। (४)

स्कन्दपुराणे आवन्त्यखण्डे अवन्तीक्षेत्रमाहात्म्ये चतुर्विंशाध्याये भृगुवंशजो विप्रः सुमतिर्नाम, तस्य कौशिकी नाम भार्या, तस्यामुत्पन्नस्तस्य पुत्रः अग्निशर्मा नाम, तस्य वेदादिविमुखस्य दस्युवृत्त्यादिव्यापारास्तदुप-शान्तिश्च अध्यात्मरामायणादिवृत्तभागैः प्रायेण तुल्यतां दधते। निरुक्तानि त्रीणि नामानि नान्यत्र समुपलभ्यन्ते। तत्रत्यवृत्तभागः सविस्तरः सुस्पष्टश्च(५)। शतकोटिरामचरितान्तर्गतश्रीमदानन्दरामायणे बाल्मीकीये

शब्दः पुत्रत्वोपचाराद्, अत एव क्वचित् बाल्मीकेन महर्षिणा इति सम्बन्धमात्रे अण् प्रयुज्यते।' इति। (रामायणे बालकाण्डे १म सर्ग १म-श्लोकटीका)।

४ कृणुर्नाम मुनिः कश्चित्तस्मिन्नेव सरोवरे।
तपो वै दुस्तरं तेपे बाह्यव्यापारवर्जितः॥
बल्मीकमभवद्देहे तस्य कालेन भूयसा।
बल्मीक इति तं प्राहुरतो वै मुनिपुङ्गवम्॥
पश्चात्तपोविरामान्ते कृणौ स्मृतिपथं गते।
स्त्रियोऽनुस्मरतो राजन् स्खलितं चेन्द्रियं मुनेः॥
जग्राह शैलुषी काचित्तस्यां जज्ञे वनेचरः।
लोके प्रख्यापयामास सम्बन्धनिकृन्तनीम्॥
(स्कन्दपुराणे विष्णुखण्डे वैशाखमाहात्म्ये २१ अध्यायः)

५ सनत्कुमार उवाच—
आसीद् व्यास पुरा विप्रः सुमतिर्भृगुवंशजः।
रूपयौवनसम्पन्ना तस्य भार्या च कौशिकी॥

राज्यकाण्डे चतुर्दशसर्गे बाल्मीकेरनेकेषा जन्मना वृत्तान्ता समुपलभ्यन्ते। तत्र कुत्रापि रत्नाकर इति नाम नास्ते। आनन्दरामायणस्य निरुक्त-सर्गीयसुविस्तरसन्दर्भपाठेनैव पाठकाना ते सर्वे विषया स्कन्दपुराणादित केचन विशेषाश्च बोधविषयता यास्यन्तीति ग्रन्थगौरवभिया नेह तत्सन्दर्भा समुद्ध्रियन्ते। आनन्दरामायणससूचिता बाल्मीके पूर्ववृत्तान्ता सुतरा

तस्य पुत्र समुत्पन्नो ह्यग्निशर्मेति नामत ।
स पित्रा प्रोच्यमानोऽपि वेदाभ्यास न मन्यते ॥
ततो बहुतिथे काले ह्यनावृष्टिरजायत ।
तस्या विपद्गत सोऽथ दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥
ततोऽसौ सुमतिर्विप्र सभार्य ससुतस्तथा ।
विदेश कानन प्राप्त कृत्वा आश्रममाश्रित ॥
आभीरैर्दस्युभि सार्द्ध सङ्गोऽभूदग्निशर्मण ।
आगच्छति पथानेन यस्त हन्ति स पापकृत् ॥
स्मृतिर्नष्टा गता वेदा गत गोत्र गता श्रुति ।
कस्मिश्चिदथ काले तु तीर्थयात्राप्रसङ्गत ॥
सप्तर्षय पथा तेन सुव्रता समुपस्थिता ।
अग्निशर्माथ तान् दृष्ट्वा हन्तुकामोऽब्रवीदिदम् ॥
वस्त्राणीमानि मुञ्चध्व छत्रिकोपानहौ तथा ।
हन्तव्या हि मया यूय गन्तारो यमसादने ॥
तस्य तद् वचन श्रुत्वा अत्रिर्वचनमब्रवीत् ।
अस्मत्पीडनज पाप कथ ते हृदि वर्तते ॥
वय तपस्विनो भूत्वा तीर्थयात्राकृतोद्यमा ।

अग्निशर्मोवाच—

ममास्ति माताथ पिता सुतो भार्या गरीयसी ।
पोषयामि सदा तास्तु एतन्मे हृदि सस्थितम् ।

विस्तृता सुगमा सोपपत्तिकाश्चेति तत्पाठाय वाचकमहोदयान साग्रह प्रविवर्तयिषाम । वयमस्मिन रूपके बाल्मीके पूर्वनामविषये तत्पितृनाम-

---

अत्रिरुवाच—

पित्रादीनाशु पृच्छस्व स्वकर्मापार्जित प्रति ।
यद् युष्मदर्थं क्रियते पाप तत् कस्य कथ्यताम् ।
यदि ते कथयन्ति स्म मा मृषा प्राणिनोऽवधी ।

अग्निशर्मोवाच—

न कदाचिन्मया ते तु सपृष्टा ईदृश वच ।
युष्माक वचसा मेऽद्य प्रतिबोध प्रवर्तते ।
गत्वा पृच्छामि तान् सर्वान् कस्य भावश्च कीदृश ।
यूयमत्रैव तिष्ठध्व यावदागमन मम ।
इत्युक्त्वा तान् जगामाशु पितर स्वमुवाच ह ।
धर्मस्य प्रतिघातेन प्राणिना पीडनेन च ।
सुमहद्दृश्यते पाप कस्य तत् कथ्यता मम ।
पिता प्राह तथा माता नापुण्यमावयोरिह ।
त्व जानासि यत् कुरुषे कृत भाव्य पुनस्त्वया ।
तयोस्तद् वचन श्रुत्वा भार्या वचनमब्रवीत् ।
तयाप्युक्त न मे पाप पापमेतत्तवैव तु ।
तद् वाक्यमब्रवीत् पुत्र बालोऽहमिति सोऽब्रवीत् ।
तज्ज्ञात्वा हृदय तेषा चेष्टितञ्चैव तत्त्वत ।
नष्टोऽहमिति मन्वान शरण मे तपस्विन ।
क्षिप्त्वाथ लगुड कृष्णा येन वै जन्तवो हता ।
प्रकीर्य केशास्त्वरित ऋषीणामग्रत स्थित ।
प्रणम्य दण्डपातेन ततो वचनमब्रवीत् ।
न मे माता न च पिता न भार्या न च मे सुत ।

विषये च स्कन्दपुराणादिमत परिहृत्य वङ्ग विषये अन्यत्र च समतिप्रसिद्ध-तया आबालवृद्ध सुदृढसस्कारगोचरतया च वङ्गभाषामयपद्यरामायण-प्रजापतिकृत्तिवासादिपरिकल्पित वाल्मीके रत्नाकरेति पूर्वनाम ततृपितुश्च

सर्वेस्त परिमुक्तोऽह भवता शरण गत ।
सुष्ठूपदेशदानान्मा नरकात्त्रातुमर्हथ ।
एव त वादिन दृष्ट्वा ऋषयोऽलिमथाब्रुवन् ।
भवतो वचनादस्य प्रतिबोध समागत ।
भवतायमनुग्राह्य शिष्यो भवतु ते मुने ।
तथेत्युक्त्वाथ तान् प्राह चात्रिर्ध्यान समाचर ।
अनेन ध्यानयोगेन महामन्त्रजपेन च ।
अनेन्दुस्तरात्युग्रपापकृज्जनघातक ।
सस्थितो वृक्षमूले त्व परा सिद्धि गमिष्यसि ।
इत्युक्त्वा ते ययु सर्वे सनाम सोऽपि तत्र वै ।
तद्ध्यानस्थोऽभवद् योगी वत्सराणि त्रयोदश ।
तस्योपर्यभवत्तस्य वल्मीकोऽविचलस्य च ।
निवृत्तास्तु पथा तेन मुनयस्तत्र शुश्रुवु ।
उदीरित ध्वनि तेन वल्मीके विस्मयान्विता ।
तत खनित्वा वल्मीक काष्ठीभूतोरशङ्कुभि ।
त दृष्ट्वोत्थापयामासुर्मुनयो नयसयुतम् ।
नमश्चक्रेऽथ तान् सर्वान् स विज्ञो मुनिपुङ्गवान् ।
तान् प्राह प्रणतो भूत्वा तपसा दीप्ततेजस ।
प्रसादाद् भवतामद्य ज्ञान लब्ध मया शुभम् ।
दीनोऽहमुद्धृत सर्वैर्मग्नोऽह पापकर्दमे ।
श्रुत्वा तस्येति तद वाक्यमूचु परमधार्मिका ।
वल्मीकेऽस्मिन् स्थितद पुत्र यतस्त्वमेकचित्तत

च्यवनेति नामैव समवलम्बितवन्त । बङ्गभाषामयरामायणकवि कृत्तिवासः पुन कुतो मूलग्रन्थादेतन्नामद्वयम् आसादितवानिति नव निर्णेतुमर्हाम· । अस्तु तस्य मूल मास्तु वा, वयन्तु केवल तदीयनाम्नो सर्वत्र सामाजिकेषु सुचिरात् प्रभृत्येव प्रचरद्रूपत्वात् तदन्यथाकारेण सामाजिकाना भावविच्छेद-माशङ्कमाना तदनुसृतामेव सरणि सम्भावयन्त स्वकृतौ तदुपादान कुर्म । तदत्र पुराणविदामुपपत्तिमती क्षमा समनुभवितुमिच्छाम । (६)

बाल्मीकिरिति ते नाम भुवि ख्यात भविष्यति ।
इत्युक्त्वा मुनयो जग्मु स्वा दिश तपसान्विता ।
गतेषु मुनिमुख्येषु बाल्मीकिस्तपता वर ।
कुशस्थल्यामथागम्य समाराध्य महेश्वरम् ।
तस्मात् कवित्वमासाद्य चक्रे काव्य मनोरमम् ।
रामायणञ्च यत् प्राहु कथा सुप्रथमस्थिताम् । इति
(स्कन्दपुराणे आवन्त्यखण्डे अवन्तीक्षेत्रमाहात्म्ये २४ अध्याय)

६ उक्त हि कृत्तिवासेन वङ्गभाषामयपद्यरामायणे रामायणोत्पत्तिप्रकरणे—
'च्यवन मुनिर पुत्र नाम रत्नाकर
दस्युवृत्ति करे सेइ बनेर भितर ।

ब्रह्मा बले तव नाम रत्नाकर छिल
आजि हइते तव नाम बाल्मीकि हइल ।
येइ राम नाम हैते हइला पवित्र
सेइ ग्रन्थ रच गिया रामेर चरित्र ।

अस्यानुवाद —

च्यवनस्य मुने पुत्रो रत्नाकर इति श्रुत ।
गहनाभ्यन्तरे सोऽसौ दस्युवृत्तिपरोऽभवत् ।

अध्यात्मरामायणादि-प्राचीनसाहित्यग्रन्थप्रसिद्ध बाल्मीकेः पूर्ववृत्तं सूत्रमात्ररूपेण परिगृहीनवता मया प्रकृतरूपकनिर्माणे प्रारम्भादन्तपर्यन्तं वस्तुविनियोगे शीलपरिकल्पने च

'यत् स्यादनुचित वस्तु नायकस्य रसस्य वा।
विरुद्ध तत परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत्' ॥
'अविरुद्ध तु यद् वृत्त रसादिव्यक्तयेऽधिकम्।
तदप्यन्यथयेद्धीमान् न वदेद् वा कदाचन' ॥

इत्याद्यालङ्कारिकवचनबलादेव यदवलम्बित निरङ्कुश स्वातन्त्र्य, तेन नाटकीयवस्तुनि प्रकर्षो वा भूयानपकर्षो वेत्यत्र श्रीमता रसभावानुभवदक्षाणा विबुधधौरेयाणामेव निरपेक्ष विचार प्रमाणकोटौ स्थापयाम ।

अत्र हि रूपके सामाजिकाना बोधसौकर्याय रसप्रतीतिविलम्बप्रयुक्त लोकातीतसुखविच्छेदपरीहाराय च गद्यभागेषु पद्यभागेषु सङ्गीतकदम्बकेषु च यथासम्भव दुरूहपदादिसन्नियोगपरिहारेण सन्निवेशिता सुपठा सुगमार्थशब्दसम्भारा। न खलु तथा समुपयुज्यन्ते विचित्रालङ्कारवक्रोक्त्यादिसमुपबृंहिता वाक्पद्धतयो रूपकेष्वभिनयप्रधानेषु यथा कथाकाव्य-महाकाव्यखण्डकाव्यादिकेषु। अत एव नितरामनिच्छतामपि रूपककाव्यनिर्मातृणा प्रवर्तितव्यमीदृशे वैचित्र्यविशेषपरिशून्ये वाङ्मयमार्गे। आशास्महे यदतत् सर्वमनाकुल विचार्य रूपकवाङ्मयसमालोचनाया निपुणधिय प्रवर्तिष्यन्ते।

किञ्च साम्प्रतिके काले संस्कृतविद्यागरिष्ठेषु प्राकृतभाषाया विशेषत प्रचारविरहेण प्राकृतभाषामया. स्वल्पा सुगमार्थाश्चापि सन्दर्भा सातिशयमायास विना स्व स्वमर्थं नैव बोधपदवीं लम्भयन्ति, समुत्पादयन्ति चातिमात्र

ब्रह्मोवाच समाख्या ते रत्नाकर इति स्थिता।
अद्य प्रभृति ते नाम बाल्मीकिरिति संस्थितम्।
यतो रामाभिधानात्त्व सम्प्राप्तोऽसि पवित्रताम्।
ग्रन्थ रचय तस्मात्त्व श्रीरामचरिताश्रयम्।

विरागमन्त करणस्य। तत एव साम्प्रत बहुत्र रूपकप्रयोक्तार सामाजिकाना त्वरितरसोन्मेषमपेक्षमाणा तत्तत्पात्रप्रयोक्तव्यप्राकृतभाषामयसन्दर्भाणा वि-परिवर्तनेन प्रयुञ्जते गीर्वाणवाणीमयानेव सन्दर्भसङ्घातान। अत एवास्माभिरपि प्रकृते रूपके प्राचीनालङ्कारिकोपदिष्ट नयमतिक्रम्य सर्वेषा पात्राणामविशेषेण सस्कृतपदमयान्येव वाक्यानि विनियोजितानि। तदेव सामाजिकाना-मनायासवस्तुविज्ञानाय त्वरित-रसोन्मेषाय च समुपयुक्तमिति प्राचीननयाति-क्रममप्यदोष मन्यमाना सन्तुष्याम।

सुविदितमेवैतत सहृदयगोष्ठीगरिष्ठाना यत कालक्रमानुसारेण विविध-शिल्पकलादीना क्रमिकाभ्युदयव्यपेक्षया च मानसिकवासनाभेदा समुप-जायन्ते सामाजिकानामिति। यत्र किल काले प्रयोगमभिसन्धाय यद् रूपक समपेक्ष्यते, तत्र ततकालानुगुणगुणानुबन्धिविषयसङ्घातो नोपसहित-श्चेत, नोपयुज्यते तदिद सन्तोपाय नि शेषाय ततकालप्रभवाणा सामाजिक-निकुरम्बाणाम्। तदनुरोधादेव साम्प्रतिकसामाजिकभावानुगुणवस्तुसन्नि वेशाय कृतोऽत्र मया यथामति प्रयत्नो भूयान। साफल्ये वैफल्ये वा ततप्रयत्नस्य रूपदक्षाणा गुणदोषप्रविभागविदा विदुषा रसिकतज्ज्ञानाञ्च निरपेक्षमन्त करणमेव प्रमाण, नान्यत्।

इदमत्र प्राप्तकालमभिधेय यत साम्प्रत तत्तत्प्रदेशेपु सत्यपि तत्तन्माण्ड-लिक व्यवहारानुकूलप्राकृतापभ्रशभाषाप्रसारे सकलभाषाप्रसूते सस्कृत-भाषाया सार्वजनीनाया सकलदेशसाधारण्या अपि नैव तावान प्रसार' समादरो लोकायतेपु प्रयोजनेषु समुपयोगो वा विज्ञानगोचरतामुपतिपद्यते। तत एव हि साम्प्रत नाविर्भवन्ति यथाकाममुत्कर्षवन्त काव्यग्रन्था, नापि पण्डितो मण्डयन्ति सस्कृतसाहित्यभाण्डागार नवीननिबन्धकारसमुपहृतानि नवीनानि प्रशस्तिभाजनानि दार्शनिकादिनिबन्धरत्नानि। दुराग्रहवशेन हन्त केनचिद् विरचितेऽपि कस्मिश्चित सस्कृतनिबन्धे दुर्लभा खलु कथञ्चित ततपाठपरिश्रमस्वीकर्तारोऽपि। निबन्धकारै स्वीयवस्तुनो गौरवज्ञानप्रेरणया वा स्वकृते प्रकर्षपरीक्षणकाम्यया वा परप्रतिपादनेनात्म-

निबन्धस्य साफल्यसम्पिपादयिषया वा कथञ्चित् केचित् तदाकर्णने प्रवर्तिता अपि किञ्चित्कालोत्तरमसमाप्त एव निबन्धश्रवणे विमनायमाना समुत्पादयन्ति तेषा निबन्धकृता महान्तमान्तर खेदम्। तत्तत्कारणकदम्बकेनैवाद्य लोके तिरोधानेन नवीनसस्कृतग्रन्थनिर्माणसमारम्भसमुत्साहस्य क्रमश क्षीणक्षीणतामासाद भगवती कल्याणवती गैर्वाणी वाणी। इत्थ समापतितेऽपि भगवत्या गीर्वाणवाण्या वराकाणा तदीयसेवकानाञ्च सुमहत्येव विपत्सन्निपाते यदेषा सस्कृतसाहित्यपरिषत् सस्कृतसाहित्यसमुन्नयनकत्त्रना मदीयामिमामतिक्षुद्रामपि कृर्तिं स्वीयद्रविणराशिव्ययेन निरतिशयसमुत्साहेन च प्राकाश्य नीतवती, तेनास्या सुगभीरामान्तरिकीं कृतवेदिता निवेदयाम ।

किञ्च एतदनुबन्धिका सम्बन्धिवस्तुनिकुरम्बनिबन्धने मदीयसुयोग्यच्छात्रचरस्य वेथुनकलेजाख्यराजकीयमहाविद्यालयाध्यापकस्य श्रीमत चिन्ताहरणचक्रवर्तिकाव्यतीर्थस्य रत्नाकरवृत्तान्तप्रतिपादकवङ्गभाषामयनिबन्धात समासादितो मया सुमहानुपकार, तथा एतद्ग्रन्थमुद्रापणादिविधौ मदीयप्रियच्छात्रस्य सस्कृतभाषामयनैकनिबन्धनिर्माणेन नैकग्रन्थसम्पादनाद्युत्कर्षेण च लब्धवर्णस्य प्रतिभानवत सस्कृतसाहित्यपरिषत्पत्रिकासम्पादकस्य श्रीमत उपेन्द्रमोहनकाव्यसाख्यतीर्थस्यायुष्मत सशोधनादिकृत्यपरम्परया समासादित सुमहत् साहायकमिति ताविमौ नितरामाशिषा वर्द्धयाम ।

अन्ते च सप्रश्रय साशङ्क सोपचारञ्च विशेषविदुषो वाचकमहत्तमान अर्थयामहे, यद् भ्रमधर्मतया मानुषाणा स्वल्पज्ञतया च प्रकृतग्रन्थनिर्माणसाहसिकस्य प्रतिपदमेवात्र सम्भाव्यमानान् दोषानमी स्वभावसुलभकारुण्यप्रचयेन परिहरन्त काचित्कमपि सन्त गुणलेश बहुलीकुर्वाणा मदीयप्रकृतग्रन्थनिर्माणपरिश्रम नयन्तु सफलताम् इति शम्।

१३४६ बङ्गाब्दे उत्तरायणसक्रान्त्याम्	विबुधविधेय— श्रीकालीपददेवशर्मण (तर्काचार्यस्य)

प्रशान्तरत्नाकरम्

नाटकम्

(नान्दी)

नीलनलिनमञ्जुलतनुरतनुचापधारी
कर्बुरकुलधूमकेतुरनुगतहितकारी ।
हित्वा नृपपदमतिघनभीषणवनचारी
जयति जयति सीतापतिरखिलदुरितहारी ।

अपि च

यस्यासीमगुणैरधारि सुतरा शाखामृगैर्वश्यता
य ध्यायन्ति नरामरासुरवरा सर्वार्थकल्पद्रुमम् ।
यो लोकत्रयभव्यसाधनकृते नानास्वरूपोऽभवत्
सोऽय राघवकुञ्जरो विजयते ज्योति' पर श्यामलम् ।

नान्द्यन्ते

सूत्रधार —अलमतिप्रसङ्गेन । आदिष्टोऽस्मि नवरूपकप्रयोगदर्शन-कुतूहलिन्या परिषदा, यथा नवीनकविनिबद्धेन केनापि रम्यरूपकेण सम्भाव्यतामेष समाज इति । तत् केन वा तथाविधेन रूपकरत्नेन भवितव्यम् ? (स्मृतिमभिनीय) आ दृष्टम्, अस्ति नातिचिरमेव केनापि कविना समुपहृतमस्मासु 'प्रशान्तरत्नाकर' नाम रूपकरत्नम्, तेनैव तथाभूतेन शक्योऽय समाजो रञ्जयितुम् । यत्र खलु—

सुगम शब्दसम्भार प्रयोगानुगुणक्रम ।
नानाभावसमुल्लास प्रीतिहेतु पदे पदे ॥

तदिदानीं पारिपार्श्विको द्रष्टव्य । तत् कथ नु खलु त पश्यामि ?

नेपथ्ये पारिपार्श्विक –(सवृतस्य कवाटस्य शृङ्खला सघट्टयन्) भाव, भाव, आ ! कथमद्यापि सवृत कवाट ?

सूत्र—अये, एष पारिपार्श्विक स्वयमेव यथाकाल प्राप्त ! तदस्य द्वारमुद्घाटयामि। (तथा करोति)

पारिपार्श्विक (प्रविश्य)—भाव, एषोऽहमभिवादये। कथमद्यापि सवृत कवाट ?

सूत्र—मारिष, प्रात प्रभृति भिक्षुभि समुद्वेजितस्य दुर्भिक्षविक्षुभिते जनपदे कवाटसवरणमन्तरेण नास्त्यन्यो निस्तारोपाय ।

पारि—साम्प्रत दिवसस्य चतुर्थे यामे पश्चिमाचलसन्निहिते सूरे कुतो वा भय भिक्षुभ्य , येनैवमनुष्ठीयते ?

सूत्र—मारिष, न जानासि गतिं भिक्षूणाम्।

यदा जनपदे भिक्षा प्रतिद्वार सुदुर्लभा ।
तदा यामस्य नियम पालयन्ति न भिक्षव ॥

पारि—आ ज्ञातम् ।

(नेपथ्ये)—'भो अयमह भिक्षार्थी, देहि भो भिक्षाम्'।

सूत्र—मारिष, शृणोषि ? अथ साम्प्रत पश्यसि कथमस्यामपि वेलाया सवृतकवाटस्तिष्ठामीति ?

पारि—अथकिम्, ज्ञायते। तत को नु खल्वेष दिनावसाने भिक्षते ?

सूत्र—भवतु, पश्यामि, (दृष्ट्वा) आम् एष रत्नाकरो नाम ब्राह्मण.

बलवत्पीनकायोऽपि मान निर्वास्य दूरत ।
प्रतिद्वारमटन भिक्षामभ्यापतति मामित ॥

तदहमपि तथैव दैन्य गन किं नु खलु करिष्ये ? (स्मृत्वा) आ दृष्टम्, मारिष, एहि पक्षद्वारकेण सगीतशालामभिगम्य रत्नाकरादात्मान रक्षाव' । स एष खलु—

भिक्षाकर्पटसशोभिस्कन्धसन्धि सुदु खित ।
क्षणादूर्द्ध मिहागन्ता विलम्बेन कृत तत ॥

पारि—तथा । (निष्क्रान्तौ)

[इति प्रस्तावना]

(तत प्रविशति भिक्षाकर्पटशोभितस्कन्धो रत्नाकर)

रत्ना—भो अयमह भिक्षार्थी, देहि भो भिक्षाम् । (नेपथ्यमुखमालोक्य) अहह । कथमेतावपि पुरुषौ मा भिक्षार्थिनमुपलभ्य निर्दयमेव पलायिनौ ? अहो लोकवृत्तम् । अहो मे दुर्गतस्य भाग्यमहिमा ।

गेहेषु गत्वा धनिना समेषा सम्प्रार्थितास्ते लवमात्रभैक्ष्यम् ।
केनापि हा हा न कृताऽनुकम्पा वृथैव सर्वं दिवस श्रमो मे ॥

धनिका खलु दीनानक्षिपातमात्रेणापि नानुकम्पन्ते, तदीयपरिवारास्ततोऽपि मदोद्धता परुषया वाचा दीननिवहान् व्यथयन्तस्तृप्यन्ति । तत् क एष लोकसव्यवहारो नाम ?

येनैव भूतेन समृद्धिभाजा विनिर्मित सृष्टिकृता शरीरम् ।
तेनैव किं दीनगणस्य कायो न निर्मितस्तेन महामहिम्ना ?

किञ्च

अन्त करणतत्त्वस्य शक्तिरैश्वर्यशालिनाम् ।
दीनाना मानसीं शक्तिं पराभूय न वर्द्धते ।

तथापि धनिका सर्वतो हीनान् दीनान् मन्येरन्नित्यत्र किं वा बीज विधिनिसृष्टादर्थवैभवादन्यत् ? स्मरामि हन्त स्मरामि प्रतिदिवस पथि क्रीडतो धनिकतनुजैरलङ्कृतं दीन इति धिक्कृतस्य वत्सस्यात्रेयस्य मे सास्र दु खान्धकारमलिन वदनम् । तथा स्मरामि धनिकपत्नीगणै सुमहत्या सम्पदा परिपूजितेन देवायतनगुरुणा तदादरव्यापृतेन दैन्यादेव प्रतिरुद्ध-देवायतन-प्रवेशाया प्रियाया माधव्या जनन्याश्च मे गभीरदु खनिवेदन-वैशसम् ।

दरिद्रस्य खलु,—

मैत्रीं छिनत्ति सुचिरन्तनबान्धवोऽपि
याच्ञाभयेन परिधावति दूरमार्गे ।
मूढोऽपि वित्तसहितो विदुषा वरेण्यो
दीनो विचित्रमतिरप्यवमानपात्रम् ॥

अपि च—

आढ्याना येन दोषेण समाजो नैति विक्रियाम् ।
तेनैव वत दीनाना समाजादपवर्जनम् ॥

तदत्र वैषम्ये दीनाना दैन्यविधाता विधिरेव सुतरामधिक्षेपमर्हति । हा हतविधे, निष्करुण,

यदि दु खाय जीवाना जन्म, स्रष्टा कथं नु ते ।
एव वैषम्यनैर्घृण्ये न युज्येते पितुस्तव ॥

अथवा क एष कर्मप्रभावसन्निधाने विधिर्नाम ?

जीवा स्वकर्मविहित फलमाश्रयन्ते
तस्माद् बहिर्विधिरल न फल प्रदातुम् ।
तेनैव चित्ररचना जगतो निरूढा
हेतुर्विचित्र इति कार्यगणो विचित्र ॥

अथवा तस्यापि कर्मणो नियन्ता विधिरेवेति को वा विधेरन्यो धिक्कारमर्हति ? भवतु अलमनपेक्षितवस्तुपरिचिन्तया, परिश्रान्तोऽस्मि प्रात प्रभृति भिक्षमाणो दीर्घाध्वपरिक्रमणेन, नेदानीमुत्सहे पदात् पदमपि गन्तुम्, पश्चिमान्तमवलम्बते चाय भगवान सहस्रदीधिति , तदस्य सन्निहितस्य न्यग्रोधपादपस्याधस्तात् क्षण विश्रान्तो भवामि । (परिक्रम्य तथा कृत्वा) अयि भो न्यग्रोध,

त्व स्थावरोऽपि परिकीर्णभुजप्रतान
शान्तिं तनोषि सुतरां तलमाश्रितानाम् ।
किन्तूद्धता धनमदेन शरीरवन्तो
दीनोपकारविमुखाः किमु चित्तवन्त ?

अहह ! परिणतप्रायो दिवस ! गेहे च वृद्धौ पितरौ, पतिव्रता दयिता, वत्सल पुत्रश्च मम दुरन्तभाग्यस्य प्रस्थानपथ समीक्षमाणा प्रतिमुहूर्त्तं सोपकरणमेव मा समुपनतमुत्प्रेक्षन्ते, अह पुन पथिश्रमण-परिश्रान्त शान्तये न्यग्रोधतलमाश्रित्य प्रशान्त समुपविष्टोऽस्मि। मूढ रत्नाकर, क एष ते विश्रामप्रयास ?

त्व तात जननीं तथा पतिरता पत्नीं सुत वत्सलं
हित्वा क्षुत्परिपीडितानपि गृहे विश्राममाकाङ्क्षसि ?
धिग्धिक् त्वा निजशान्तिमात्रनिरत जात वृथा भूतले
प्रोत्तिष्ठ प्रतिकर्त्तुमात्मकरणे स्वेषा विषादक्रमम् ॥

तदिदानीं —स्वजीवनव्ययेनापि विधेय बन्धुरक्षणम् ।
अलमात्मसुखाकाङ्क्षाचापलेन तवामुना ॥

तदद्यापि शेषभूत वणिजो लक्षपतेर्द्वारमुपसृत्य भैक्ष्य भिक्षमाण सफलकामो भवामि। अथ यदि तत्रापि नाभिमतलाभ, तदा ? तदा किं करिष्यामि ? किं करिष्यामि ? अहो ! घूर्णते शिर, ! तमसा समाच्छन्न जगत् ! शून्यता गता वसुधा ! एष क्षुधा परिखिद्यमानस्तातो भूमौ विचेष्टते ! माता कातरं क्रोशन्ती पञ्चत्वमाप्नोति ! साध्वी वनिता चरम श्वास मुञ्चति, वत्सल पुत्रो—हा हा ! नात पर शक्य चिन्तयितुम ! यद् भवतु तद् भवतु, लक्षपतिगृहमेव गच्छामि, अथ यदि तत्रापि नाभिमतलाभस्तदा ! तदा !! अथवा अलमद्यापि मर्यादाभङ्गभयेन, स्वजनाना जीवनार्थं—

बलेनैव ग्रहीष्यामि तस्य लक्षपतेर्धनम् ।
स्वजनाना विपन्नाना रक्षा कार्या यथा तथा ॥

तदेष तत्रैव गच्छामि। (गन्तुमुद्यत)।

(तत प्रविशति भिक्षुवेशेन गायन्ती सुमति.)

गीतम्

जीव गुणाकर सुचरितमनुसर खलता परिहर वह बहुमानम्,
भौतिककाये दुरितसहाये मा कुरु मा कुरु गौरवदानम् ।

विधिविपरीत विधिमनु भीत मानसमधिकुरु लसदवधानम्,
वरमिह मरण सुचरितशरण तदपि वर नहि पापविधानम् ॥

(निष्क्रान्ता)

रत्ना—(विस्मयमभिनीय) अये, का नु खल्वेषा ।

प्रसादयति चित्त मे देवतेव शरीरिणी ।
यस्या सङ्गीतझङ्कारै प्लावित गगनान्तरम् ?

अहो साधु उपदिशति, तत् धिङ् मा वृत्तभङ्गव्यवसायिनम् ।

यत्नेन तावद् यदरक्षमादौ वृत्त महत् कष्टमपि प्रपन्न ।
तदेव हा हा क्षणमात्रकेण त्यक्तु प्रवृत्तोऽस्मि विमूढचेता ।

तत् किमिदानीमनुतिष्ठामि ? न शक्यते जीवता क्षुधया परिपीड्यमानाना स्वजनाना प्रत्यक्षमेव मरणमीक्षितुम् । तत् किमिदानीमनुतिष्ठेयम् ? किमनुतिष्ठेयम् ? (स्मृतिमभिनीय) आ दृष्टम् । गायन्त्या प्रतिषिद्ध भौतिके काये गौरव हास्यामि, तदिदानीम्,—

वर विशुद्धवृत्तस्य मरण मे क्षणान्तरे ।
न जातु वृत्तभङ्गेन जीवन पापसङ्कुलम् ॥

हा तात, हा मात , हा प्रिये माधवि, हा वत्स आत्रेय, युष्मान परित्यज्य क्वापि लोकान्तरे गमिष्यामि, वृथैवाय कायो य क्षुधाविशीर्णाना चरम श्वास मुञ्चतामपि बान्धवाना न प्रतिकर्तुमल दु खस्य । तत्

अकालहीन वपुरेतदद्य त्यक्त्वा पर लोकमुपाश्रयेयम् ।
यत सुहृत्पालनशक्त्यभावप्रसूतलज्जा विनिवर्त्तयेयम् ॥

तत् केनोपायेन समीहित साधयामि ? (विचिन्त्य) आ दृष्टम् । इहैव न्यग्रोधे आत्मानमुद्बध्य दु सहा दु खज्वाला निर्वापयिष्यामि । क्व नु खलु पाश लप्स्ये ? (विचिन्त्य) आम्, एष भिक्षाकर्पट एव पाशो भविष्यति । तदल विलम्बेन यावदिदानीमेव वृक्षमारुह्य कण्ठे पाश योजयित्वा स्व समीहित सम्पादयामि । (यथोक्त सम्पादयितुमुपक्रमते)

(नेपथ्ये)

क कोऽत्र, परित्रायता परित्रायता मामनाथा साहसिकेन तस्करेणाभिभूय-मानाम् ।

रत्ना—(श्रुतिमभिनीय) अये, अदूरे योषित इवार्तप्रलाप श्रूयते ?

तत् किन्नु खल्विदम् ?

(नेपथ्ये)

हा हा एष दुष्टतस्कर पादपान्तरिता मामचिरेणाक्रमिष्यति, हा हा । अशरणास्मि । क कोऽत्र, परित्रायता । परित्रायताम् ॥

रत्ना—(वृक्षात् सहसा अवतीर्य) अये, एषा कापि योषिद् दुष्टेन तस्करेण पराभूयते । धिक् साहसम् ! रत्नाकर, किमद्यापि विलम्बसे ?

एषा कुलाङ्गना काचित्तस्करेणाभिभूयते ।
पञ्चेन्द्रियसमायुक्तस्त्व माध्यस्थ्येन वर्तसे ?

तदलमत परमपि प्रतीक्षणेन—

अचिरादस्य मूढस्य कण्ठ निष्पीड्य बाहुना ।
बलवानबला रक्ष शौर्य्यं सार्थकमस्तु ते ॥

(गच्छन् पुन प्रतिनिवृत्त) अथवा अदण्डेन न प्रस्थातव्यम् । तत् क नु खलु दण्ड ? (इतस्ततो दृष्ट्वा) आम्, एषा पादपशाखा दण्डो भविष्यति । (पादपशाखा गृहीत्वा) एष साम्प्रत गच्छामि ।

(निष्क्रान्त)

(तत प्रविशति पादपान्तरितविग्रहा योषितमाक्रमितुमुपक्रान्त पुरुष)

पुरुष —सुन्दरि, अलमद्यापि नवानेन स्वपरित्राणप्रयत्नेन, व्यर्थं परिश्राम्यसि । एषोऽहमिच्छामात्रेणैव त्वा ग्रहीतु शक्नोमि, तथापि सान्त्वे-नानुनीयसे, सत्वरमात्मानमर्पय, नात परमपि मा परिश्रम लम्भयेथा ।

स्त्री—भद्र, प्रसीद, एषा तव पादयो पतामि प्रसीद, अनुमन्यस्व मा निर्विघ्नगमनाय ।

पुरुष —निष्फल प्रलाप, न मुच्यसे ।

स्त्री—यद्येवम्, कथय, किमस्माज्जनात् काम्यते ?

पुरुष —अलङ्कारा ।

स्त्री—कुतो मे दीनाया अलङ्कारा ?

पुरुष —अस्त्येवैतत् रौप्यमय वलययुग्मम्, रौप्यमयी मेखला, सुवर्णमयञ्च कुण्डलयुगलम् ।

स्त्री—एतेषा परिहारे निराभरणा पत्युरशिवसूचिका भवेयम् ।

पुरुष —आ. ! दुर्विनीते, लोहवलयमात्रकेण साभरणा भूत्वा पत्यु. शिवमुद्घोषय, तत् सत्वर देहि, यदि श्रेय कामयसे ?

स्त्री—हा हा ! अशरणास्मि, तत् का गति ? गृहाण (अलङ्कारान् शरीरादुन्मोच्य दूरत क्षिपति)

पुरुष —(क्षिप्तानलङ्कारान चिनोति)

स्त्री—अपि नाम अस्मिन्नवसरे पलायिष्ये ? अथवा शूरतमादस्मा-देतावता न शक्य पलायितुम्, तदशरणाया मे नास्ति दैवादृते शरणमन्यत् । भगवति कात्यायनि, प्रसीद ।

पुरुष —सुन्दरि, एते गृहीता ।

स्त्री—अथेदानीं मुच्यतामबलाया मे पन्था , यावद् निराबाधा स्वगेह गत्वा पत्या सह मिलिता भवामि ।

पुरुष —अयि निष्करुणे, कथमेतावन्मात्रकेणैव इम जन वञ्चयित्वा गन्तुमीहसे ? अहो काठिन्य स्त्रीहृदयस्य ।

स्त्री (स्वगतम्) अहह ! यदेवाशङ्कित तदेव दुष्टेन प्रस्तुतम् । भवत्वेव तावत् । (प्रकाशम्) भद्र, किमेव वदसि, किं वा ममापर सन्निहितं, यदत परमपि कामयसे ?

पुरुष —अयि अरसिके, कथ प्रबुद्धापि स्वप्न नाटयसि, प्रसीद, एतत्त्वदीय कुसुमसुकुमार लावण्य समीक्षमाण सुतरा कामेन परवशः कृतोऽस्मि, तदस्य कृपया प्रतीकार कर्तुमर्हसि ।

स्त्री—मूढ, निर्मर्याद, दुष्टस्वभाव, साम्प्रतमेतावन्तमवधि समारूढोऽसि, न ते रसना छिद्यते ?

पुरुष—भद्रे, सान्त्वेनानुनीयसे, प्रसीद। (किञ्चिदुपसर्पति)

स्त्री—धिक् अपध्वस्तोऽसि, मूढ, दूरमपसर। (अपरपादपान्तराल गच्छति)

पुरुष.—प्रगल्भे, अद्यापि क्षेम ते उपदिशामि। मदीय चित्त मविलम्बितमनुवर्तेथा (उपसरति)।

स्त्री—भद्र, भद्र, रक्ष विनयम्, रक्ष मर्यादाम्, मा मामनाथाम् अशरणा निर्जने समासाद्य परिभवितुमर्हसि। हा हा। तथापि न शाम्यति। हा हा दूषितास्मि, परिभूतास्मि, अनेन दानवहतकेन। क कोऽत्र ? परित्रायता परित्रायता मामनाथा वनोपकण्ठे।

पुरुष—सुन्दरि, मुग्धासि, इह आक्रोशन्तीं त्वा न कोऽपि शृणोति। (उपसृत्य गृहीत्वा बलेनाकर्षति)

स्त्री—हा हतास्मि।

पुरुष—हा। हा॥ हा॥। न कोऽपि शृणोति।

तत प्रविशति सहसा रत्नाकर)

रत्ना—मूढ। दुर्मनुष्य, एष ते कृतान्त शृणोति। (कटिदेशे दण्ड-प्रहार करोति)

पुरुष—हा हतोऽस्मि (पतित परावृत्य कथञ्चित् पश्यन् स्वगतम्) अये। को नु खल्वेष निर्जने वनप्रान्ते कृतान्तसम प्राप्त ?

रत्ना—मूढ, सुष्ठु पतितोऽसि, तत् यावदह जननीमिमा स्व गेह प्रति यथागतं प्रेषयामि, तावत् तथैव तिष्ठ, यदि पदात् पदान्तराय स्पन्दसे, तदा कृतान्तमेव क्षणमात्रकेण द्रक्ष्यसि।

पुरुष—अहो शौर्यम्। अहो साहसम्। एकेनैव दण्डप्रहारेण भग्नेव मे कटिः प्रतिभाति। (प्रकाशम्) आम्। पराभूतोऽस्मि, तत् का गति ?

रत्ना—एवमिदानीं मार्ग पतितोऽसि। मात साम्प्रत निराबाधा

स्वगेह प्रति प्रतिनिवर्त्तस्व। अपगत त दुर्मनुष्यकृत भयम्, एष दुरन्तवृत्त परतो मया द्रक्ष्यते।

स्त्री—भद्र, कृतज्ञतया आवर्जिताया मे वाचो न प्रसरन्ति। भद्र, देवतास्ते सवत स्वस्ति करिष्यन्ति, यदहमेवम्भूता नि शरणा त्वया रक्षिता।

पुरुष —(स्वगतम्) यावदेतौ कथाव्यासक्तौ, तावदलङ्कारानेनेन मूषिकौतुकरेण अन्तरयामि (तथा करोति)।

रत्ना—आर्ये, मा मैवम्

मया विपन्ना भवती न रक्षिता
दैवेन रक्षा विहिता तवानघे।
मनुष्यशक्ति कियदेव साधयेद्
दु ख सुख वा नियतेर्वश गतम्।

स्त्री—तत्रापि भवानेव द्वारीकृतो दैवेनेति भवन्तमभिनन्दामि। कि वा बहुना, यद्यस्ति लेशमात्रमपि सुकृत मे, तदा तत्फल त्वय्येव सक्रान्तमिच्छामि। अपि च भद्र, यदि नान्यथा मन्यसे, तदा अनेन सबलात्कार गृहीता स्वल्पका अपि मे अलङ्कारास्तवैव सन्तु इत्यभ्यर्थये।

रत्ना—अये, अनेन मूढेन आर्याया अलङ्कारोऽपि बलात्कारेण गृहीत ? तद् न केवलमेष कामवृत्त, परम् अर्थवृत्तोऽपि ? अहो भिन्न किलानेन तस्करतया सम कामस्य विरोध । तथाहि—

ये तस्करास्ते नहि काममुग्धा ये काममुग्धा नहि तस्करास्ते।
विभाति चौर्येण सम न काम सता च कामेन न चौर्यसिद्धि ॥

तदत्र विचित्र किल द्वयोरेकत्र समावेश ।

अथवा

क्षणे क्षणे चित्तविवर्तन नृणा न भावधारा सदृशी चिरस्थिरा।
विचित्रससारगतिप्रभाविता शरीरिणो यान्ति गतिं पृथग्विधाम् ॥

सन्नास्त्यत्र विस्मयावकाश । (प्रकाशम्) मूढ, न केवल काममभिसन्धत्से ?

किन्तु अर्थमपि ? तत् दीयन्तामस्या आर्याया बलात्कारेण गृहीतपूर्वा अलङ्कारा ।

पुरुष —अलङ्कारा इति ? कुत खल्वलङ्कारा ? एषा लोहवलयमात्राभरणा मया आसादिता ।

स्त्री—नहि, नहि, एष मिथ्या प्रलपति, गृहीता एवानेन ममालङ्कारा, ये विवाहकाले मात्रा विसृष्टा ।

पुरुष —भद्र, मिथ्यैषा ब्रवीति, मम निग्रहार्थमेवास्या निपुणाया एष प्रबन्ध ।

स्त्री—धिक् ! व्रीडितास्मि ।

रत्ना—मूढ, निर्मर्याद,

वित्तस्य क्षणभङ्गुरस्य लघुनो लाभाय य साहसा-
लोकप्राणहरोऽसि तस्य खलु ते सत्ये प्रतिष्ठा परा ।
या साध्वी कुलजा सता पथि रता सत्याश्रया सन्तत
तस्या हन्त वच कथ नु वितथ जायेत मृत्यावपि ॥

तदल छलेन, आर्यैषा ब्रवीति, दीयन्ता सान्त्वेन ।

पुरुष —इह सान्त्वे परुषे वा न कश्चिद् विशेष ।

रत्ना—(स्वगत) कथमय निश्चयेन तथा ब्रवीति, अये सशय प्राप्तोऽस्मि । (विचिन्त्य) अथवा अल सशयेन,

मातेव ललिताकारा देवतेव शरीरिणी ।
नैषा मिथ्यानुषङ्गस्य पात्रता गन्तुमर्हति ॥

(प्रकाश) आर्ये, कथय, के के भवत्या अलङ्कारा , ये मूढेनानेन बलाद् गृहीता ।

स्त्री—रजतमय वलययुगलम्, रजतमयी मेखला, सुवर्णमय कुण्डलद्वयञ्च ।

रत्ना—एतावन्त एव ?

स्त्री—अथ किम् । भद्र, एतावन्त एव पर्याप्ता मे दीनाया । एतेऽपि

विवाहकाले मात्रैव प्रतिपादिता । तदनेन प्रसङ्गेन पत्युरवस्थाविशेषं स्मृत्वा खिन्नास्मि ।

रत्ना—आर्ये, किमेव दैन्य वहसि ? पश्य,—

व्याददाति महाभीम वक्त्रं दुर्भिक्षराक्षस ।
तद्वक्त्रे विनिविष्टाना सर्वेषामद्य सा दशा ॥

स्त्री—भद्रस्य मातृबहुमानेन गौरव गमिता किञ्चिदिव वक्तुमिच्छामि ।

रत्ना—आर्ये कथ्यताम् ।

स्त्री—यदत्र भद्र 'सर्वेषामद्य सा दशा' इति सामान्यतो ब्रवीति, तदिदं न मे दृढ रोचते ।

रत्ना—आर्ये, कथमिव ?

स्त्री—कथमिति ? किं वात्र प्रष्टव्यम् ? नागरिका धनिका स्वच्छन्द-माहार विहारञ्च कुर्वन्त प्रतिपद रमन्ते । धनिकाना कलत्राणि विचित्रा-लङ्कारसमलङ्कृतानि धनमदेन पन्थान नमयन्तीव परिक्रामन्ति, तेषा वित्तमदमत्ता. सन्ततयो विचित्रपरिच्छदाभरणा दीनाना दीना सन्तती क्लेशयन्त्यो वाचा च कर्मणा च निरन्तरमेव परिभवन्ति । अपि नाम विलोप गतानि तेषा गृहे तौर्यत्रिकविजृम्भितानि, ह्रास गता वा लेशमात्रेणापि विलासव्यवहारा ? तत् कथमेव भवान् ब्रवीति ?

रत्ना—(स्वगत) अहो एषापि परसम्पदा परितप्यते ? सत्यमेवैषा प्रस्तौति,

कपर्दकसमा कोटिर्व्यसने यस्य दृश्यते ।
स जीवनार्थं भिक्षूणा न प्रदत्ते कपर्दकम् ॥

अहो, वित्तमत्तता धनवताम्, स्मरामि, हन्त स्मरामि, क्रीडा गतस्य मे वत्सस्यात्रेयस्य दारिद्र्यादेव धनमदमत्तैरमात्यकुमारै कृत कठोर परा-भवम् । येन दुर्मनायमान. क्रीडाप्रियोऽपि वत्सो मे क्रीडानिवृत्तिमात्मना समाश्रित । हा वत्स आत्रेय,

महता भाग्यदोषेण रत्नाकरगृह श्रित ।
परेषा सम्पदा येन सतत परितप्यसे ॥

(अश्रु मुञ्चति)

स्त्री—कथमार्यो वाष्प विसृजति ? तत् किन्नु खल्विदम् ?

रत्ना—न किञ्चिदेतत् ।

स्त्री—आर्य, सुतरामपराद्धास्मि, येन निर्विचारमुपक्रान्तेन दु खनिवेदन-लाघवेन भवन्त दु खाकृतवती । तदलमनेनाप्रकृतेन ।

रत्ना—अये, किं नाम सम्प्रति प्रकृतम् ? (विचिन्त्य) आ स्मृतम् । अरे पुरुष ! कथय, क्व ते अलङ्कारा ?

पुरुष—भद्र, किमेव पिष्टपेषणेन ? न सन्त्येव मय्यलङ्कारा, तत् कथ दीयन्ताम् ।

रत्ना—मूढ, रत्नाकर• खल्वहम्, तावता वृथैव मा वञ्चयितुमिच्छसि ? यदि कल्याण कामयसे, प्रत्यर्पयालङ्कारान् ।

स्त्री—अये, एष रत्नाकर, यस्य दैन्य गतस्यापि सौजन्यप्रभवा कीर्त्ति समुद्घोषयन्ति पौरजानपदा' । अथवा कुत खलु सुधाकरादन्यत पीयूषवृष्टि ?

पुरुष—नास्त्येव मय्यलङ्कार , तथापि यद्यस्ति, गृह्यताम् ।

रत्ना—भद्र, सान्त्व न कामयसे, येनाद्यापि नालङ्कार प्रत्यर्पयसि । अथ यद्येव स्वस्थानादुत्तिष्ठ, यावदह स्वय पश्यामि ।

पुरुष—भद्र, भवत एव दण्डप्रहारेण भग्नकटिं मा नैवमुपहसितुमर्हसि, कुतोऽद्यापि मे स्वस्थानाच्चलनसामर्थ्यम्, तदनुकम्पया दीयता करालम्ब ।

रत्ना—एष करालम्ब ददामि, उत्तिष्ठ । (करालम्ब दातुमुपगत)

पुरुष—(स्वगत) अयमेव प्रतीकारावसर ! मूढ, इदानीं क्व यास्यसि ? (वस्त्रान्तरात् छुरिकामाकृष्य रत्नाकरस्य वक्षसि प्रहर्त्तुमिच्छति)

रत्ना—(सहसा तं मणिबन्धे गृहीत्वा तस्य करात् छुरिकामाकृष्य

प्रतिप्रहार कर्त्तुमिच्छति) मूढ, प्रतिपद दृश्यसे, एव किल रत्नाकर वञ्चयितुमिच्छसि? अथेदानीम्? मूढ, अथेदानीं स्मर स्वकीय भागधेयम् (प्रहर्त्तुमुद्यत)।

स्त्री—अहो अत्याहितम्। आर्य्य, मा तावत्, मा तावत् मानुषवध कार्षी। प्रसीद।

पुरुष (स्वगत) अहो धिक्, ईदृशी मया मूढेन पराभूता? तत् कृतमतिमात्रमसदृश कर्म। लज्जया वसुन्धरागर्भं प्रवेष्टुमाकाङ्क्षति मे अन्तरात्मा।

रत्ना—अथवा तिष्ठ तावत् यावदस्या आर्याया कल्याणोदर्क प्रबन्ध क्रियते। साम्प्रतमनुपेक्षणीयोऽसि, तदेहि अस्मिन् सन्निहिते पादपस्कन्धे त्वा पादपलम्बितलतापाशेन दृढ बद्ध्वा विश्वस्तो भवामि।

पुरुष—भद्र, एष नतोऽस्मि, अज्ञानकृत मे क्षन्तुमर्हसि।

रत्ना—मूढ, कि न जानीषे?

ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि समाक्रान्तो हुताशन।
तुल्य दहति नास्त्यत्र ज्ञानाज्ञानविचारणा॥

पुरुष—हा! हा!! निराशोऽस्मि।

रत्ना—मूढ, अद्याप्याशा वहसि? धिक् साहसम्!

कुलाङ्गना स्वामिनिरूढमानसा नीरार्थमारात्तटिनीमुपेयुषीम्।
आक्रम्य कामादपहृत्य भूषण रह समाकाङ्क्षसि मुक्तिमग्रत॥

आदौ कथय, क्व ते अलङ्कारा? दृश्यतामिदमुद्यत शस्त्रम्।

पुरुष—एष कथयामि। इह मूषिकोत्करे सन्ति।

रत्ना—उत्सार्यता मूषिकोत्कर।

पुरुष—एष उत्सारयामि (मूषिकोत्करमुत्सार्य अलङ्कारान् आविष्करोति)।

रत्ना—उपनीयन्तामिदानीमस्या।

पुरुष—(स्वगत) अहो क्षमासाराया अस्या मातु परिभवेन सुतरा व्रीडित कथमिदानीमेनामुपसर्पामि, अथवा क्षमासारायामस्यामल व्रीडया, (प्रकाश) एष उपनयामि। अयि मात स्नेहशीले! अज्ञान सुत मा क्षन्तुमर्हसि।

मोहात्त्वयि कृत येन दुष्कृत पापकारिणा।
दूरापेत स मे काम काम निर्मलमन्तरम् ॥

तत् क्षमस्व, गृहाण मातुस्ते शरीरान्मया दुष्टेन गृहीतानलङ्कारान्।

स्त्री—वत्स, उत्तिष्ठ, प्रसन्नास्मि। सम्प्रति कामराक्षसाद् विमुक्त कल्याण एव मे प्रतिभासि। वत्स, अलङ्कारानिमानस्य महानुभावस्य उपनय।

रत्ना—मा, मा तावदेवम्। जननि, नैव वक्तुमर्हसि, नाह जननीं निराभरणा समीक्षमाणो धनलाभेन परितृप्यामि, विशेषतश्च मात्रा स्नेहेन प्रतिपादितानि भूषणानि न ते शरीरवियोगमर्हन्ति। तदिदानीम्—

आमुच्यता यथास्थानमय भूषणसञ्चय।
मातर भूषिता वीक्ष्य लघयामि शुच हृद ॥

स्त्री—वत्स, कृतवेदितया समावर्जितास्मि, यद्यनेन दैन्य गतस्य भवत कियानप्युपकारस्तदा कृतार्था भवेयम्।

रत्ना—आम् अस्त्येतत, तथापि दैवतशीले,

भवत्या मातृतुल्याया नापर किञ्चिदर्थये।
मनस्तापविनाशार्थमाशीरेव प्रदीयताम् ॥

स्त्री—एवमस्तु देवताप्रसादात्। का गति? वत्सस्य सन्तोषार्थम् एषा गृह्णामि।

रत्ना— अम्ब, आमुञ्च, यावत् पश्यामि।

स्त्री—एते आमुक्ता। अथेदानीम् अनुमन्यस्व मा गमनाय।

रत्ना—एवम्, गच्छ, शिवास्ते सन्तु पन्थान। अथवा नाद्याप्येकाकिनी गन्तुमर्हसि, तत किन्तु खलु कुर्याम्? आ दृष्टम्। अरे, एहि

यावत्त्वा लतापाशेन पादपस्कन्धे दृढ बद्ध्वा मातरं यथाभिमत देश प्रापयामि।

स्त्री—वत्स, कथमद्याप्यस्य बन्धनमिच्छसि ? शान्त खलु वत्सो मे व्यतीतकाम प्रत्यर्पितन्यासश्च।

रत्ना—अम्ब, न जानासि गतिं तस्कराणाम्, विचित्रचरित्रा खल्वेते, तदिदमेव श्रेय पश्यामि।

पुरुष—भद्र, नैवमधिक्षेप्तुमर्हसि, तस्करा अपि मानुषा एव, तेऽपि हृदयवन्तो हर्षकाले नृत्यन्ति, दु खकाले च वाष्प परिमुञ्चन्तो विक्लवा विलपन्ति। येनोपकरणेन युष्माकमिद शरीर, तेनैवोपकरणेन निरमायि तेषामपि शरीर धात्रा। तथापि त एव यदा स्वकीये गेहे क्षुधा तृषा च मृत्युवक्त्रगतानात्मजनानन्नदानेन परिपोषयितुमसमर्था दुर्भिक्षपीडिते जनपदे प्रयत्नवन्तो भिक्षामप्यलभमाना परितः परितप्यन्ते, तदैव स्वीया दैवनवृत्तिं दूरे निर्वास्य राक्षसीं वृत्तिमवलम्ब्य स्वजनपोषणाय प्रवर्तन्ते। भद्र, मन्ये दुर्भिक्षपीडिते जनपदे न प्राप्तोऽसि दारिद्र्यगोचरताम्, येनैव ब्रवीषि। भद्र, नून न जानासि, कीदृश हृदय दु सहदु खभारेण भूमौ विचेष्टमानान् स्वपरिजनानवलोकयता दीनानाम्, नून न जानासि, कीदृश हृदय पदे पदे धनमदमत्तै पुरुषै सुतरामवज्ञया परिताप्यमानाना निर्धनानाम्, नून नावधारयसि, क्षणे क्षणे काम्यप्रतिघातकारिणा दारिद्र्येण निष्करुण निष्पिष्यमाणाना हृदयवैक्लव्य मादृशानाम्। भद्र, सन्ति तस्कराणामपि स्वजना, ते क्षुधया तृष्णया च परिपीड्यमाना स्वय दु ख प्रतिकर्तुमक्षमास्तानेव प्रतीकार याचन्ते, तेषामेव स्मरन्ति, तेषामेव च पन्थानमाशाबद्धहृदसोत्कण्ठा समुदीक्षन्ते, तत् कथय, स्वजनपोषणस्य गत्यन्तरमनीक्षमाणाना तेषा का गति साहसवृत्तिसमाश्रयणादन्या। तदविचारतो नैवमेतानधिक्षेप्तुमर्हसि।

रत्ना—(मुग्ध इव अश्रु मुञ्चन्) भद्र, अधिक्षेपेण अपराद्धोऽस्मि, तदविजानतो मे क्षन्तुमर्हसि! (स्वगत) तत् किं ममापि स्वजनदु खनिर्वापणाय सैव गति ?

पुरुष —भद्र, यदि प्रत्येषि, किञ्चित् कथयितुमिच्छामि ।

रत्ना—कथय,

पुरुष—एव कथयामि, यदिदानीमेकाकिन्या अपि गच्छन्त्या मातुरभयमेवेति ।

रत्ना—कथमिव ?

पुरुष —अस्त्यत्र प्रान्ते तस्करवर्ग, स ममैव वशे वर्तते । तद् यदि मातुरस्या पथि गच्छन्त्या कश्चित्तस्कर पन्थानमभिरुन्ध्यात् तदा 'वीरबल स्मर' इति वक्तव्यम्, एव किल दासजन इवासौ मातुरादेशमनुवर्तिष्यते । तदेव मयि क्रियता प्रत्यय ।

रत्ना—कथ वीरबलो ननु भवानेव ? यस्य नामश्रवणेन परित. परिकम्पन्ते जानपदा ?

पुरुष —अथकिम् ।

स्त्री—आम् एष वीरबलस्तस्कराणा नायक ?

रत्ना—अम्ब, एव क्रियताम्, एष वीरबलो लब्धोपशम कथयति, अलमत्र अन्यथा मत्वा । विपदि यथोपदेश कुर्वीथा ।

स्त्री —अहो, निराबाधास्मि, तदिदानीं नि शङ्का गच्छामि ।

(निष्क्रान्ता)

रत्ना—गता खलु जननी । भद्र, वीरबल, आर्यायामस्या सदृशतया मातृसमुदाचारेण सम्बन्धवानसि, तदिदानीं समासेन भवतो वृत्त समाकर्णयितुमिच्छामि ।

पुरुष—भद्र, रत्नाकर, भवत शौर्यं साहस निपुणता लोकोत्तरमौदार्यं विलक्षणञ्च कलेवरसंस्थानमोक्षमाण परतन्त्रीकृतोऽस्मि प्रेमविस्मयाभ्याम् । तदाकर्णय यावत् समासेन कथयामि । अनन्तरित शात्रववृत्त विस्मृत्य कृपया श्रोतुमर्हसि ।

रत्ना—भद्र, वीरबल, त्वयि निष्ठुरमनुतिष्ठता मयापि सुमहद् वैरमनुष्ठित, तत् त्वमपि विस्मर ।

पुरुष—मया तु तदैव विस्मृत तत, यदा स्वस्य दोषो विज्ञात प्रणिपातश्च कृतो मातृपादयो ।

रत्ना—तत् कथय ।

पुरुष—श्रूयताम्—अस्ति तावदस्मिन्नेव प्रान्ते महेश्वरशैलसन्निहित ब्रह्मपुर नाम नगरम् ।

रत्ना—अस्ति, ज्ञायते, किं तत्र ?

पुरुष—तत्रैव स्थितिमुपेयुषो विष्णुदासनामधेयस्य ब्राह्मणस्याहमेक एव तनयोऽस्मि ।

रत्ना—ततस्तत ?

पुरुष—ततश्च भद्र, शैशव नातिक्रामत एव मे परमस्नेहनिलयस्तातो माञ्च मदीया दीना मातरञ्च शोकमहार्णवे निपात्य सहसा कदाचित् स्वर्गमगात् ।

रत्ना—हा कष्टम्, ततस्तत ?

पुरुष—ततश्च कियत्कालानन्तर यौवनमुपगते मयि दारिद्र्ये स्थितापि मे जननी एकाकितया महत् कष्टमनुभवन्ती कुलवती कामपि बालामनपचितलावण्या स्नुषात्वेन गृहीतवती, अहमनिच्छन्नपि मातृभक्त्या तस्या विरोधी नाभूवम् ।

रत्ना—हा धिक् निर्विचारमिदमनुष्ठितम् । ततस्तत ?

पुरुष—ततश्च क्रमेण राज्ये कठोरदुर्भिक्षेण पदमकारि, येन भिक्षाप्राप्तिरपि विघटिता बभूव । तदा कदाचिदनशनेन कदाचिदर्धाशनेन कदाचिन् पञ्चषदिवसानन्तरमेकाहारेण वा प्रियाया मे, अहह ! प्रियाया मे शरीरे विषमो ज्वर प्रादुर्बभूव । महताऽनुनयेन प्रवर्तिता अपि महान्तो वैद्या न तस्य विषमज्वरस्य सान्निपातिकस्य प्रशम कर्तुमक्षमन्त । हा हा ! गता ! गता खलु सा ! अनाहारेण क्लिष्टा सती सा लता विशुष्का ! ततश्च हा हा ! प्रिया मे मदिरा भस्मता नीता हुताशनेन । अनशनेन ज्वरप्रकोपेण च कृशीकृता सा क्षणेनैव भस्मता नीता ! ममैवाधन्यस्य समपेक्षितभोज्य-

प्रतिपादनशक्तिशून्यतया अभिमानेनेव मामनपेक्ष्य हा हा मदिरा मे चिता-वह्निज्वालया आत्मानं भस्मता नीतवती। तत्स्मृतिरद्यापि कुकूलाग्निरिव प्रतिमुहूर्तमेव मे स्वान्तं निष्ठुर दहति। हा हा मदिरा मे गता, क्वापि चिराय गता।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, अतीते धैर्यमवलम्बस्व। कथ नाम तथा वैक्लव्येन वृत्त विवृण्वन् ममापि लोकोत्तरं मानसोद्वेग वर्द्धयसि? तत् कियानस्ति वृत्तशेष ?

पुरुष—आम् अस्ति स्वल्पपरिणाहोऽपि गुर्वर्थो वाक्यशेष। श्रूयताम्।

रत्ना—कथय।

पुरुष—वयस्य, किं वा अत पर कथयामि, तदा तस्या प्रियतमाया स्नुषाया स्मरन्ती तदर्थमनवरत शोक वहन्ती, तामेव नक्तन्दिवमभिलपन्ती अनाहारक्षीणकाया मातापि मे स्वल्पेनैव कालेन शय्यामाश्रितवती। तदा मम शून्यतामगात् समग्र जगत। इतो हृदयदयिताया अनाहारेण काल कवल प्रविष्टाया दारुणो दु खमयो विप्रयोग, अन्यतश्च मृत्युवक्त्र-मनुप्रविशन्त्या सुखे वा दु खे वा ममैकसमालम्बनभूताया अम्बाया कथमपि जीवनरक्षणचिन्ता। तथा अनशनेन शोकेन गभीरचिन्तया च स्वशरीरस्य प्राणहर दौर्बल्यम्। किं करोमि, क्व गच्छामि, कुतो वा भैक्ष्यमासादयिष्ये, क्व वा शरण व्रजामि इत्येतानि विनिर्णेतुमशक्नुवन मूर्च्छित इव उन्मत्त इव भूताविष्ट इव च व्यचरम्। बान्धवा भिक्षिता, धनिका प्रतिद्वारमुपेत्य मातृजीवनाय याचिता, सर्व एव ते हा हा सावज्ञ मा प्रत्याख्यातवन्त।

रत्ना—अहह! मामपि तदा भिक्षमाणमेवमेव धनिका सन्निकृष्टा बान्धवाश्च सावज्ञ प्रत्याख्यातवन्त। तदेष व्यसनसब्रह्मचारी मया समासा-दित। भद्र, वीरबल, ततस्तत ?

पुरुष—ततश्च मातृप्राणरक्षणाय गत्यन्तरमनीक्षमाण—

विभिन्दन् मर्यादां कुलमगणयन्नुन्नततमं
स्वमातु प्राणार्थं कतिचन दधद् बालसुहृद. ।
रहश्चौर्यं कृत्वा धनमुपगतो मातरमह
व्यधा सुस्था तस्मात् प्रभृति कलये साहसमिदम् ॥

रत्ना—अहो ! साम्प्रत वीरबलस्य सुकृतदुष्कृतयो सन्धौ वर्त्तमानतया अस्य कृत्य प्रकृष्टमपकृष्ट वेति महति संशये पतितोऽस्मि ।

तथाहि—एकतो दुष्कृत चौर्यमन्यतो मातृरक्षणम् ।
सन्धौ वीरबलो भाति लोकालोक इवाचल ॥

अहो, ममापि गेहे वृद्धौ पितरौ, बालस्तनय, साध्वी प्राणसमा वनिता इति सर्वं एवैते ममैव पन्थानमुदीक्षमाणा कथमपि जीवन धारयन्ति, अपि जीवन धारयन्ति ? वयस्य, वीरबल, अपि जानासि मा नि शेषम् । वयस्य वीरबल, ममापि दरिद्रब्राह्मणस्य गेहे वृद्धौ पितरौ क्षुधया परिपीड्यमानौ भूमिशय्यामाश्रितौ, ममापि गेहे बालस्तनय क्षुधाक्लेशेन मूर्च्छितो भूमौ पतितस्तिष्ठति, ममापि गेहे साध्वी वनिता पुत्रमनशनेन मूर्च्छितमपि समुपेक्ष्य दुर्बलान्यङ्गानि वोढुमक्षमा शिथिलितसन्धिबन्धा मृत्युवक्त्रमीक्षते । वयस्य, यदि जानासि, कथय, कस्तेषा जीवनोपाय ?

मा नाम सूर्येण सम दिनान्ते मद्बान्धवा मृत्युमुख विशेयु ।
हा हा कथ तानिह जीवयेयं ? वयस्य का वा गतिरुच्यतां मे ॥

पुरुष—वयस्य, रत्नाकर, सम्यग् दृष्टोऽसि, तदलं वैक्लव्येन, अस्त्येव सञ्जीवनोपाय ।

रत्ना—वयस्य, कथय कथय, को नामासौ ?

तदर्थं किमु गन्तव्य दुरारोह गिरे शिर ?
सागरो वा प्रवेष्टव्य ? क्षणो मम युगायते ॥

पुरुष—वयस्य, रत्नाकर, नैव तदर्थं शैलाग्रं गन्तव्यं, नापि सागर प्रवेष्टव्य । वयस्य, कण्ठस्थितमपि चामीकरं मोहान्न जानासि ।

रत्ना—वयस्य, समुत्कण्ठितोऽस्मि, तदविलम्बितं ब्रूहि ।

पुरुष —वयस्य, रत्नाकर, कि वा कथितेन,

मारुतस्येव ते शौर्यं कृतान्तस्येव साहसम् ।

सहाय यदि विन्देम तदा करगता गति ॥

रत्ना—वयस्य, किमभिप्रेत भवत ?

पुरुष—अस्माक साहसिकाना वर्गे भवन्तमीश्वर कर्तुमिच्छामि ।

रत्ना—अहो धिक् ! पातकमिदमतिनिष्ठुरञ्च ।

(तत प्रविशति शून्यमार्गे गायन्ती नियति)

(गीतम्)

स्वजनान् सस्मर दीनान्

जनको मूर्च्छति जननी रोदिति लयमुपयाति विवस्वान् ।

मूर्च्छिततनय त्वमुचितविनय पश्यसि न कथ धीमान् ।

क्षुधया विकलान् परिहृतकुशलान् स्मरसि न कथमिह दारान् ?

(तिरोभूता)

रत्ना—देवि, देवि, कथय कथय, अपि नाम ते समुच्छ्वसन्ति ? अद्यापि समुच्छ्वसन्ति ? (अदर्शनमभिनीय) हा कथ लुप्तैव ? सखे वीरबल, भीतोऽस्मि, तदन्य पन्थान ब्रूहि ।

पुरुष —वयस्य, कस्माद् भीतोऽसि ?

रत्ना—धर्मात्—

पुरुष —किं कृतमेतावत्काल ते रक्षितेन धर्मेण ?

अपि साहायक दत्त तेन बान्धवरक्षणे ?

मुधैव कल्पनासार सुकृतं बहुमन्यसे ।

रत्ना—आम् एवमिदम् । वयस्य वीरबल, तथापि भीतोऽस्मि ।

पुरुष —वयस्य, रत्नाकर, किं वा कथयामि, मिथ्यैव त्व निपुण इत्यभिधीयसे । धिक् ते पातकभीतिं यया क्षुधाजनितेन क्लेशेन परिमूर्च्छितौ पितरौ मूर्च्छिता दयिता कृतान्तस्य कवले प्रविशन्त प्राणाधिकं पुत्रकञ्च माध्यस्थ्येन समुपेक्ष्य केवलं वाङ्मात्रेण वात्सल्यमभिनयसि । यद्यस्ति

पुत्रे वात्सल्यम्, यद्यस्ति पित्रो श्रद्धा, यद्यस्ति च प्राणप्रियाया पत्न्या प्रणय, तदा उत्तिष्ठ, दूरे वर्जयित्वा कल्पनामात्रसारात् पातकाद् भीतिं पौरुषेण कृत्ये प्रवर्तस्व, एवमेव समुद्यमिनं त्वा लक्ष्मीरुपेत्य स्वयमभिनन्दिष्यति। मा तावदद्यापि आलस्यदोषेण मध्यस्थ स्वजनविध्वस कार्षी.। तदल विलम्बेन, अचिरमेव साहसिकानामस्माकमात्मना प्रभुदण्ड गृहीत्वा स्वमनोरथ निर्वर्त्तयेथा ।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, परवशः कृतोऽस्मि, तत् क्षण तिष्ठ, यावदवधारयामि ।

पुरुष —धिक्। अद्यापि क्षणमपेक्षसे ? स्वजनाना वदने यदा मृत्युच्छाया पद करोति, तदापि धर्मभीत क्षणमपेक्षसे ? अहो धिक् तव विवेकशून्यताम् ।

रत्ना—अहह । सत्य' सत्यमेव पश्यामि, स्वजनानामाननेषु मृत्युच्छाया पश्यामि। मूढ रत्नाकर, अद्यापि पातक चिन्तयसि ? धिङ्मूर्ख, अपध्वस्तोऽसि ।

> प्रत्यक्षं पितरौ सुत प्रियतमो भार्यानुकूला तथा
> मृत्योर्वक्त्रगता क्षितौ निपतिता दीर्घं श्वसन्तो यदा ।
> दृष्ट्वा तान् समुपेक्ष्य मोहवशतोऽदृष्टे दधानो रतिं
> स्वग वाञ्छसि किं ? चिराय भवत स्वर्ग स विध्वसताम् ॥

सखे, वीरबल, एष सज्जोऽस्मि, तदुपनय प्रभुदण्डम् ।

पुरुष —(स्वदण्डमुपनीय) एष प्रभुदण्ड , गृह्यताम् ।

रत्ना—(गृहीत्वा) एष गृह्णामि। नम सर्वविप्लवकारिणे स्वजनस्नेहाय ।

पुरुष —अहो कृतार्थोऽस्मि ।

> रत्नाकरस्य भुजविक्रम-साहसाभ्या-
> मभ्यागतामिव पुर. कलयामि लक्ष्मीम् ।

तेनाद्य चौरसमिते समधिष्ठिताथा
लोकोत्तरा धनिकनिग्रहशक्तिरास्ताम् ॥

रत्ना—वयस्य, वीरबल, स्वजनदशामनुस्मृत्य व्याकुलोऽस्मि ।

पुरुष —सखे, रत्नाकर, शनै· शनैर्मन्त्रय ।

रत्ना—कथमिव ?

पुरुष —(नेपथ्याभिमुख दर्शयित्वा) किं न पश्यसि ? एष कश्चन शाकटिक सूपतण्डुलाद्युपकरणोपेत दण्डधारिणा आपणिकेन समधिष्ठित शकट वाहयन्नित एवाभिवर्तते, तदत्रैव ते प्राथमिकहस्तरेखापात कर्तव्य । एहि यावद् वृक्षान्तरालमाश्रित्य प्रतिपालयाव । इहैव निहिता ते स्वजनानामनशनेन मूर्च्छना रक्षा । तदल विलम्बेन, कृत्ये प्रवर्तस्व । शेष कर्णे कथयिष्यामि ।

रत्ना—एवमस्तु । नम सर्वविप्लवकारिणे स्वजनस्नेहाय ।

(निष्क्रान्तौ)

(तत प्रविशति सपरिजन क्षुधाविकलश्च्यवन)

च्यवन —अये, अवसितप्रायो दिवस । तथाहि—

दूराद् विहङ्गनिचय समुपैति नीड
क्षेत्रात् परापतति धेनुगण समन्तात् ।
यात्येष स हतकरो रविरस्तचूडा
शैलाग्रगैरिकरजोभिरिवानुलिप्त ॥

अद्यापि वत्सो मे रत्नाकरो नागच्छति, न जाने कियति दूरे वत्सो मे कथ वर्तत इति । वत्सस्य रत्नाकरस्य क्षुधापरिक्लिष्टाना मुहुर्मुहु सञ्ज्ञाशून्यानामिव भूमौ पतता परिजनानाञ्च कृते सुतरां चिन्ताकुलोऽस्मि । तत् किन्नु खलु वत्सो मे—

गृहे गृहे दीनवच प्रपञ्चै सम्प्रार्थ्य हा व्यर्थबहुप्रयास- ।
नायाति लज्जाजडित. स्वगेह भिक्षार्थमाहो स गत सुदूरे ॥

यथा तथा वा भवतु, किमिदानीं करोमि ? एष वत्स आत्रेय प्रखर-सूरातपपरिक्लान्त प्रसूनमिव वात्यासमुत्पाटितस्य पादपस्य नेत्रयोर्मे रुजा मुत्पादयति, क्षणे क्षणे समाशङ्कते मे हृदयम् ? अहह ! सुबहु समन्विष्यापि गति न लभे, अहह ! अशरणोऽस्मि—

एष प्रसूनदलकोमलदेहभार
सारो मदीयहृदयस्य कृश क्षुधार्त ।
मूर्च्छामितो वत सुषुप्त इवाद्य भूमौ
ग्रन्थि छिनत्ति मनसो मम हा हतोऽस्मि ।

वत्स, आत्रेय, वत्स, उत्तिष्ठ, किमेव शिथिलकरणो भूमौ शयितोऽसि ? अयि स्नुषे, कथ भूमिशयने स्थितमवशमात्रेय नाङ्के दधासि ? ब्राह्मणि, किमेव पतितासि ? एष आत्रेय. प्राणाधिको भूमौ मूर्च्छति, एषा कल्याणमयी स्नुषा मोहपरतन्त्रा पुत्रमप्यनपेक्षमाणा विवशा शेते, कथमेतौ नावेक्षसे ? भूमिं परित्यज्य सान्त्वय स्नुषामात्रेयञ्च । अथवा तिष्ठत, तिष्ठत यूय तथैव,

यावन्मोहस्तावदेवास्ति शान्ति-
र्दु ख तावद् यावदेव प्रबोध ।
दौर्भाग्यान्मे नास्ति मोहो न मृत्यु.
र्मृत्यो दु खान्मोचयैन सुशीघ्रम् ॥

अथवा ममैव चेन्मरण तदा को नाम तादृश दु ख सहेत ? अहह !—

प्रत्यक्षमेते स्वजना क्षुधार्ता भूमौ लुठन्तो यमदत्तहस्ता ।
तद्दर्शनार्थं वत हा विधात्रा व्यधायि मे शल्यसम. प्रबोध ॥

हा हतविधे,

विप्राणा विमले कुले जनिमगा सौम्यानिमान् बान्धवान्
बुद्धि वस्तुविचारसाधनफला देह रुजा वर्जितम् ।
यद् यत् कामफल तदद्य सकल लब्ध्वापि पुण्योचित
नैष्ठुर्यात्तव दैन्यवह्निविहतो मन्येऽखिल निष्फलम् ॥

र-माता—अहह ! आर्यपुत्र, विचेतनापि अन्तरान्तरा आत्रेयस्य वत्साया स्नुषायाश्च परिक्लेश स्वप्न गतेव स्मरन्ती विषीदामि, नास्ति मे मोहेऽपि प्रशान्ति ! अहह ! सुदु सहापि क्षुधातृष्णाप्रभवा वेदना तथा न व्यथयति यथा किल वत्सस्य आत्रेयस्य वत्साया बध्वाश्च सुदु सहं कातर्यम् ! तत् कमद्य शरणमुपेत्य व्यसनप्रतीकारं करोमि । किञ्च गण्डस्योपरि विस्फोटकेनेव प्रदोषेऽपि वत्सस्य रत्नाकरस्यादर्शनेन सुतरा शङ्कितास्मि । तदस्या विपत्ते प्रतीकाराय कमिदानीं शरणं गच्छाम ?

च्यवन —ब्राह्मणि, देवता ! देवतामेव शरण गच्छ । विपत्तौ देवता-मन्तरेण कोऽन्य शरण दुर्गतानाम् ?

र-माता—आर्यपुत्र, अपि नाम देवता सन्ति ?

च्यवन —प्रिये, किमिद ब्रवीषि ?

र माता—यदि सन्ति, किमिति तथा कातरं विलपता पदे पदे कृपां भिक्षमाणानामपि नास्माक दयन्ते, तन्नूनमसन्तो देवा ।

च्यवन —ब्राह्मणि, मा मैवम्, नैव देवतामधिक्षेप्तुमर्हसि । लोकाना स्वेनैव कर्मणा जनितमदृष्टमनुपतन्तो देवा नार्हन्ति स्वातन्त्र्येण किञ्चित् कर्तुम्, तदल देवताधिक्षेपमहापातकेन । अधिक्षिप्यता स्वमेवादृष्ट येन वयं तथा दु खमये विपाके निक्षिप्ता स्मः ।

र-माता—आर्यपुत्र, नावगच्छामि, यद्याराधिता अपि देवा प्रीणिताः स्वच्छन्दतो नार्हन्ति किञ्चित् सम्पादयितु , कथन्तर्हि देवा आराध्यन्ते ?

च्यवन —ब्राह्मणि, न जानासि तत्त्व, यदेव वदसि !

र-माता—किमिव ?

च्यवन —देवाराधनेति नित्योऽय विधिर्गृहस्थानाम् । अकृता सा प्रत्यवायमुत्पादयेत् तेन च कष्टात् किमपि कष्टतरमापतित स्यात् ।

र-माता—किमितोऽपि न' कष्टतरम् ?

च्यवन —ब्राह्मणि, निर्विचारमभिहितम् । नथाहि पश्य,

अद्याप्यावासहेतो परिजनसहिता वृक्षमूल न याता
सोच्छ्वासं पुत्रपौत्रादिभिरपि कलिता यापयस्येव कालम् ।
अद्याप्यानन्दधारा वहसि निजदशा लोकयन्ती स्वर्ग
श्रोत्रेणाकर्णयन्तो स्वपरिजनकथा विन्दसेऽद्यापि मोदम् ॥

तद् देवाराधनामकुर्वाणा प्रत्यवायपराक्रमेण किमेतावदपि क्षपयितु-मिच्छसि ?

र-पत्नी—(सञ्ज्ञा लब्ध्वा) अहो । अवसन्नास्मि । मात । अथ अद्यापि नागतस्ते पुत्र ?

र-माता—वत्से, स्थिरा भव, एष आगतप्राय एव ।

र-पत्नी—अप्रकाशेन जानामि प्रदोषो वर्तत इति । तदद्यापि नागत ? हा हतास्मि मन्दभागिनी । न जाने किमत परमपि कष्टतर स्यात् । अहह । एष प्राणाधिको वत्सो मे मूर्च्छित क्षितौ शेते । दुवहश्चेद शरीरम् । आर्यपुत्र । क्वासि ? कियद्दूरे वर्तसे ? दृढ शङ्कितास्मि, तदेहि, सत्वरमेहि ।

आत्रेय —पितामह, कथमद्यापि तातो नागत ?

च्यवन —वत्स, स्थिरो भव, एष आगतप्राय एव ।

आत्रेय.—सुचिर कथयसि आगतप्राय इति, तन्नात परं विश्वसिमि । अहो । शुष्क कण्ठो मे, नार्हामि वाचमपि वक्तुम् । घूर्णते शिर । क्षीणा दृष्टि । अवश शरीरम् । मात. । कण्ठ शुष्यति । दीयता पानीयम्, (मूर्च्छति) ।

सर्वे—वत्स आत्रेय, किमेव करोषि ?

च्यवन —वत्से, शीघ्र पानीयमाहर ।

र-पत्नी—हा देव, हा आर्यपुत्र, (सत्वर निष्क्रम्य पानीयमादाय प्रविश्य) वत्स, इद पानीयम् । हा हा वत्स, किमेव मूर्च्छां गतोऽसि ?

च्यवन —(चक्षुषो पानीय निक्षिप्य ससञ्ज दृष्ट्वा) एष संज्ञां लभते ।

आत्रेय —पितामह, देहि पानीयम् ।

र माता—वत्स, इद तत् पानीय, पीयताम् । (पानीय समुपनयति)

आत्रेय —(पानीय पीत्वा) आ ! समुज्जीवितोऽस्मि । मात ! पितामह, पितामहि, यूयमपि पानीय पिवत । येन पितुरागमनकाल यावत् स्वस्था भविष्यथ ।

च्यवन —अहो वात्सल्यमात्रेयस्य ! भवतु, ब्राह्मणि, तदेव क्रियताम् ।

(सर्वे पानीय पिवन्ति)

र माता—आर्यपुत्र, किञ्चिद् वक्तुमिच्छामि ।

च्यवन —कथय ।

र-माता—आत्रेयस्य स्नुषायाश्च वैक्लव्य समीक्ष्य दृढ शङ्कितास्मि, रत्नाकरोऽपि सुतरा विलम्बते, तद् यदि नात्यायासकर तदा प्रतिवेशिगृहे तावन्त वृत्तान्तमावेद्य कथमपि शरावार्द्धमित तण्डुल समासादय, एवमपि वत्सयोरनयो प्राणान् धारयितु शक्नुयाम ।

च्यवन —ब्राह्मणि, न जानासि प्रतिवेशिनामत्रत्याना हृदय, येनैव ब्रवीषि, तथाहि

बहुकृत्व कृता भिक्षा मया तेषा समीपत ।
श्रुता च परुषा वाणी या स्मृता दहतीव माम् ॥

र माता—यद्येव धनदत्तस्य वणिज समीप गत्वा नातिचिर निर्यातनीयेन मूल्येन तण्डुलानेतावन्मितान् समानय ।

च्यवन —ब्राह्मणि, प्रभूतमृण तस्मात् पुरैव गृहीतवानस्मि, येन धनदत्त साम्प्रत मा समीक्ष्य दूरे तिष्ठति, नालापमपि कुरुते । किं बहुना कथञ्चिद्दर्शनपथ गत परुषामपि वाणीं प्रयुङ्क्ते । ब्राह्मणि, अपराधो मे तस्माद् गृहीतपूर्वमृण न निर्यातितमिति । तत्रैव पुनरपि ऋणार्थं गमनमुपदिशसि ? अथवा निष्फलमेव तत्र गमनमिति ।

आत्रेय —नहि, नहि, तत्र ऋणार्थं न गन्तव्यम्, हीन खल्वसौ , कदाचित्तस्य पुत्रो मां दरिद्रपुत्र इत्युपहसितवान्, तत्र नानेन प्रतिषेध कृत,

परं स्मितेन पुत्राचरणस्य आनुकूल्यमेव प्रदर्शितम्। तत् तत्र न गन्तव्यम् ।

च्यवन. —अहो तादृशीमवस्थां गतस्य बालस्यापि सत आत्रेयस्य अभिमान । (प्रकाशम्) वत्स, स्थिरो भव, नाह तत्र गमिष्यामि ।

आत्रेय —पितामह, कथमद्यापि तातो नागच्छति ?

च्यवन —अलमाशङ्कया, अचिरमागमिष्यति (स्वगतम्) रत्नाकर प्रति भृशमभिशङ्कते मे हृदयम् । अपि नाम दारिद्र्यनिर्विण्णेन तेन न किञ्चिदत्याहितमाचरित भवेत् ? हा हतविधे, कियदपर घटयिष्यसि ? अथवा शान्त पाप प्रतिहतममङ्गल मे वत्सस्य ।

र माता—आर्यपुत्र, एव गते न स्थैर्यं गन्तुमर्हामि, वत्से रत्नाकरे बहुलमाशङ्कते मे हृदयम्। तद् यदि नातिदुष्कर तदा कियद्दूरमनुसृत्य तत्त्वमवगन्तुमर्हसि ।

च्यवन —आ ममापि रत्नाकरे विविधमनिष्टमाशङ्कते चेतः। क्रमेण प्रदोषतमसा सम प्रवर्धते शङ्का। तत किन्तु खलु करिष्ये। अनशनेन मानसवैक्लव्येन च सुदुर्वहान्यङ्गानि। तथापि नैव शक्यमुपेक्षितुम्। हा विधे,

मा नाम ह्रियतामेष दरिद्राणा समाश्रय' ।
हृतेऽस्मिन्नेष दीनाना वर्ग' सर्वो विनङ्क्ष्यति ।।

ब्राह्मणि, दीयता मे यष्टिका, यावत् पश्यामि ।

र-माता—(यष्टिमुपनीय) एषा यष्टिका ।

च्यवन'—(यष्टिमवलम्ब्य स्थित) अहो स्थितस्यापि मे कम्पितौ चरणौ, कम्पते चाय हस्त । तथापि प्रयत्नेन बहि' कियद्दूर गत्वा वत्सं रत्नाकरमाकारयामि। (पदान्तर गत्वा) ब्राह्मणि, ब्राह्मणि, एहि अवलम्बस्व मा। अवशानि मे अङ्गानि, घूर्णते शिर । एषोऽह नालमस्मि शरीर धारयितुम्। (मूर्च्छितः पतति)

र-माता—हा आर्यपुत्र, समाश्वसिहि, हा आर्यपुत्र, ममैव मन्दभाग्याया प्रेरणया•विपद्यसे। हा हतास्मि मन्दभागिनी।

र पत्नी—हा तात, कथमेव पतसि ?

आत्रेय —हा पितामह, कथमेवमसि ? (उत्थातुमिच्छन् मूर्च्छति)

र पत्नी—हा हा! वत्से मे आत्रेयोऽपि मूर्च्छित। हा आर्यपुत्र, क्वासि, सत्वरमेहि, पश्य ते तातस्य आत्रेयस्य च विषमा दशाम्। हा! हा!!

र-माता—अहह! किं करोमि, विमूढास्मि, आर्यपुत्र, समाश्वसिहि, वत्से, स्नुषे, शीघ्रं सलिलमुपानय, यावद् एतौ उपचरामि।

र-पत्नी—(सलिलमुपनीय) इद सलिलम्।

र माता—(उभौ यथाक्रम सलिलेन उपचरति)

(तत प्रविशति तण्डुलाद्युपकरणभारनम्रकायो रत्नाकर)

रत्ना—अहो! प्रथमेनानेन कठोरसाहसेन लज्जित इव संवृत्तोऽस्मि। अपि कृतो मया कुशल एष समारम्भ ? अथवा सुदूरमतिक्रान्तोऽस्मि, नाय समय शुभाशुभे विचारयितुम्। यत कृत, सुष्ठु कृतम्, अयमेक-एव मे पन्था स्वजनसञ्जीवनाय। तदिदानीम्—

साहसैरेव लब्धेन द्रव्येण मुदितो भृशम्।
पितरौ वनिता पुत्र जीवयाम्यविलम्बितम्।

वृत्त भग्न भज्यता किन्ततो मे ?
प्राणा नष्टा दीनयो किन्ततो मे ?

पित्रो पत्न्या. पुत्रकस्यात्मनश्च
प्राणा लब्धा लाभ एष प्रकामम्।

द्वयोर्जीवननाशेन बहूना यदि जीवनम्।
लोकतो धर्मतो वापि किमनिष्टं ततो मम ?

अथवा धर्म इति कल्पनामात्रसारं स्वार्थेषु प्रबुद्धानाम्।

कुत. ?

तावत्काल रक्षितो धर्ममार्ग
कि तस्मान्मे क्लेशहानि प्रजाता ?
अस्मादूर्ध्वं धर्मसिद्धान्तवैर
कृत्वा कृत्वा स्वामवस्था परीक्षे ।

अये कथमेतावद्गभीर प्रदोषान्धकार । (दृष्ट्वा) आ । मेघै संवृत-मन्तरीक्षम् । अहो सुमहदुपकृतं खलु गभीरान्धकारेण रत्नाकरस्य । कुत ?

हत्वा शाकटिक तथा धनपतिं द्रव्याणि हृत्वा तत-
श्चौराणा वसतिं समीक्ष्य निभृतामद्रौ च तैं पूजित ।
स्कन्धेनापि वहन् बहूपकरणं मार्गं सशङ्क श्रित
प्राप्तोऽहं तमसैव संवृतवपु पौरैरदृष्ट पुरम् ।

(वीरबलमुद्दिश्य) सखे वीरबल, न जाने कीदृशस्त्वया सह मे जन्मान्तरीण सम्बन्ध , येन स्वजनरक्षाया निरुपम मार्गं प्रदर्शितवानसि । भवतु साम्प्रत स्वजनानविलम्बित पश्यामि, अपि नाम सर्वानेव कुशलिन. पश्येयम् ? (परिक्रम्य दृष्ट्वा) अये सर्वे एवैते एकस्था दृश्यन्ते, अये किमिदम् ? जननी भूतले शयान तातमुपचरति, प्रिया माधवी च तत्रैव शयानमात्रेयम्। मूढ रत्नाकर, अपि नाम विफलस्ते सर्वो महानारम्भ ? (उपसृत्य) हा तात । हा आत्रेय । हा मात । हा प्रिये माधवि । (भार त्यक्त्वा उपसर्पति)

र-माता—वत्स, रत्नाकर, आगतोऽसि ? हा । हा । पश्य ते पितु पुत्रस्य च समवस्थाम् । आर्यपुत्र, उत्तिष्ठ, देहि प्रतिवचनम्। एष ते रत्नाकर प्राप्तस्त कथ न सम्भाषसे ? वत्स, आत्रेय, उत्तिष्ठ, तातं परिष्वजस्व ।

च्यवन —ब्राह्मणि, रोदिषि ? मा भैषी , न च्यवनो म्रियते । क नु खलु रत्नाकर ?

रत्ना—तात, एष ते सन्तापमात्रहेतु पुत्र पादयो पतितोऽस्मि ।

आत्रेय —तात, अपि आगतोऽसि ? तात, अपि प्राप्तानि भोज्य-द्रव्याणि ? (परिष्वजते)

रत्ना—वत्स, अथकिम् । (अङ्के स्थापयति)

र-माता र-पत्नी च—अहो समुज्जीवितास्मि द्वयोरेव सज्ञालाभेन ।

च्यवन — वत्स, रत्नाकर, अलमिदानीं वाचा प्रपञ्चेन । (उपकरण-भार दृष्ट्वा) सक्षेपत कथय, कुत एतानि प्रभूतभोज्यद्रव्याणि समासादितानि ?

रत्ना—(स्वगतम्) कि सत्य कथयामि ? अथवा एव तावत् कथयामि ,
तात, अद्य केनापि मित्रेण सन्दृष्टेन कृपावता ।
अस्माक रक्षिता प्राणा प्रभूतद्रव्यदायिना ।

सर्वे—अहो दैवानुबन्ध । अहो तस्य महानुभावता ।

च्यवन —वत्स, क एष महानुभावो नाम, य द्वारीकृत्य विधात्रा दरिद्रकुलमिदमनुगृहीतम् । अप्यसाविहैव प्रतिवसति ?

रत्ना—नहि, नहि, स खलु दूरे प्रतिवसति । महानुभावश्चासौ नास्माभि स्वनाम कीर्त्यमानमिच्छति । तदल तदीयनामश्रवणनिर्बन्धेन । परमद्य प्रभृति तमेत महान्तमेव बान्धव ज्ञातुमर्हसि ।

च्यवन —अहो । देवतास्तस्य सर्वत' स्वस्ति करिष्यन्ति । वत्से स्नुषे, अलमद्यापि कालहरणेन, सत्वरमेव महानस गत्वा भोज्यं निष्पाद्य आदौ वत्सस्य आत्रेयस्य समुज्जीवन कुर्वीथा , रत्नाकरस्य विलम्बकारणादिकमतः पर यथावसर श्रोतव्यम् ।

र-पत्नी—यथाज्ञापयति तात । (निष्क्रान्ता)

प्रथमाङ्कः समाप्त

द्वितीयाङ्कः

(तत प्रविशति दण्डहस्तो रत्नाकर.)

रत्ना—अहो प्रसाद । नि शेषमद्य निर्वासित' चिरसञ्चित' मनसो मालिन्यम् । कुत ?

द्वारे द्वारे प्रातरारभ्य पूर्वं
साय यावत् पर्यटन व्यर्थकाम ।
भाग्यात् स्वेषा मृत्युवक्त्रे स्थिताना
रक्षाकृत्ये शक्तिमाप्त कथञ्चित् ॥

अपि च

दूरे कोमलवृत्तय परिचिता निर्वासिता मानसाद्
धर्म्यं शास्त्रवच प्रवञ्चनपर निर्धारित सर्वत ।
वृत्ति क्रूरतमा तमालमलिना सम्पूजिताऽर्घ्यादिभि-
र्हस्ते न्यस्तकुशे विशेषविधये दण्ड समारोपित ॥

अहो, एतावतो दिवसान् प्राक्तनसंस्कारखलीकृतेन चेतसा विनय' सेवमानेन मया महदन्याय्यमनुष्ठितम्, येन किल तावान् दु खभोग समजनि ।

मिथ्यैव मुग्धजनता जननाय भूते-
र्धर्म्यान् विधीन् परिचरन्ति परानुगत्या ।
दृष्ट' विहाय फलमत्र परत्र लोके
किं नाम संस्मरति हा मतिमानदृष्टम् ॥
व्यर्थं दैवतपूजन हतफल धर्माद् भय देहिना
सत्य निष्फलतामुपैति परित सत्रञ्च सापत्रपम् ।
यद् यत् पौरुषसञ्चित निजहित सत्य तदेवोचित'
लुप्त' सन्तमस क्षणेन हृदि मे विज्ञानदीपोदयात् ॥

तद् यावत् स्वल्पेनैव कालेन ममैवानुगतिमनुरुन्धानान् वीरपरीवारा-नाहूय स्वकीय कृत्यविशेषमारम्भयामि। तत् क नु खलु वीरबल. ? (स्मृत्वा) आ! स खलु प्रेषितो मयैव पर्वतोपत्यकाया सन्निहिताया नवीनस्य रत्नपुरस्य नगरस्य सघटनाय। यत प्रतिदिनमेव स्वल्पप्रयत्नमनुतिष्ठता-मपि दारिद्र्यपरिक्लिष्टैर्जानपदैरुपचीयते वर्ग, तदिदानीं नवीननगर-सन्निवेशमन्तरेण न शक्या स्ववर्गव्यवस्था साधयितुम्। भवतु शेषानामन्य कृत्यमारम्भयामि। (वशीं वादयति)

(तत प्रविशन्ति दण्डहस्ताश्चत्वार पुरुषा)

१म —जयति जयति स्वामी। समादिशतु कार्यम्।

रत्ना—आ प्रीतोऽस्मि, यथाकाल प्राप्ता स्थ! अपि पारयिष्यथ यदहं ब्रवीमि।

१म·—स्वामिन्, अस्यत्र प्रश्नावकाश ? सरक्षिता वय स्वामिना सपरिजना मृत्युमुख प्रविशन्तः। तदिद जीवनमपि प्रभोरायत्त, का कथा शरीरस्य ? तदादिशतु स्वामी, येन तदादेशपरिपालनेन वय कृतार्था भवाम।

सर्वे—क· सन्देह ?

रत्ना—यद्येव शृण्वन्तु भवन्त, सप्रति हि—

दुर्भिक्षरक्ष परितो महाभय
व्यादाय वक्त्रं ग्रसते जनोच्चयान्।
दिने दिने मृत्युमुख विशन्त्यमी
धनी जनो दु·खमिद न बुध्यते॥

तद् वित्तवतामनिच्छतामपि वित्तानि यथा दरिद्रसेवायामुपयुज्येरन् तथास्माभि· करणीयम्। अस्ति किल युष्मच्छरीरे शौर्यम्, अस्ति चात्मनि भूयान् समुत्साह। तदेव स्वजनाना दुर्भिक्षदावानलेन दह्यमानानां दीनानाञ्च दु·खमौदासीन्येन कथम् उपेक्षणीयम्। उत्तिष्ठत, धनिकाना

धन बलात्कारेण गृहीत्वा दुर्गताना दु खशतानि निर्वापयत। स्वजनाना मुखमालिन्यमपसारयत, स्वीय जीवन शान्तिमय कुरुत।

गर्वं खर्वयत प्रभावजनित वित्तेश्वराणा मुहु
सर्वेषा समताऽस्तु भूमिवलये दैन्य लय गच्छतात्।
एको भूरिविलासभोगनिरतो भोज्य विना चापर
प्राणैरेव वियुज्यते, कथमिद वैषम्यमालोक्यताम्।

सर्वे—सत्यमाह स्वामी। तदस्य प्रतीकार वय करिष्याम ॥

रत्ना—यद्येव श्रूयताम्।

सर्वे—अवहिता स्म।

रत्ना—प्रतिदिनमेव वर्द्धते बलमस्माकम्। ये दुर्गता स्वजन-पोषणाशक्ता शक्तिमन्त, ये वा दुरन्तवृत्तेन राज्ञा कामेश्वरेण निर्विचार निगृहीता, ते सर्व एव दारिद्र्यविद्रावणकामा वा वैरप्रतीकारवाञ्छया वा अस्मदीय पक्षमस्मत्प्रयुक्तैरुपजापैरनुप्रविशन्ति, तदिदानीं यथा नवीन-नगरसन्निवेशस्तेषा वसतिसौकर्याय साधयितव्यस्तथैव प्रभूतधनसग्रहोऽपि तेषा शरीरयात्रानिर्वहणाय कर्तव्य।

सर्वे—आज्ञापयतु स्वामी।

रत्ना—य किलास्य प्रान्तस्य महीपाल कामेश्वरो नाम, तस्य किल-
अत्याचारेण परितो दीना दुर्भिक्षपीडिता।
अनिच्छन्त्य प्रजा हन्त ग्रस्यन्ते मृत्युना पुर ॥

अपि च

दुरन्तशील स विलासहेतो प्रभूतमर्थं क्षपयत्यजस्रम्।
दीनाय दान न कपर्दकस्य विधित्सते हन्त वहन्नवज्ञाम् ॥

तदादौ तस्यैव दुष्टभूपतेरभिग्रह भवद्भि क्रियमाणमिच्छामि।

सर्वे—युक्तम्। स्वामिन्, उपदिश्यता कृत्यमार्ग।

रत्ना—श्येनक, त्व सत्वर गत्वा नवनगरसन्निवेशव्यापृत वीरबल

विज्ञापय,—यथा अद्यैव रात्रौ मया सह वीरबलाधिष्ठितै कतिपयै. पुरुषै. कामेश्वरस्य दुष्टमहीपालस्य राजधानीप्राकारोपकण्ठे सन्निहितैर्भवितव्यम् ।

यूयमपि—

भाण्डागाराद् गृहीत्वा मितमुपकरण स्वीयससारयोग्य
गत्वा गेह स्वकीय शमयत सुहृदश्छादयित्वा स्वतथ्यम् ।
भूय काले प्रदोषे गिरिगहनमिद प्राप्य कृत्य स्मरन्त
सोत्साह शौर्यराशि प्रकटयत, शुभा. सन्तु व कृत्यमार्गा ।

सर्वे—यथाज्ञापयति स्वामी ।

(निष्क्रान्ता)

रत्ना—तद् यावदहमपि परममित्रेण कायस्थेन वसुदासेन सत्वर कपटलेख कारयित्वा कामेश्वरसकाश प्रापयामि ।

(निष्क्रान्त)

(तत प्रविशति सविदूषक कामेश्वरो विभवत परीवाराश्च)

कामे—अहो, राज्य नाम परमप्रमोदस्थान राज्ञाम् ।

भीत्या प्रजाभि प्रतिपादितेन
स्वच्छन्दतोऽर्थेन भवन्ति भोगा. ।
ते ह्यन्यदोष समुदाहरेयु-
स्तद्दोषमन्ये न हि वक्तुमर्हा ॥

शास्त्र तस्य कथामात्रं नीतिस्तस्यैव वासना ।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।

तदेवम्भूतस्य राजपदस्य सौभाग्यवशादुपात्तस्य स्वच्छन्दतो भोगमकुर्वाण कथ तस्य निष्फलता सम्पादयिष्यामि ? प्रजाना दैन्यादिक विचारयतो राज्ञ. स्वभोगपरिभ्रंशेन निष्फलतैव राज्याधिकारस्य । आत्मन एव हि कामाय सर्वमिदं जगत प्रिय भवति, न जातु कामाय परेषामिति

भगवती श्रुतिरपि साटोपमेव प्रतिपादयति। तदात्मसुखनिरपेक्ष कथ प्रजासुखमीक्षेय। (प्रकाशम्) आर्य वाचस्पते, कथ्यतामद्यतन राजकार्यम्।

मन्त्री—देव, सन्ति कानिचिन् प्रार्थनापत्राणि, तेषा विचारमादौ देव कर्तुमर्हति।

राजा—प्रार्थनापत्राणि ? केषा पुनस्तानि ?

मन्त्री—कतिपयजानपदानाम्।

राजा—किमधिकृत्य ?

मन्त्री—राजकोषादर्थप्राप्तिमधिकृत्य।

राजा—चित्र भो चित्र। गरीयानेष कालमहिमा, यत् प्रजा दत्तापहार-दोषमविगणय्य राजकोषादर्थं कामयन्ते। तदार्य वाचस्पते, विज्ञाप्यन्ता जानपदा—

दत्तापहारदोषस्य प्रजासु विनिवृत्तये।
राजकोषधन राज्ञा प्रजाभ्यो नैव दीयते।

पश्य,— राज्ञो राजेत्याख्यया किन्तु कृत्य
कोषाद् वित्त गृह्यते चेत् प्रजाभि।
षष्ठ भागश्चापि राज्ञा गृहीत
मोहाविष्टा हन्त नैता. सहन्ते।

मन्त्री—यथाज्ञापयति देव।

(तत प्रविशति सम्भ्रान्त पुरुष)

पुरुष—जयति जयति महाराज। महाराज, एष कश्चिद् ब्राह्मण उन्मत्तकल्पः श्रीमन्त द्रष्टुमिच्छति, दौवारिकैरन्यैश्च मुहु प्रतिषिध्यमानोऽपि न निवर्तते, श्रुत्वा देव. प्रमाणम्।

राजा—सर्वत पुरुषैरधिष्ठित प्रवेशय।

पुरुष—यथादिशति स्वामी। (निष्क्रान्तः)।

राजा—अहो! प्रत्यहमेव जानपदाना कातरकोलाहलेन समुद्वेजितोऽस्मि।

आर्य वाचस्पते, इतो मुक्तेरुपाय परिचिन्त्यताम्। किं वात्र वसन्तको मन्यते ?

मन्त्री—देव, राजशरणा दीनप्रजा क वाऽन्य शरण व्रजन्तु, भवतु तथापि राजादेशादुपाय चिन्तयिष्यामि।

वसन्तक—वयस्य, अह मन्ये याचकाना विद्रावणाय कश्चित् पण स्थापयितव्य इति।

राजा—कीदृश पण ?

वसन्तक—अस्ति किल दुष्टतमाना दण्डविधानाय भवत पञ्जरगत-स्तीक्ष्णविषो भुजङ्ग ।

राजा—किन्तेन ?

वसन्तक—यस्त विषधर भुजङ्ग स्वकरेण गृह्णीयात, स एव सत्य दीनतया गृह्यमाणो राजकोषादर्थं लभेत।

राजा—यदि बहवस्तथैव कुर्य्यु, क्षीणस्तर्हि कोष ।

वसन्तक—वयस्य, उन्मत्तोऽसि ? ननु नास्ति तादृश दैन्यम्, येन स्व-जीवन तृणीकृत्य तदपनुत्तये भुजङ्गोऽपि शक्य स्वेच्छया समाक्रमितुम्। तदेव गत कोलाहलो दीनानाम्।

मन्त्री—महाब्राह्मण, दैन्यस्य तत्त्व नावगच्छसि, येनैवमविचारित ब्रवीषि,

तथाहि—

यदा दैन्येनान्य शरणमुपगच्छन्ति मनुजा
यदा स्वेषा प्राणान् कथमपि नवा रक्षितुमलम्।
तदा वह्निज्वाला ज्वलति शिरसि भ्रश्यति मति-
र्भुजङ्ग स्रग्भाव भजति यदि दैन्यक्षतिरत ॥

(ब्राह्मणेन सह प्रविश्य पुरुष)

पुरुष—अये, अद्यापि कथासक्तो देव, तदवसर प्रतिपालयामि।

मन्त्री—(दृष्ट्वा) देव, एष तेन ब्राह्मणेन सह प्रविष्ट पुरुषो देवस्यावसर प्रतिपालयति। श्रुत्वा देव प्रमाणम्।

राजा—उपसर्पतु ।

मन्त्री—अरे ! प्रविश ।

पुरुष —एष देवस्तिष्ठति, तदुपसर्पतु भवान् । जयति जयति देव, एष स ब्राह्मण. ।

ब्राह्मण —अहो राजश्री !

गेह मौक्तिकमालिकाद्युतिजुषा चन्द्रातपेनोज्ज्वल
सौम्या चामरधारिणी कतिविधै सम्भूषिता भूषणै ।
एतत् काञ्चनदण्डमण्डितमित सद्रत्नसिंहासन
किं लोकान्तरमागतोऽस्मि, किमथो स्वाप्नश्रिय' लोकये ।।

अपि नाम एष एव नो दुर्भिक्षराक्षसनिगृहीताना दीनजानपदाना पालको राजा ? नैव विश्वसितुमर्हामि,

कुत ? प्रजाना ग्रसते यत्र प्राणान् दुर्भिक्षमन्वहम् ।
तस्य राज्यस्य राजासौ विलासेन प्रवर्द्धते ॥

यथा तथा वा भवतु, प्रस्तुतमिदानीमनुसरामि । (प्रकाश) देव,

राजा—अये, जयशब्दमनुच्चार्य प्रथमत एव देवेत्यामन्त्रण न प्रजासमुदाचार ! अथवा उन्मत्त खल्वेष' ।

ब्राह्मण —(स्वगतम्) अहो राजगर्व (प्रकाशम्) आ ! देव, सत्यमुन्मत्तीकृत समुदाचार विस्मृतवानस्मि ।

राजा—केनैवमुन्मत्तीकृतोऽसि ?

ब्राह्मण —देव, दारिद्र्यपिशाचेन ।

राजा—तत् को भवान् ?

ब्राह्मण —महाराजेन समधिष्ठितस्य विष्णुपुरपत्तनस्य काश्यपे कुले जात सुतपा नाम ब्राह्मण ।

राजा—अस्ति ते माता पिता च ?

ब्राह्मण —आ ! देव, द्वयमेवेदमासीत् ।

राजा—अथ साम्प्रतम् क ?

ब्राह्मण·— साम्प्रत देव, द्वावेव तौ मन्दभाग्यस्य दारिद्र्यदूषितस्य मे भोज्यनिष्पादनशक्तिविरहेणेव —

क्षुधया परिशीर्णविग्रहौ शमनेनाधिकृतौ दिव गतौ ।
अधुनापि दहत्यहर्निश हृदय लोहमय हि तत्स्मृति ॥

राजा—अस्त्यपर कोऽपि ?

ब्राह्मण —देव, देव, (रोदिति) ।

राजा—अलमनेन रोदनेन, वक्तव्य ब्रूहि ।

ब्राह्मणः—देव, देव, अत एव भवन्त प्रपन्नोऽस्मि ।

राज—विदितमेवेदं, तद् विशेष ब्रूहि ।

ब्राह्मण —देव, अस्त्येवाद्यापि मे मन्दभाग्यस्य पतिव्रता पत्नी वत्सल· शिशु पुत्रश्च ।

वसन्तक —पतिव्रतेति वाङ्मात्रमेतत् ।

ब्राह्मण —कथमिव ?

वसन्तक —स्त्रीणा पातिव्रत्य स्वर्णकाराणा चौर्यविमुखता च इत्येतदुभयमेव न सम प्रतिभाति ।

ब्राह्मण.—धिक् प्रहसनम् । मूढ, ब्राह्मण, स्त्रीणा गौरव न वेत्सि, येनैव परिहासकृने महापातके पतन्तमात्मान न रुणत्सि । मूढ,—

स्त्री मातृरूपा स्तनदुग्धदायिनी
सर्वं जगत् पाति शुभानुकम्पया ।
भक्त्या स्त्रियो यत्र भवन्ति पूजिता
सर्वे सुरास्तत्र वहन्ति तुष्टताम् ॥
श्रुत्वा पत्यु शङ्करस्यापवाद
दाक्षायण्या जीवन त्यक्तमारात् ।
कत्येवान्या स्वामिशोकान्म्रियन्ते
पातिव्रत्य' नास्ति तासा तथापि ?

तदेववादिनी जिह्वा तव च्छेदनमर्हति ।
नून राज्ञा सखित्वेन पातकी नैव दण्ड्यसे ॥

राजा—ब्राह्मण, सयम परिपाल्यताम् । प्रस्तूयता शेष । वयस्य, अल परिहासभाषितैरन्यथा वा अन्तरा प्रतिबन्धेन । ब्राह्मण, ज्ञायते, अस्ति ते पतिव्रता पत्नी वत्सल शिशु पुत्रश्चेति । किं तयो ?

ब्राह्मण —देव, किं कथयामि, वदतो मे दीर्यत इव हृदय । तावपि क्षणादुत्तरमसन्ताविव पश्यामि ।

राजा—कथमिव ?

ब्राह्मण.—देव, तावपि मन्दभाग्यस्य ममैवाधन्यतया राजयक्ष्मणा समाक्रान्तौ ।

सर्वे—आ ! राजयक्ष्मणा समाक्रान्तौ ? धिक् कष्टम् !

राजा—तत् किमिति राजसभामुपगतोऽसि । वैद्य पश्य, येन रोगानुरूप भेषजमुपदेष्टव्यम् ।

ब्राह्मण —देव, कृत तत् ।

राजा—अपि तेन दत्ता जीवनाशा ?

ब्राह्मण —अथ किम् । उक्त तेन 'अस्ति मणिसुवर्णादिघटितमहार्घभेषजप्रयोगेण बलाधायकविविधखाद्यविनियोगेन च उभयोरेव जीवनाशा' इति ।

राजा—तत् कृतमाकुलतया, एव क्रियताम् ।

ब्राह्मण —देव, देव, यस्य मम दीनाधमस्य पत्नी पुत्रश्च भृशमनशनेन क्लिश्यमानौ राजयक्ष्मणा समाक्रान्तौ, यस्य मे नास्ति तयोरशननिष्पादनसामर्थ्यमपि, सोऽह कथमिव नानाविधमणिसुवर्णादिघटितमौषध बलाधायक प्रभूतक्षीरनवनीताद्याहार वा निष्पादयेयम् । देव, अशरणोऽस्मि । मम पत्न्या पुत्रस्य च अचिर सम्भाव्यमानया विपदा पर्याकुलोऽहम् उन्मत्त इव प्रतीकाराय भवन्त प्राप्तोऽस्मि । तत् प्रसीद, परिपालय मम पत्नीसुतप्राणोपहारेण ममापि दरिद्रस्य ब्राह्मणस्य प्राणान् ।

राजा—आ ! श्रुतम् ! अप्यस्ति ते वाक्यशेष ?

ब्राह्मण·—देव, अनशनेन तात पञ्चत्व गत, माता मृता, पत्नी सुतश्च चरम निश्वास मुञ्चत, इतोऽपि शेषापेक्षा ? अथवा

एतयोर्यदि न प्राणा रक्षिता स्युस्त्वया नृप !
प्राणानेष विहास्यामि तच्छेष वचनस्य मे ॥

राजा—ब्राह्मण, अपि नियमेन दत्तस्त्वया राजकर ?

मन्त्री—(स्वगतम्) अहो स्वामिनो नैष्ठुर्यम् ?

ब्राह्मणः—कुत खलु मे दारिद्र्यपीडितस्य राजकरप्रदानसामर्थ्यम् ?

राजा—मूढ, ब्राह्मण, अनिष्पादितराजकरोऽपि राजानमलज्जः प्रार्थयसे ? अहो धिक् साहसम् !

ब्राह्मण —देव, प्रसीद, विषमविपत्पातपर्याकुलाय मे न कोप कर्तुमर्हसि। तदनुकम्पस्व माम्।

राजा—अहो, निर्लज्जता ! नह्यनुकम्पामात्र जीवन राज्ञाम्।

ब्राह्मण —देव, दीनानुकम्पिनस्ते देवता प्रसीदेयु ।

राजा—अलमनर्थेनाक्रोशनेन ! नियतकरनिष्पादनमन्तरेण नास्ति ते मोक्ष । अरे रक्षिण पुरुषा ! तावदेष कारागारे रक्ष्यता, यावदनेन राजकरो न प्रतिपाद्यते।

रक्षिण —यथाज्ञापयति स्वामी।

ब्राह्मण —अये भिक्षा भिक्षितेनानेन भिक्षामदत्त्वा कुक्कुर प्रधावित ! राजन ! अप्येष राजधर्म ?

राजा—निर्मर्याद, अलमेव वाकप्रपञ्चेन दण्डमान वर्द्धयित्वा, संयतो भव। अरे राजपुरुषा ! किं कुरुथ ? शीघ्रमेन—

कारागारे तमश्च्छन्ने शतकीटनिषेविते।
विना पान विना भोज्य स्थापयध्व स्वभूतये ॥

तत् किं निमेषमपि यापयथ ?

रक्षिण —यथाज्ञापयति देव । (ब्राह्मण निगडेन बध्नन्ति)

ब्राह्मण —महाराज, इतोऽपि तीक्ष्णतर मे दण्डं धारय, नास्ति ततोऽपि मे भीति , किन्तु तथा कुरुष्व, यथा मम दीनाधमस्य प्राणसशये पतितौ पत्नीसुतौ नैव जीवनेन विमुच्येते। महाराज, एष ते पादयो पतामि। पश्यतु देव —

प्रजाना पालको राजा पितुरप्यधिको मत ।
तस्य प्रजासु नैष्ठुर्यं कस्तासा रक्षको भवेत् ?

राजा—धिक् चापलम्। न हि राजधर्मोपदेशाय भवानाहूत । तदलमनेन प्रपञ्चेन। सम्प्रति स्वकर्मार्जित फलमनुवर्तस्व।

ब्राह्मण —महाराज, अद्यापि विचारय राजधर्मम्। एव नयातिक्रमं प्रत्यक्षमीक्षमाणा देवा नून न सहिष्यन्ते।

राजा—अहो, अविधेयता रक्षिणाम्।

रक्षिण —अरे। एहि (आकर्षन्ति)

ब्राह्मण —(साक्रोशम्) भो राजन्,

यदि त्रिसन्ध्य नियमेन तेजो
ध्यात मया तत् सवितुर्वरेण्यम्।
तदा विधिस्तत्प्रभवात् प्रभावात्
कर्त्ता विचार तव कृत्यराशे ।

अपि च—

विधानेन तवानेन पत्नी पुत्रश्च मे यदि।
जीवनेन वियुज्येते तत्त्वं सर्वं विनङ्क्ष्यसि।

सर्वे—शान्त पापं प्रतिहतममङ्गल महाराजस्य।

राजा—अहो, साहसम्। अरे राजपुरुषा । शीघ्रमस्मात् प्रदेशादपसार्य ताडनेनास्य वाच स्तम्भयत, यावदत परमपि नाय मोहादपभाषेत।

रक्षिण —एहि रे एहि। (ताडयन्ति)

ब्राह्मण —एष आगच्छामि। (रक्षिभि सह प्रस्थित.)

राजा—आर्य वाचस्पते, नूनमेष उन्मत्त एव।

मन्त्री—एव किल स्यात् ।

वसन्तक —वयस्य, एष उन्मत्तो वा रुद्राक्षो वा स्वय रुद्रो वा भवतु । तथापि नाहमेतस्य तेज सोढुमर्हामि । अह पुनस्तदा अचिन्तय, यथा अनेन बहुलग्रन्थिककर्कशेन दण्डकाष्ठेन दुष्टवटुकस्य मस्तक भङ्क्त्वा दु शीलतामस्य प्रशम नयामीति । (नेपथ्याभिमुखे दण्ड दर्शयति)

राजा—भवतु वयस्य, अलमिदानीमतिक्रान्ते आक्रोशेन । आर्य वाचस्पते, विक्षिप्तोऽस्मि अनेन व्यापारेण, तदिहैव राजकार्यं समाप्य सर्वान् पारिषदान् विसर्जयतु, भवानपि यथाकाम श्रान्ति विनोदयतु ।

सर्वे—यथाज्ञापयति स्वामी । (विभवत परीवारान् राजवसन्तकौ च विना सर्वे निष्क्रान्ता) ।

राजा—वयस्य, कथय केन साम्प्रत चित्तनिर्वृतिमासादयामि, अचिन्तितोपनतेन दुष्टब्राह्मणवृत्तान्तेन सुतरा विक्षिप्तान्त करणोऽस्मि । तथाहि—

> उन्मत्ततैव तस्याद्य जीवन पर्यपालयत् ।
> कामेश्वरविरोधेन कोऽन्यथा वक्ति तादृशम् ।

वसन्तक —वयस्य, त्व ननु सहिष्णुरेवासि ।

राजा—भवतु, अल पुनरनेन विक्षेपहेतुना स्मृतेन । साम्प्रत चित्तनिर्वृतेरुपायमेव चिन्तय ।

वसन्तक —वयस्य, किमेव चित्तनिर्वृतये चिन्ता वहसि, एहि साम्प्रतमेव विविधपानभोजनजुष्ट भोजनगृह प्रविश्य चित्तं निर्वर्त्तयाव. ।

राजा—वयस्य, नेदमिदानीं रोचते ।

वसन्तक—(विचिन्त्य) तर्हि चतुरङ्गक्रीडाकौतुकेनात्मान विनोदय ।

राजा—नेदमिदानीं रोचते ।

वसन्तक —(विचिन्त्य) जनकोलाहलशून्ये श्यामलारण्ये प्रविश्य मृगयाव्यापारेण चित्त निर्वर्त्तय ।

जारा—नेदमिदानीं रोचते ।

वसन्तक —(विचिन्त्य) तर्हि पुष्पवाटिकाया प्रमोदोद्याने मौक्तिकसर-सोपानमधिष्ठाय मरालमिथुनक्रीडा पश्य ।

राजा—नेदमपीदानीं रोचते, परं सन्निहितोऽसि ।

वसन्तक —(सप्रतिभहर्षम्) आ । ज्ञातम् । एवन्तर्हि तत्रैव मौक्तिक सरसो नातिदूरवर्त्तिनि माधवीकुञ्जे ललितलावण्याया ससखीजनाया लीलावत्या नित्यरमणीयाभ्या नृत्यगीताभ्यामेव निर्वृतिं लभस्व ।

राजा—आ । इदमिदानीं मे दृढं रोचते । तद्वयस्य, त्वरितं पुष्पवाटिकायामेव प्रविशाव ।

वसन्तक —भो सुतरा विस्मितोऽस्मि तवानेन व्यवसायेन ।

राजा—वयस्य, कथमिव ?

वसन्तक —यत सर्वानेव विनोदनोपायानेकान्ततो दूरे वर्जयित्वा तस्या लीलावत्यामेव स्थापितो महिमा । तत् किन्नु खलु इदम् ?

राजा—वयस्य, न ममैव नेत्राभ्या लीलावतीं दृष्टवानसि येनैव ब्रवीषि । तथाहि—

> सा कल्पनाकलितकोमलसर्वदेहा
> धात्रा कृता निखिलसुन्दरवस्तुसारैः ।
> शिल्पैरनल्पललितैरपि नृत्यगीते
> स्वर्णाम्बुजे सुरभिता विहिता विविक्ता ।

वसन्तक —वयस्य, सर्वदा त्वमेवं वदसि, मम तु सा नैवंविधा प्रतिभाति, येन तामेव सर्वान्त पुरवनिताभ्य प्रशस्ता मत्वा तत्रैव सर्वं हृदयं समर्पयितुं शक्यते । अथ वयस्य, कथ नु सा विप्रदुहितापि भवतो हस्तं गता इति विशेषत श्रोतुमिच्छामि ।

राजा—वयस्य, श्रूयताम्,—अस्ति तावदस्यैव नगरस्य पर्यन्ते वनोप-कण्ठे ब्राह्मणपल्ली । तत्रैव केशवदासनाम्न कस्यचिद् ब्राह्मणस्येय मृतमातृका दुहिता लीलावती नाम । मया कदाचित् मृगयार्थं वनोपकण्ठमासाद्य एषा पुष्पचयनव्यापृता एकाकिनी गायन्तीं विलोकिता । दृष्ट्वैव तदा

तामनिन्द्यसुन्दरीं श्रुत्वा चास्या सुललितं सङ्गीत सहसैव कन्दर्पेण वशीकृतोऽभूवम्, सापि मदीयतुरङ्गमपदशब्देन परावृत्तवदना मामालोकयन्ती तथैवात्मान भावपर्याकुल प्रत्याय्य प्रथममनोविकारप्रच्छादनकामनयेव सन्निहित स्वमावास प्रति प्रातिष्ठत।

वसन्तक —ततस्तत ?

राजा—ततश्चाह —तया सह गत चित्त तत्रैव प्रतिपालयन्।
सुदीर्घं समय मोहाद् व्यतीत नावबुद्धवान् ॥

वसन्तक —ततस्तत ?

राजा—ततश्च मृगयासन्निवृत्तेन परिजनवर्गेण प्रबोधित कस्माच्चन प्रतिवेशिपुरुषात्तत्परिचय सगृह्य भग्नहृदय पुरे प्रत्यावृत्तोऽभूवम्।

वसन्तक —कीदृशोऽस्या• परिचय, येन परिचयलाभानन्तर हृदयभङ्ग ?

राजा—एषा सा केशवदासस्य मृतमातृका दुहिता बालविधवा चेति।

वसन्तक —धिक् कष्टम्। ततस्तत ?

राजा—वयस्य, किं कथयामि, सर्वं प्रतिषेधमतिक्रम्य तथा प्रज्वलितस्तामधिकृत्य मे कामहुताशनो येन प्रत्यहमेव तादृशे काले तस्या दर्शनार्थं तत्र गमनव्यापृतोऽभूवम्। अथ तृतीय एव दिवसे तामपि सुतरा कामगृहीतामालोक्य तया सह प्रीत्या रह सङ्गतोऽभवम्।

वसन्तक —ततस्तत ?

राजा—तत कथमपि गृहीतवृत्त केशवदासो यावदेव दुहितरं दृष्टिपथाद् बहिर्गच्छन्तीं नानुमेने, तावदेवाहमेकदा गुप्तघातकेन त घातयित्वा जनानामजानतामेव लीलावतीं गृहीत्वा नवीनपुष्पवाटिकाया रहस्य स्थापयित्वा समुचितवयोरूपरमणीयाभि सखीभि परिवार्य नृत्यगीतकलाशिक्षणाय कस्यचिन्निपुणस्य कलाविद करे ता न्यस्तवानस्मि। अथ तेन शिल्पिना विहितोपदेशया तया स्वल्पेनैव कालेन स्वा निपुणता प्रकटय्य विस्मयं नीता वयमिति साम्प्रतमुपदेशको विसृष्ट ।

वसन्तक —अथ वयस्य, एव किल कन्यापहारिण त्वां कथ जानपदा नोत्प्रेक्षितवन्त ? अथवा उत्प्रेक्षमाणा अपि कथमुपेक्षितवन्त ?

राजा—वयस्य, अनुपेक्षमाणा किं वा कुर्वन्तु, राजशक्तिरनभिभाव्या भवति। तथापि मया शान्तिसरक्षणाय तेभ्यो ज्ञातवृत्तेभ्य सुमहानर्थराशिर्विसृष्ट । तत एव सर्वथा शान्ति ।

वसन्तक —अहो, सर्वमेव साध्यमर्थस्य ।

राजा—वयस्य, लीलावतीवृत्तान्तेनानेन सुतरामुत्कण्ठितो नालमस्मि क्षणमपीदानीं तददर्शनदु खमनुभवितुम्। तदेहि, यावत्तत्रैव पुष्पवाटिकाया गत्वा प्राणाधिका प्रिया पश्यन्नात्मनो निर्वृति निवर्त्तयामि ।

वसन्तक —भो वयस्य, दूरमधिरूढ सविता, तदद्यापि पानभोजनविरहेण खिन्नोऽस्मि, तदस्य कष्टस्य प्रतीकार कृत्वा अनन्तरमेव तत्र गमनमुचित पश्यामि ।

राजा—अल चिन्तया, तत्र गत्वैव प्रबन्ध करिष्यामि ।

वसन्तक —का वा दीनस्य मे गति ? (निष्क्रान्तौ) ।

(तत प्रविशति पुष्पवाटिकाया ससखीजना लीलावती)

लीला—हञ्जे, यूथिके, अपनय प्रसाधनोपकरणानि, अद्य नात्मान प्रसाधयिष्यामि ।

यूथिका—सखि, कथमिव ?

लीला—हञ्जे, किं वा मया प्रसाधितया, यस्या एतावतापि समयेन प्रियो नायाति ?

यूथिका—सखि, लीलावति, किमेवमभिमान वहसि, भर्त्ता खलु राजा, तस्य कार्यान्तरमपि नातिक्रमणीयम् ।

लीला—यूथिके, कीदृश तत् कार्यान्तर, येन प्रियजनो न दृश्यते ।

यूथिका—सखि, राजकार्यं किल तत्। सखि, राजैव शुभाशुभयोः प्रतिभू प्रकृतीनाम्, यद्यसौ राजकार्यमनपेक्ष्य माध्यस्थ्यमवलम्बते, तदा महानेव विपत्पात प्रजानाम् ।

लीला—मूढे न जानासि। आदौ कामपरिभाविना रूपेण मामेवमवशीकृत्य नून साम्प्रतमन्त पुरिकागृहीतचेता शठोऽसौ माध्यस्थ्यमवलम्बते, न राजकार्यपारतन्त्र्येण।

यूथिका—सखि, मा मैवम्, भर्त्तारमविकृत्य नैव सम्भावयितुमर्हसि।

लीला—कथमिव ?

यूथिका—तदिद स्वयमपि जानास्येव, तथापि किमिति प्रबुद्धाऽपि सुप्तिमभिनयसि।

लीला—न जानामि, तत् कथय।

यूथिका—सखि, अपि नाम दृष्ट त्वया तस्य राजकार्यान्तरालेऽपि लब्धावसरस्य त्वामदृष्ट्वा माध्यस्थ्येन समवस्थानम् ? त्वदर्थमेव परिकल्पितायामस्यामेव पुष्पवाटिकायामवसरे विश्राम्यति, निशा यापयति, जलक्रीडामारचयति, त्वयैव साक प्रमोदनिर्भरेण मनसा माधवीकुञ्जे परिभ्रमति, सङ्गीतकलामासेवते, तव वदने स्मितलेशमपि वीक्षमाण स्वर्गसुधामहावारिधिमवगाहते, तव मुखे कारणान्तरेण समुपजात मालिन्य दृष्ट्वा च सर्वमेवेद चराचरमन्धकारमय दु खमय पापमय वह्निज्वालाजटिलञ्च पर्यालोकते। त्वामेव शुभाशुभे प्रमाणं गणयति। प्राणै पणैरपि तवैव प्रीतिमुत्पादयितु प्रयतते। सखि, एवविधेऽपि राजनि मा अविश्वासिनी भू।

लीला—आम् एवम्। तथापि प्रतिक्षण तत्प्रेमविपर्ययशङ्कया व्याकुलीभवामि। हञ्जे, यूथिके, कथय कदा स समागमिष्यति ?

यूथिका—सखि, अलं वैक्लव्येन, नूनमिदानोमेव भर्त्तार द्रक्ष्यसि !

लीला—तद् यावदसौ नागच्छति, तावदेका प्रेमगीतिका चिन्तयामि (गीतिका चिन्तयति)।

यूथिका—अहमपि लब्धावकाशा तव केशप्रसाधन करोमि (केशप्रसाधन करोति)।

(ततः प्रविशति स वसन्तको राजा)

वसन्तक —भो वयस्य, एषा सा पुष्पवाटिका, तदेहि प्रविशाव ।

राजा—अहो रामणीयकं पुष्पवाटिकायाः ।

एषा पुष्पनिलीनभृङ्गनिचया वल्ली स्थिता तोरणे
वातोद्वर्नितपल्लवा सविनया सम्भाषमाणेव माम् ।
प्रत्युद्गच्छति पुष्पवृष्टिभिरलं सम्पूजयन्ती तथा
चित्रं चेतनकृत्यमद्य कुरुते निश्चेतना वल्लरी ।

तद् यावत् प्रविशामि । (उभौ प्रविशतः) ।

वसन्तक —भो वयस्य, एतत् पन्थानमुभयतः स्थितमशोकलतायुगल-मालोकय । अहो लोकोत्तरं लावण्यमशोकस्य ।

राजा—वयस्य, पश्यामि,

एषा प्रसूनस्तनभारनम्रा सुश्यामलाशोकलता सुरक्ता ।
नतेव कान्ता तरुणी मनो मे विदूनमेतद् विदधाति शान्तम् ॥

वसन्तक —भो वयस्य, इतोऽपि पश्य, एषा कुरुवकश्रेणी इयं वकुल-श्रेणी, इमे नवकिशलयरमनीया रसालपादपा, इमाश्च विविधप्रसूनसमलङ्कृता वल्लर्यः । नूनमिदं नन्दनादप्यधिकमानन्दनं मे प्रतिभाति ।

राजा—वयस्य, युक्तं ते प्रतिभाति, तथाहि

पुष्पाण्यसंख्यानि कसन्ति नन्दने
सुराङ्गनाश्चापि लसन्ति नन्दने ।
अनुत्तमा सृष्टिरसौ प्रजापते
लीलावती तत्र परं न राजते ॥

तत् क नु साम्प्रतं लीलावतीं प्रेक्षिष्ये ?

वसन्तक—(परिक्रम्य दृष्ट्वा) भो ! वयस्य, दिष्ट्या वर्द्धसे ।

राजा—कथमिव ?

वसन्तक —एषा ससखीजना लीलावती प्रसाध्यमाना किमपि चिन्तयन्ती माधवीकुञ्जमधितिष्ठति, तदेहि ।

यूथिका—सखि, अपि चिन्तिता गीतिका ?

लीला—अथ किम् ।

राजा—वयस्य, गीतं प्रवर्तते, तत् क्षण प्रतिपाल्य प्रविशाव ।

(अन्तराले तिष्ठत)

यूथिका—तदिदानीं स्वरसयोगेन गीयताम्, येन शब्दगुणकमाकाशमयं श्रोत्र सार्थकगुण सम्पद्येत ।

लीला—त्वमपि वीणातन्त्रीं परिवर्त्तय, येन झङ्कार समलङ्कारो भविता ।

यूथिका—यथाज्ञापयति प्रियसखी (वीणा गृहीत्वा वादयति) ।

लीला—(गायति)—

(गीतम्)

वसन्तक वीक्ष्य मनो मम हि चञ्चलम् ।
सहते नहि पिकरुतमिह कुसुमकोमलम् ॥
एहि दयित मानसे चिरसञ्चितनामसे ।
दूरे कथमसि निष्ठुर वितनु मङ्गलम् ॥
मनसिजशरताडिता क नु गच्छतु बाधिता ।
करुणा तव दीनशरण परमसम्बलम् ॥

वसन्तक—अब्रह्मण्य भो अब्रह्मण्यम् । (सहसा लीलावतीमुपसृत्य) भद्रे लीलावति, एष दरिद्रब्राह्मण पादयोस्ते पतति, अनुकम्प्यतामयं वराक, एष राजा मे प्रियवयस्यो वर्तते, अस्मिन्नेव ते देवताजनदुर्लभ प्रेमाणमावर्जय, एष पुनर्हीनो ब्राह्मणबन्धुरेकस्या एव प्रणयेन तथा सवृत्तो यथा स्मर्तुमपि नालमन्यस्या प्रणयस्य । यदि सा चण्डी लेशतोऽपि वृत्तमिद जानीयात्, तदा श्मश्रूणि कुन्तलाश्च मे निरन्वय विनाश गच्छेयु । तदनुकम्प्यतामेष तपस्वी ।

यूथिका—अये, वयस्यो वसन्तक । (दृष्ट्वा) अहो, दूरे भर्तापि । सखि दिष्ट्या वर्द्धसे । एष वयस्यो वसन्तक, अदूरे भर्ता च ।

लीला—कथ महाराज ! तत् कथमेव वसन्तक क्रोशतीति नावधारयामि।

राजा—(स्वगतम्) अहो मुग्धता वसन्तकस्य! प्रियया लीलावत्या वसन्तमृतुमधिकृत्य कृतेऽपि सङ्गीते स्वनाम्ना भ्रान्त क्रोशति। भवत्वेवं तावत्। (प्रकाशम्) वयस्य, अप्येतन्निदर्शन भवतो बाल्यत प्रभृति निरूढस्य वयस्यभावस्य ? धिग् वञ्चितोऽस्मि चिरं कपटपटुना पयोमुखेनेव विषकुम्भेनानेन।

वसन्तक—भो वयस्य, प्रसीद, प्रसीद, एषोऽह पवित्रसूत्र स्पृष्ट्वा शपे, नाहमस्य प्रेमवृत्तस्य कथामपि जानामि।

लीला—आम्! वसन्तक इति नाम्नैव वयस्यो भ्रान्त! अहो समुज्जीवितास्मि। राज्ञो वचनादहमपि तदा भीता संवृत्तास्मि।

राजा—क प्रत्यय ?

वसन्तक—पृच्छ्यतामेषा लीलावती कदापि मम मर्यादातिक्रम दृष्टवती न वेति ?

राजा—भो कापटिक। चौरव्यवहारे चौरान्तरस्य साक्षिता न खल्वर्थशास्त्रमनुमन्यते।

वसन्तक—हा हतोऽस्मि, तत् को वा अपरो मम निर्दोषताया साक्षी भविष्यति, हा हा हतोऽस्मि। हा ब्राह्मणि (रोदिति)।

राजा—अहो महद् वैक्लव्य गतो मे प्रियवयस्य, तदस्य सत्येन शान्तिमुत्पादयामि। (प्रकाशम) भो वयस्य, भ्रान्तिमुपगतोऽसि।

वसन्तक—(सरोदनम्) कथमिव ?

राजा—एषा सङ्गीत कुर्वती लीलावती वसन्तमृतुमधिकृत्य वसन्तक इत्याह, न तु वसन्तक मे प्रियवयस्यम्, तदल वैक्लव्येन। कौतुकेन च मृषैव मया दूषितोऽसि।

लीला—सुतराम् ऋजुक एष ब्राह्मण।

वसन्तक—आम् एवम् ? अहो निर्वृतोऽस्मि, अपगतो मे शीर्षात्

सुमहान् पर्वतभार । तदिदानीं लीलावत्या सुधास्यन्दिना सङ्गीतेन स्मृतेन पर सन्तोषमुपलभे ।

राजा—प्रिये लीलावति, किमिदानीं तूष्णीम्भवसि ?

सङ्गीतेन सुधारसेन सुचिरादाप्लावयन्ती नभ
शान्ति कामपि दैवताभिलषिता सम्पादयस्वान्तरे ।
नृत्येनापि विलक्षणेन नयन सम्प्रीणयस्वाञ्जसा
लज्जानम्रमुख त्वया जितगुणा देवाङ्गना वृण्वताम् ॥

लीला—शठ, अलमेतेन कपटप्रणयनिवेदनलाघवेनावलामिमा वञ्चयित्वा । गच्छ तस्या एव सङ्गीतश्रवणाय, या किल तावत्काल समाराधिता ।

राजा—प्रिये, किमेव वदसि ?

त्व जीवित मम कथ कुपितासि तन्वि
प्राणास्त्वदेकशरणान् परिरक्ष तुष्टा ।
का वाऽपरा प्रणयिनी भवतीं विना मे
यस्या भ्रमे निपतितासि शुभे प्रसीद ।

तदिदानीम्—मान जहीहि कुरु कोमलदृष्टिपात
प्रेम्णा समेत्य कृपया सुपरिष्वजस्व ।
विच्छेददावदहनेन सुदीर्घकाल
दग्ध मनो मम शर्म प्रतियातु दिष्ट्या ।

वसन्तक—भद्रे, उपसर्प, स्वेच्छया करोपनत स्वर्गो न हातव्य । हा हा कियता भाग्येन स्त्री भवति ?

राजा—वयस्य, ननु लीलावती भवतीति वक्तव्यम् ।

वसन्तक—आम् एवम् ।

यूथिका—अहो भर्तु सख्या मे अनुरागविशेष । सखि, नात परमपि मान कर्तुमर्हसि । तत् प्रसीद ।

लीला—अहो, बलात्कारेण मान प्रदर्शयन्ती नात. परमपि मान रक्षितुमर्हामि । तदेव तावत् कथयिष्ये । (प्रकाशम्) यूथिके, अथ यदि राज्ञो

मयि न कपटप्रणयस्तदा कुतोऽद्यापि स मे हीरकहारो यमसौ पूर्वस्मिन्न पञ्चमदिवसे मया याचित ?

राजा—आम् ! ज्ञातम् ! अत एवायमभिमान ! प्रिये, मान जहीहि, अद्यैवायम्प्रियाया कण्ठसङ्गेन स्व वर्द्धयिष्यति ।

लीला—अहो प्रीतास्मि, हृदयेश्वर, दासीमिमा क्षन्तुमर्हसि, एषाहमपराद्धा प्रणिपातेन भवन्त प्रसादयामि (प्रणमति) ।

राजा—न भूमिपातस्तव युज्यते प्रिये तवासनं योग्यमुर स्थल हि मे ।
नदेहि कामेश्वरचित्तदेवते कृपावती भूरि परिष्वजस्व माम् ॥
(उत्थाप्य परिष्वजते)

लीला—(जनान्तिके) आ ! किं करोषि ? एष वसन्तक, एषा च सखी मे यूथिका प्रत्यक्ष पश्यत ।

राजा—(जनान्तिके) प्रिये, रमणीयमेतयो' प्रच्छादनोपाय कथयामि, एतौ तीव्रा सुरा पाययित्वा विवशीकृत्य निरन्तरायं यथाकाम विहरिष्याव । तदेव करोमि । (प्रकाश) वयस्य, वसन्तक, रमण्या नृत्य सङ्गीतञ्च सुरा विना न मे स्वदेते । तत सुरामेव समादिशामि । क कोऽत्र ?

प्रविश्य प्रतीहारी—आज्ञापयतु देव ।

राजा—उच्यता सुराधिकृत पुरुष, एष महाराज सुरया सह त्वामचिरं द्रष्टुमिच्छति इति ।

प्रतीहारी—यथाज्ञापयति देव (निष्क्रान्त.) ।

(तत प्रविशति सुरामादाय सुराधिकृत पुरुष')

पुरुष —देव, एषा राजपेया सुरा, पातुमर्हति देव , ।

(सुरापात्रमुपनयति)

वसन्तक —अब्रह्मण्यं भो अब्रह्मण्यम् ।

सर्वे—(ससम्भ्रमास्तिष्ठन्ति)

राजा—किन्तु खल्विदम् ?

वसन्तक —अपि नाम राज्यमिदमराजक सवृत्तम् ।

राजा—कथमिव ?

वसन्तक—न चेदराजक राज्यम्, कथन्तर्हि पुरुष सुरामुपनयति ? पश्यन्त्या कामिन्या पुरुषेणोपनीतया सुरया पुरुषो दण्डमर्हति।

पुरुष—वयस्य, वसन्तक, अनपराद्धोऽह राजादेशादुपनीतवानस्मि।

राजा—भवतु अलमाशङ्कया, गच्छ त्वम्। सुराभाण्डमिहैव स्थापय।

पुरुष—यथाज्ञापयति देव। (निष्क्रान्त)।

राजा—प्रिये लीलावति, एहि यावदिदानीं त्वया सहैव सुरा पीत्वा त्रिदिवानन्दमभिविन्दामि। तथाहि—

> यावत् सुराया दयिताननस्य
> सक्रान्तिमायाति न रम्यगन्ध।
> तावत् सुराया विफलैव जाति-
> र्न कामिना तत्र रसो विभाति।

लीला—अहो अनुगृहीतास्मि (एकपात्रे सुरा पिबति)।

राजा—(वसन्तक सुरा पाययितु लीलावत्या सज्ञा ददाति)।

लीला—वयस्य, वसन्तक, त्वया अनुपयुज्यमाना चेद् विफलैव सुराजाति, तदिमा पानेन अनुग्रहीतुमर्हसि।

वसन्तक—भद्रे लीलावति, कथमद्यैव तवेदृशी मति प्रादुर्भूता ?

लीला—यत एतावत्कालमप्रबुद्धा अद्य सहसा प्रबुद्धाऽस्मि। तदुपयुज्यताम् (पात्रमुपनयति)।

वसन्तक—अहह! भद्रे, तिष्ठ, तिष्ठ, ब्राह्मणस्य मे सुतरा विरुद्ध एष आचार। तद् विरम।

राजा—(नयनसङ्केतेन लीलावतीं तथैव आदिश्य) वयस्य, त्व प्रत्यह 'शौण्डिकाना करस्पृष्टेन जलेन निर्मिता सुरामह पिबामि' इति कृत्वा मामधिक्षिपसि, अद्य तु तीर्थजलेन ब्राह्मणीभिरेव सुरा कारितवानस्मि, तदत पर न मामधिक्षेप्तुमर्हसि।

लीला—अहो निपुणवादिता स्वामिन।

वसन्तक —आम् एवम् ? तदत परं तवाधिक्षेपाद् विरतो भविष्यामि ।

लीला—वयस्य, वसन्तक, एषा सुचिरं पानपात्रे स्थिता प्रकर्षं जहाति, तदविलम्बितं पीयताम्, अन्यथा नाहं मुञ्चामि ।

यूथिका—महाब्राह्मण, पीयतां, सौभाग्यादिदमीदृशं लभ्यते ।

(सुरां पिबति ।)

वसन्तक —आ दास्याः पुत्रि, किं मया दरिद्रब्राह्मणेन सुरया उन्मादितेन ।

राजा—वयस्य, ससखीजना लीलावती प्रीता भवति, तत् सकृत् पीयताम् । अनन्तरं लघुना प्रायश्चित्तेन पापं क्षालयिष्यसि ।

वसन्तक —सत्यं ब्राह्मणीभिस्तीर्थजलेन निष्पादितैषा ?

राजा—अथकिम् ।

वसन्तक —भवतु तिष्ठ क्षणं यावद् ब्राह्मण्यं दूषणाक्रमणात् परिपालयामि । (यज्ञसूत्रं कर्णलम्बितं कृत्वा) इदानीम् उपनय, का गतिः ?

लीला—वयस्य, महानन्दं लप्स्यस इति सकृत् पीत्वैव ज्ञास्यसि (उपनयति) ।

वसन्तक —अहह ! तीव्रो गन्धः, न सोढुं शक्यते, भद्रे, लीलावति, किमेष ते महानन्दस्य समारम्भः ?

लीला—वयस्य, दुःखं विना सुखं दुर्लभमेव, तदत्रापि आदितस्तीव्रेण गन्धेन किञ्चिद् दुःखम्, अनन्तरं परमानन्दः ।

वसन्तक —सत्यम् ? वयस्य, अपि सत्यम् ?

राजा—अथकिम् ।

वसन्तक —भद्रे, दीयतां, नासानिरोधेनापि पिबामि । कुतः खलु परीक्षां विना तत्त्वसिद्धिः ? (तथा पिबति) ।

लीला—अहो कृतार्थास्मि ।

वसन्तक —अहो तीक्ष्णता मधुरता च मदिरायाः ।

राजा—वयस्य, कथं मन्यसे ?

वसन्तक —नितरामानन्दमनुभवामि ।

राजा—उत्तरोत्तर स एष वृद्धिमेव यास्यति। प्रिये, पुनरपि वयस्याय सुरा यच्छ (सुरा पिबति)।

लीला—तथा (सुरा ददाति)।

वसन्तक —वयस्य, आनन्दसागरे मग्नोऽस्मि, सर्वत एव परमानन्द-तरङ्गा प्रतिभान्ति। भद्रे लीलावति, गीयना पुनरपि गीयताम्, अह नर्तितु-मिच्छामि। भो वयस्य, किमेव तूष्णीं वर्तसे? उच्यता लीलावती, गीयता नृत्यतामिति। अहमपि एतया सह ताललयशुद्धं सङ्गीत नृत्यञ्च करिष्यामि।

राजा—(स्वगतम्) अहो प्रभाव सुराया! (प्रकाशम्) प्रिये लीलावति, एव क्रियता वयस्यसन्तोषाय।

लीला—यथाज्ञापयति महाराज। (सनृत्यं गीत करोति)

(गीतम्)

कुञ्जवने कुसुमकुल किरति सुस्मितम्
मलयपवनकम्पिततनु पतति पुञ्जितम्।
कुरु सुमधुरमालिका हृदयदयितरञ्जिका
दयितकण्ठमपि शोभय सुखय शाश्वतम्।
सुरया कुरु मानसं विरहितघनतामसम्
अधरे धर मधुराधरमेतु ललितनन्दितम्।

वसन्तक —('अधरे धर मधुराधरमेतु ललितनन्दितम्' इत्यनुगायन नृत्यकौशलमभिनयति)

राजा—वयस्य, किं मत्तोऽसि?

वसन्तक —न हि, न हि, इन्द्रोऽस्मि, एष स्वर्ग, एषा देवभोग्या सुधा। एषा च उर्वशी नृत्यगीतकुशला श्रोत्र नेत्रञ्च न परितर्पयति। अयि उर्वशि, कथ विरतासि, नृत्य सङ्गीतञ्च कुरु, तथैव कुर्वती मह्य रोचसे, न तु तूष्णीं तिष्ठन्ती, तदल मौनेन। अहमपि सुधां पीत्वा परमानन्द विन्दामि। अयि मेनके, उपनय सुधाम्।

राजा—भो, यदि भवानिन्द्र, अहन्तर्हि क ?

वसन्तक—(विचिन्त्य) त्व चन्द्रो भव। स किल बहुतरताराकलत्रोऽपि स्वै कलत्रैरपरितुष्यन् इतस्ततो ललितललनाकुल विचिन्वन् गुरुपत्नीमपि तारा न जहौ, तत् त्वमपि तस्यैव तुलामर्हसि।

राजा—भो देवराज, अहल्यापि तव का ?

वसन्तक—अहल्या नाम ? (विचिन्त्य) सा मम गुरुपत्नी।

राजा—तत् कथ चन्द्रस्यैव दोष पश्यसि ?

वसन्तक—आम्। तर्हि नाहमिन्द्रो भवामि। चतुराननो भवामि।

राजा—आम्। स्वसुता कामयमानश्चतुराननोऽपि अनपराद्ध एव।

वसन्तक—धिक् शान्तम्। तिष्ठतु तावदेष दग्धाननश्चतुरानन, अलं मम तेनापि कलङ्किना, तत् को नु खलु भवामि ? (विचिन्त्य) आ दृष्टम्। अहमिदानीं कैलासपतिर्महादेवो भवामि। यस्य महान्तमेव महिमानं मुनयोऽपि समामनन्ति।

राजा—भृशमप्रशस्तस्यापि कुजस्य मङ्गलसञ्ज्ञेव भृशमकिञ्चनस्य तस्य महादेव इति सञ्ज्ञा। ततस्तव तद्भावोऽपि न मे दृढ रोचते।

वसन्तक—तस्य अकिञ्चनत्व कथ जानासि ?

राजा—बहुभिरेव कारणै। तथाहि पश्य—

> अस्थीन्याभरणानि चर्म वसनं भस्माङ्गरागस्तथा
> स्नेहाभाववशाज्जटात्वमभजन् केशा कठोरक्रमाः।
> प्रेता पारिषदा प्रिय पितृवने वासो वृषो वाहन
> द्वारि द्वारि वनीपकस्य विधिना दु खाकर' जीवनम् ॥

वसन्तक—आ गृहीतम्। तदलं मे तया महादेवतयापि, यत्र सुचिरशिक्षिता भिक्षावृत्तिरनुवर्तनीया।

लीला—हताश, तत् को वा भविष्यसि ?

वसन्तक—पश्यामि तावत् (विचिन्त्य स्मृत्वा नृत्य' नाटयित्वा) आं! दृष्टम्। दृष्टम् ॥

राजा—किं दृष्टम् ?

वसन्तकः—लीलावती भविष्यामि, यत्र प्रियवयस्यो मे कामेश्वरोऽपि सुतरामायतते। हुम्! इदानीं नाहं तवायत्ता, त्वमेव सम्प्रति ममायत्तोऽसि। इदानीमुपलालय माम्। एषा गायामि, एषा नृत्यामि, अयि, यूथिके, सुधामुपनय।

यूथिका—एषा सुधा (इति सुरामुपनयति, स्वयञ्च पिबति)।

राजा—(सुरां पिबन्) अहो माहात्म्यं सुरायाः। पीतया खल्वनया।

अन्धः पश्यति शून्यमार्गचलितानश्वांस्तथा कुञ्जरान्
मूको गायति गीतिकां पिकरुतैः खञ्जोऽप्यलं नृत्यति।
निःशेषं लयमेति दुःखवलयो जाड्यं परं लीयते
मद्यं मोदमहार्णवोत्थममृतं किं काम्यमस्मात् परम्॥

वसन्तकः—अयि देवि सुरे, प्रसीद, एतावतो दिवसानुपेक्षमाणस्य मे महान्तमपि दोषं क्षन्तुमर्हसि (भूमौ प्रणमति)।

राजा—प्रिये, लीलावति, एष सुतरां मत्तो वसन्तकः। अयि प्रिये!

रम्भादिभिस्त्रिदिवधाम वृथैव गर्वं
धत्ते त्वया विरहितं सुकृतेन हीनम्।
त्वन्नेत्ररश्मिविनिपातमसीमपुण्यैः
प्राप्ता वयं सुकृतिनो नितरां वरेण्याः॥

अयि प्रिये,—कण्ठे ममार्पय भुजौ परिपीड्य गाढं
पीनस्तनौ घटय वक्षसि कामतप्ते।
रक्ताधरामृतरसं परिपातुकामं
कामेश्वरं जनय तन्वि समाप्तकामम्॥

(इति यथोक्तं व्यवस्यति)

(नेपथ्ये—परित्रायतां परित्रायतां महाराजः)

राजा—(श्रुतिमभिनीय) अये, किन्नु खल्विदम्? महानेष तोरणद्वारे कोलाहलः। तत् किन्नु खलु स्यात्?

प्रविश्य प्रतीहारी—जयति जयति महाराज ।

राजा—महाश्वेते, क एष कोलाहल ?

प्रतीहारी—देव, दुर्भिक्षपीडिताना प्रजाना राजकरं दातुमशक्तानां गृहा राजपुरुषैरग्निना दाह्यन्ते। तत्प्रतीकाराय ता एव भवन्तमभिगता ।

राजा—धिक्। अत्रापि प्रजापरित्रास ! नास्ति अत्रापि निस्तार ? महाश्वेते, गच्छ, कथय प्रजा, तासा स्वकृतस्यैव दुष्कृतस्य फलमिदम्, तदस्य नास्ति प्रतीकार । यदि तथापि न निवर्तेरन्, तदा कर्कशाभि कशाभि सन्ताड्य निवर्तय।

प्रतीहारी—(स्वगत) अहो स्वामिनो निष्ठुरता ।

राजा—गच्छ सत्वर स्वनियोगमनुतिष्ठ ।

प्रतीहारी—यथाज्ञापयति स्वामी (निष्क्रान्ता)।

राजा—धिक् कष्टम्। प्रतिपदमेव प्रत्यूहव्यूहेन विघ्नितप्रसरो जन्मवता मनोरथलाभ । स्वार्थमुग्ध जगत् सन्ततमेव स्वार्थमभिसन्धत्ते, न पुन परार्थमपि। यद्येव किमिति मयापि परार्थं प्रवर्तितव्यम् ?

(नेपथ्ये—हा हा हता स्म, मारिता स्म, कठोरकशाघातेन मारिता स्म)।

राजा—(श्रुत्वा) दुष्टा स्वकर्मफलमनुभवन्तु। अयि प्रिये, लीलावति।

सर्वं जगद् व्रजतु नाशमकालहीन
किन्तेन मे तव च शाश्वतरागभाजो ।
पीत्वा तवाधरसुधामधरेण तृप्त
काल चिर गमयितास्मि लय प्रसीद ॥
परिष्वजस्व मा कण्ठे निरन्तरमनन्तरम्।
अधरामृतपानाय प्रसाद मयि योजय ॥

(यथोक्त कर्तुं व्यवसितः)

लीला—प्रियतम, एष एव स्वर्गो ननु ?

राजा—प्रिये, अथ किम् ।

लीला—प्रियतम, सरयूवक्षसि नौविलासो मे दृढं रोचते ।

राजा—यदि तुभ्यं रोचते, नचिर कारयिष्यामि ।

लीला—अनुगृहीतास्मि ।

वसन्तक —(उत्स्वप्नायते) अयि यूथिके, कथं दूरीभवसि, परिष्व-ज्स्व माम्, अल विलम्बेन, एहि ।

यूथिका—हताश, ध्वसस्व ।

लीला—आम् । उद्घाटित चित्त रहस्य सुराप्रभवेन वैक्लव्येन । अयि यूथिके, गच्छ, वसन्तकमुपलालय ।

यूथिका—धिक् । व्रीडितास्मि । तत् पुनरपि सुरा पीत्वा व्रीडा नाशयामि ।

राजा—प्रिये, किन्तु खलु त्व—

व्याजेन भुजबन्ध मे परिमुञ्चसि चञ्चले ।
चिरमेव गतायास्ते प्रमोद किं न रोचते ॥

(आलिङ्ग्य चुम्बितु व्यवसित) ।

प्रविश्य प्रतीहारी—देव, अत्याहितम् !

राजा—किमिव ?

प्रतीहारी—देव, परिजनसकाशाद् अस्या आर्याया लीलावत्या कृते सुघटितस्य लोकोत्तरहीरकहारस्य वृत्तान्तमुपलभ्य देवी शीलवती राज-भवन प्रति सहीरकहारमागच्छन्त मणिकारश्रेष्ठिनं विश्वावसु छलेन आकारितवती ।

राजा—ततस्तत ?

प्रतीहारी—ततो लोकोत्तरं त हीरकहार दृष्ट्वा पृष्टोऽसौ यावच्छलेन बहून् वाक्यभेदानकथयत् तावदेव कोपकषायितलोचना देवी तस्य मिथ्या-भाषणं व्याजीकृत्य कारागारनिक्षेप समादिशत् । श्रुत्वा देव प्रमाणम् ।

राजा—अहो चण्डस्वभावा देवी । प्रिये, लीलावति, अचिर मोचनीय

सहीरकहारो विश्वावसु । तदेषोऽह नातिचिरात् सिद्धसमीहित प्रत्यावर्तिष्ये। त्वमपि वसन्तक प्रबोध्य ससखीजना गृहाभ्यन्तर प्रविश। (निष्क्रान्त.) ।

लीला—एवमस्तु । अहो शीलवत्या देवीपदाधिकारगर्व । भो वयस्य, वयस्य, उत्तिष्ठ ।

वसन्तकः—भवति, क्षुधया वाधितोऽस्मि । क्व नु खलु प्रियवयस्यो गत ?

लीला—(कर्णे) एवमेवम् । तदेहि पानभोजनप्रबन्धाय गृह प्रविशाम ।

वसन्तक—अहो देवीप्रभाव । भवतु साम्प्रत क्षुधोपशमाय अभ्यन्तर गच्छाम । (उत्थाय यूथिका प्रति) अरे दास्या पुत्रि, हस्तालम्बं देहि, यावन्न पतितो भवामि ।

यूथिका—हताश, यद्येव, कथमेतद् विष निपीतम् ?

वसन्तक—पुनर्न पास्यामि, दास्या' पुत्रि, पुनर्न पास्यामि । तदेहि ।

यूथिका—एहि हताश, एहि ।

लीला—अहो । कदा पुन प्राणेश्वरमासादयेयम् । तमपश्यन्त्याक्षणोऽपि मे कल्पवत् प्रतिभाति (निष्क्रान्ता सर्वे) ।

द्वितीयाङ्क समाप्त

• ———

तृतीयाङ्कः

(तत प्रविशति वीरबलमेघवर्णप्रमुखै पुरुषै सहितो रत्नाकर)

रत्ना—भो भो वीरबलप्रमुखा प्रधानपुरुषा ! यथाकालमेव यूय सङ्केतस्थानमुपगता । एषा घोरान्धकारभीमा रजनी, अस्यामिदानीं नैव सन्दृश्यते स्वदेहोऽपि, विशेषतश्चात्र परित पादपप्रतानप्रच्छन्ने भूमिभागे । तथाहि—

> कृष्णामवसनच्छन्नदेहाना तिमिरोच्चये ।
> पुरो विलीयते देह कालिन्द्या नीलपद्मवत् ॥

सम्प्रति समग्र जगत् स्वपिति, विश्रान्ता सुतरा सर्वत्र जनकोलाहला, अन्तरान्तरा केवलमाकर्ण्यते सुदूर काननमधितिष्ठता नातिप्रकाशो घोषो यामघोषाणाम्! विकटो रावश्च कौशिकानाम् । तदारावश्रवणसमुद्वेजिताश्च कचित् कचित् प्रान्ते शब्दायन्ते भवनसारमेया । एष एव न काल स्वाभीष्ट निर्वर्तयितुम् । यावद् यावदेव भोषण प्रपञ्चस्तावत् तावदेव समुत्साह समुदेति न स्वान्तेषु । यस्मादपरे भीता निवर्तन्ते, तत्रैव वयमानन्देन प्रवर्तामहे । वय कुतोऽपि साहसान्न बिभीम., प्राणिघातमतिनिष्ठुरमपि क्रीडामात्र विद्म । तथाहि—

> कातर्यं श्रयता शुचा प्ररुदता स्वेषा जनाना पुरो
> हत्वा गेहपतिं कृपाविरहितैरस्माभिरस्मत्प्रियम् ।
> ऐश्वर्यं परिगृह्य साहसवशादाशाशतैरन्वह
> रत्नागारमकारि यस्य नियत वृद्धि समाशास्यते ॥

वयस्य, वीरबल !

वीर—आज्ञापय ।

रत्ना—अद्य सुमहत् साहसमनुष्ठातव्यम् ।

वीर—किमिति ?

रत्ना—अवधानेन समाकर्ण्यताम्। अयमदूरे सदृश्यते सर्वत श्वेतो राजप्रासाद ?

वीर—अथ किम्। सुष्ठु खल्वेष शोभते।

रत्ना—आम्, शोभत एव। तथाहि—

वर्णैं सितैरेष विलिप्तकायस्तम प्रतानेषु विशालवर्ष्मा।

नीलाम्बरे चन्द्रिकयेव चन्द्र सदृश्यते नेत्रजुषा सुखार्थम्॥

तदत्रैव महत् साहसमनुष्ठेयम्।

वीर—निरूप्यता प्रकार।

रत्ना—प्रासाद परितो दृश्यते कश्चित् समुच्च प्राकार ?

सर्वे—आम्, दृश्यते।

रत्ना—एनमतिक्रम्य अभ्यन्तरे प्रवेष्टव्यम्। वीरबलप्रमुखा यूयं पञ्चैव मया सह अभ्यन्तरं गमिष्यथ, शिष्टाश्चापरे मया समादिष्टेन पथा कृत्य प्रवर्तयिष्यन्ति।

वीर—वयस्य, समुच्च किलैष प्राकार, तदस्यातिक्रमे का गति ?

रत्ना—वीरबल, अविदिततत्त्व इव पृच्छसि। तदलमाशङ्कया, तत्र गतिमहमेव देक्ष्यामि।

वीर—स्थाने खलु निगृहीतोऽस्मि।

मेघवर्ण—स्वामिन्, किञ्चित् प्रष्टुमिच्छामि।

रत्ना—किमिव ?

मेघवर्ण—स्वामिन्, अस्य राजप्रासादस्याभ्यन्तरे सन्ति तत्परिरक्षणाय नियुक्ता सशस्त्रा प्रहरिण सैनिकाश्च, तदभ्यन्तर प्रविष्टानामस्माकमात्मपरिरक्षणे कीदृश उपाय ?

रत्ना—तत्रापि पूर्वमेव मया कृत प्रबन्ध।

सर्वे—कीदृश स ?

रत्ना—परित पर्यालोक्यताम्, अस्ति कश्चिद् बाह्यो जनो नवेति ?

मेघवर्ण—(इतस्ततो निपुणमन्विष्य) स्वामिन्, न कश्चिद् दृश्यते।

रत्ना—तदिदानीं श्रूयताम् ?

सर्वे—अवहिता स्म ।

रत्ना —अस्ति मया वसुदासेन कायस्थेन छद्मना किञ्चित् पत्र सुविहित-लेख कारितम् ।

वीर—क कस्मै लिखति, किञ्च तत् पत्रम् ?

रत्ना—ज्ञायते, अस्त्यस्य राज्यस्य सोमान्ते दुर्गेश्वरेण सिंहवर्मणा समधिष्ठित शैलदुर्गम् ?

वीर—अस्ति ज्ञायते, किं तेन ?

रत्ना—स एव दुर्गेश्वरो राज्ञे कामेश्वराय लिखति ।

वीर—किमिति ?

रत्ना—इद लिखति,—स्वस्ति निखिलराजन्यगुणालङ्कृताय परम-भट्टारकाय कामेश्वराय, सीमान्तदुर्गाधिकृत प्रणत सिंहवर्मा श्रीमत्पादपीठोल्लुठितशीर्ष प्राप्तकाल निवेदयति,—अस्माक भूम्यनन्तर शत्रु शैलराज प्रभूतबलवाहन सम्प्रति दुर्गमत्रत्यमाक्रमितुमीहते । अपर्याप्तानि किलात्रत्यानि बलानि वाहनानि च तत्प्रतिरोधाय । तदेतच्छ्रुत्वा देव प्रमाणम्, इति ।

वीर—पत्रमिदमासाद्य किं प्रतिपन्न कामेश्वरण ?

रत्ना—यदभिसन्धाय प्रयुक्तमस्त्र तथैव प्रतिपन्न तेनापि ।

वीर—कथमिव

रत्ना—पत्रार्थमवगत्यैव राजा स्वैरमात्यै साक मन्त्रयित्वा प्रायेण सर्वानेव सैनिकान् शस्त्रग्राहिणस्त्वरितमेव तस्मिन्नन्तपालदुर्गे सम्प्रेषितवान् । केवल पुररक्षणोपयुक्ता. कतिचिदेव राजप्रासादमधितिष्ठन्ति ।

विशालाक्ष —स्वामिन्, एव स्थिते सर्वमेव पुर सम्भ्रान्त वर्तते, तेन च अप्राप्तसुप्तिके राजपुरे कथमिव न. समीहितसिद्धि ?

रत्ना—विशालाक्ष, रत्नाकरमद्यापि न जानीषे, येनैवमाशङ्कसे । किं वा कतिपयैर्जागरितै, ये कथमपि सुप्तास्तानपि स्वेच्छया जागरयिष्यामि ।

सर्वे—कथमिव ?

रत्ना—काले सर्वं द्रक्ष्यथ, इदानीं यथादिष्टमनुतिष्ठत ।

सर्वे—आदिशतु स्वामी ।

रत्ना—शूरसेन, अपि सन्निहितानि मदादिष्टानि सर्वाण्युपकरणानि ?

शूरसेन —अथकिम्, एषा स्थूलरज्जु , एतदरणिकाष्ठम्, इद महादात्रम्, एताश्च गोणिका । अपि शिष्यते किञ्चिदपरम् ?

रत्ना—न शिष्यत इति प्रतिभाति ।

वीरबल —वयस्य, दिशेदानीं कृत्यम् ।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, एतत्प्राकाराभ्यन्तरे राजगृहस्यानतिदूरे सन्त्यमात्याना गृहा , तत्र केचित्तृणमया सन्ति, प्राकारमतिक्रम्य तत्र त्वया निपुणमग्नि प्रक्षेप्तव्य , तेन प्रक्षिप्तेन वह्निना यावद् गृहा प्रज्वलिष्यन्ति, तावदेव प्रज्वलितान्यतिसन्निहितानि भवनानि रक्षितुकामा सर्वे ता दिश प्रति प्रस्थास्यन्ते, तदैव शून्यप्राये राजप्रासादे सुतरामस्माकं कामचारो भविष्यति । तदल विलम्बेन, यावत् प्राकारसमीप गत्वा सत्वर कृत्यमारम्भयाम ।

सर्वे—अहो, स्वामिन साहस निपुणदर्शिता च ।

वीर—यथादिशति प्रियवयस्य ।

रत्ना—वीरबल, त्व, मेघवर्ण , शूरसेनो, भीमबाहु , विशालाक्षश्चेति पञ्चभिरेवाहमनुगन्तव्य । अह हि प्रथमत —

> प्राकारमुल्लङ्घ्य महाजवेन क्षणेन सम्प्राप्य पुरप्रवेशम् ।
> बध्नामि रज्जु तदुपान्तवृक्षे यत्संश्रयाणा भवता गति. स्यात् ॥

अन्यच्च, ये किलास्मदीया अपरे, तेऽपि प्राकाराद् बहिरस्मानपेक्षिष्यन्ते, यावद् वय साहसकारिणो द्रव्याणि यथाकाम सञ्चित्य तेभ्यो दास्याम । यदि कश्चित् सहसा दृष्ट प्रतिपक्षस्तदा सोऽयमकालहीनमविचारित हन्तव्य । सति च व्यसनोपनिपाते निरपेक्षमेव प्रस्थातव्यम् ।

सर्वे—यथादिशति स्वामी ।

रत्ना—तदलमत्र कालातिपातेन। यावच्छीघ्र प्राकारोपान्तमेव समुपसर्पाम।

सर्वे—एव कुर्म।

रत्ना—अहो। एषा वामत शिवा धावति, दक्षिणतो मृग प्रसर्पति, तद् नूनमयमारम्भो न शुभाय सम्पत्स्यते।

सर्वे—जयति—(अर्द्धोक्ते)

रत्ना—धिक् शान्तम्। अलमत्यावेगेन, मूका कर्म कुरुत।

सर्वे—तथा—(निष्क्रान्ता सर्वे)।

(तत प्रविशतो भीतभीताविव रक्षिपुरुषौ)

१म—अरे महावीर, अद्य भीषणाभोगा तामसी रजनी घोर वक्त्र व्यादाय ग्रसितुमिव न समुपसर्पति। सर्वत सुप्ते जगति जागरिता-वावाम्। अहो कष्ट खलु दास्य नाम। येन ईदृशेऽपि घोरान्धकारे जीवनसशय पश्यतोरपि आवयोरशक्या कृत्यनिवृत्ति।

२य—अरे, वज्रहस्त, तावदेवात्र बहुतर यत, राज्ञा सीमान्तदुर्गे सम्प्रेष्य सद्य एव वय न प्राणसशय प्रापिता।

१म—आ मूर्ख, एव ब्रुवाणस्त्वं तत्त्व नावगच्छसि।

२य—कथमिव ?

१म—यदा प्रतिपक्षा मानवास्तदा अन्तरालगतस्य तेभ्य सम्भाव्यते मोक्ष, इह तु कामरूपी कामचारी च भूतयोनि प्रतिपक्ष इति नास्ति अन्तरालगतस्यापि ततो मोक्ष इति।

२य—धिङ् मूर्ख, स्वस्य मूढतामजानन् पर मूर्खं ब्रवीषि।

१म—कथमिव ?

२य—अपि न जानासि रे, यदयं नाम्ना नोत्कीर्तनीय इति, तदनेन ते व्यवसितेन सुसन्निहितमनिष्ट पश्यामि।

१म—कस्मादनिष्टमाशङ्कसे ?

२य—तस्मात्!

१म·—तस्मात् कस्मात् ?

२य—यस्तावदन्धकारमुपजीवति ।

१म—स क ? स्पष्ट कथय ।

२य—स भू—(अर्द्धोक्ते) नहि नहि न पुनरहमपि तं नाम्नैव कीर्तयिष्यामि ।

१म—किं नामकीर्तनेन ? अप्यसौ नामकीर्तनमात्रेणेव सन्निहितो भविष्यति ?

२य·—आ मूर्ख, अथ किम् । यदि न प्रत्येषि श्रूयतामितिहास ।

१म—कथय ।

२य·—कदाचिद् द्वौ सुहृदौ कार्यवशादमानिशाया ग्रामान्तरगमनाय घोरान्धकारप्रावृत काननमार्गं परिप्राप्तौ ।

१मः—ततस्तत ?

२य—ततस्तयोरेकतरेण तदीयभयोद्विग्नेनापर पृष्ट, भो मित्र, अप्यत्र कानने अस्ति ? अपरेणोक्त भो मित्र, कस्य सत्ता पृच्छसि ? तेनोक्त तस्य इति । ततोऽपि पुन पुनरसौ तेन मित्रेण विशेष पृष्टो यावदमु नाम्ना कीर्तितवान्, तावदेव तत्र समीपे वर्तमानस्य महान्यग्रोधस्य शाखाग्रात तालविशालौ चरणौ दृष्टिपथ प्राप्तौ ।

१म—भो महावीर, प्राकारं निकषा दृष्टिं देहि, तत्र किमपि दृश्यत इव ।

२य—अरे, अन्धकारेण दृष्टिः प्रतिहन्यते, तत् स्पष्टं कथय यत् पश्यसि ।

१म·—अरे, प्राकारसन्निहिते पादपे दृष्टिं देहि ।

२य.—हा । हा । हा । हा । वज्रहस्त, समीपमेहि एष एव नूनं स·, प्राकाराद् वृक्षं, वृक्षाच्च भूमिम् अवतरति । हा । हा । हा । अत परं भूमिमार्गेण समागत्य आवयोर्घांटा मोटयिष्यति । आ । आ ॥ आ ॥। आ ॥॥

१म॰—अरे, मूर्ख मा तावदुच्चै शब्द कुरु, एवमसौ प्रबोधित सत्वर-मित एवाभिवर्तेत। तदेहि यावत सत्वर राजकुलं प्रविशाव ।

२य —(दृष्ट्वा) अरे वज्रहस्त, आदौ एक एव, इदानीं पुन पाद-पस्याधस्ताद् बहवो दृश्यन्ते । हा ! हा ! हता स्म ।

१म —आम् एवमिदम् । अरे, न खलु अत परमपि अत्र स्थातव्यम् । एहि, एहि, शीघ्रमेहि, यावत् पलायावहे ।

(तत पुन प्रविशन्ति रत्नाकरप्रमुखा पञ्च पुरुषा)

रत्ना—भो भो वीराः ! निर्विघ्न वय प्राकारमतिक्रान्ता स्म. । अथेदानीं समीहितसाधनावसर । क नु खलु शूरसेन ?

शूरसेन —स्वामिन्, एषोऽस्मि, आज्ञापय ।

रत्ना—अपि सन्निहितमरणिकाष्ठम् ?

शूरसेन —स्वामिन्, अथ किम् ।

रत्ना—वीरबल, शूरसेनादरणिकाष्ठ गृहीत्वा स्वनियोग सम्पादयस्व । एता दृश्यन्ते नातिदूरे अमात्यगृहश्रेणय , तत्र ये तृणमया गृहास्तेषु अरणि-निर्मन्थनेन वह्निमुत्पाद्य सत्वरं संयोजय। सुप्ता सर्वैव पुरी, तदयमेव साधीयान काल स्वाभीष्टमस्माक सम्पादयितुम् ।

वीरबल—(शूरसेनादरणिकाष्ठ गृहीत्वा) यथादिशति वयस्य , एष समीहितसाधनाय गच्छामि (निष्क्रान्त॰) ।

रत्ना—बाढ गच्छ, अस्तु ते सफल समारम्भ । मेघवर्ण, शूरसेन, विशालाक्ष, भीमबाहो, यूयमपि सन्नद्धा भवत, यावदेव वीरबलेन अमात्य-गृहश्रेण्या वह्नि सयोजितो भविष्यति, तावदेव प्रज्वलिताममात्यगृहश्रेणीं रक्षितुकामा प्रासादवासिन सर्वे तत्र गमिष्यन्ति, तदानीं कोषरक्षका अपि नून सत्वरा कोषगृहमविचारितमुपेक्षमाणास्तत्रैव मिलिता भविष्यन्ति । ततस्तमेव शुभावसरमासाद्य वय कोषगृहं प्रविश्य स्वाभिलषित सम्पाद-यिष्याम ।

सर्वे—आ ! गृहीतोऽर्थ ।

रत्ना—भद्र शूरसेन, अपि गृहीतो वीरबलेन दण्ड ?

शूरसेन—अथ किम्, गृहीत ।

रत्ना—भवतु वीरबलस्य कृत्य प्रतिपालयाम । (नेपथ्याभिमुख-मवलोक्य) अहो एष वीरबल सावधान गच्छति । एष गच्छति ! एष गच्छति । एष इतस्ततो निपुणं वीक्षते । एष तृणगृहश्रेणीमुपगत । हा धिक् प्रमाद । एष कश्चन रक्षिपुरुष ! अये एष वीरबलो दृष्ट्वा उत्प्लुत्य दण्डेन तमभिहन्ति, अहो एकाघातेनैव मूर्च्छित पतित । अये एष वीरबल समुपेत्य समाप्तपरीक्षस्त मृतं निश्चित्य पुन प्रचलति । एष स्थित, एष अरणिं निर्मथ्य अग्निमुत्पादयति, आ जातोऽग्नि, अये पुनरितस्ततो निरूप्य तृणपटलकप्रान्ते दण्डाग्रेण अग्निं योजयति । एष वातसन्धुक्षित समुद्दीप्यते वह्नि, एष शिखा विस्तारयति । एष इतस्ततो दृष्ट्वा प्रत्यावर्तते वीरबल । साधु वीरबल, साधु, सिद्धप्राय न समीहित पश्यामः (नेपथ्ये कलकल) ।

मेघवर्ण—अहो, एते गृहपतय प्रबुद्धा विदितमहाविपत्तयो बहिरुपेत्य समुच्चै क्रोशन्ति, क्रमेणाय प्रवर्द्धते लोकसम्मर्द ।

रत्ना—ही ही भो ! एते प्रासादमधिवसन्तोऽपि सहसा पौरजन कोलाहलेन प्रबुद्धा निर्विचारमग्निज्वालासन्दर्शनपर्याकुलास्तमेवाग्निमभि-धावन्ति । अहो मे कृत्यसाफल्यम् । एष प्रासादाद् बहिरागच्छति सङ्कुलो जनसमाज । एष गच्छति । एष गच्छति ॥ एष गच्छति ॥। अथेदानीं स्त्रीखञ्जरुग्णादिमात्रप्रचार राजकुलं सम्भाव्यते । भो वीरा । अलमद्यापि कालक्षेपेण, एष एव न समयो राजकुल प्रविश्य कोषागार दूषयितुम्, तदा-गच्छत, पक्षद्वारकेण राजकुलमेव प्रविशाम ।

सर्वे—यथाज्ञापयति स्वामी (सर्वे प्रविशन्ति) ।

रत्ना—(समीपे रक्षिण दृष्ट्वा) अये, अद्याप्यत्र सशस्त्रो रक्षी ? भवतु प्राप्तकालं प्रतिकारं करोमि । (सहसा समुपसृत्य दण्डप्रहारेण

रक्षिण पातयित्वा) मूढ, अद्यापि उच्छ्वास वहसि ? तद् गच्छ, यमेन स्मृतोऽसि। (पुनरपि दण्डेन प्रहृत्य) मूढ, म्रियस्व।

रक्षी—आ। आ। आ। (मरणमभिनयति)

रत्ना—नि शेष मृत । भो वीरा । अस्त गतो विघ्न । तत् प्रविशत, (प्रविश्य) अये इदमुद्घाटितकवाटमेव कोषागारम्। अहो भाग्यम् !

गर्भो रत्नकरैर्भाति कोषागारस्य भास्वर ।

मेघवर्ण —स्वामिन्, अत्रापि रक्षी !

रत्ना—पूर्वस्यैवानुकारेण यमद्वार गमिष्यति ॥

तदत्र अन्तराले क्षणं तिष्ठत, यावदह निपुणमुपसृत्य समीहित साधयामि (सावधानमुपसृत्य एकदण्डप्रहारेण पातयति)।

रक्षी—हा हतोऽस्मि। (भूमिगतो विचेष्टते)

रत्ना—मूढ, अद्यापि न मृतोऽसि, (पुन प्रहृत्य कण्ठ निष्पीड्य मारयति)।

रक्षी—आ। आ। अ। अ—(अव्यक्त' शब्द कुर्वन निश्चेष्टता नाटयति)।

रत्ना—(विशेषत परीक्ष्य) गत विघ्नेन। भो वीरा ! अल काल-क्षेपेण, इद' रत्नागारद्वारम्, अत्र सत्वरं प्रविश्य

यावच्छक्य रत्नराशि गृहीत्वा
तेनोत्साहाद् गोणिका पूरयित्वा।
सर्वं विघ्न शक्तियोगेन हित्वा
प्रत्यावृत्तिं वर्तयध्व समेता ॥

यावदहमपि समुद्यतेन दण्डेन निर्विघ्नता व साधयामि।

(समुद्यतदण्डो द्वारे तिष्ठति)

सर्वे—यथाज्ञापयति स्वामी। (प्रविश्य) स्वामिन, रत्नाना किरणै॰ प्रतिहन्यन्ते नश्चक्षुषस्तेजासि।

रत्ना—नाय काल कथान्तरस्य, तत् स्वकृत्येष्ववहिता भवत ।

सर्वे—तथा, (प्रविश्य गोणिकासु रत्नानि स्थापयित्वा) स्वामिन्, रत्नै परिपूरिता सर्वा एव गोणिका ।

रत्ना—समाप्त कृत्यम्, अथेदानीं निर्गत्य मामनुसरत, अह दण्डधारी भवता सम्मुखचरो भवामि ।

सर्वे—यथाज्ञापयति स्वामी (निष्क्रान्ता) ।

(तत• प्रविशन्ति प्रज्वलितानि गृहाण्युदीक्षमाणा सम्भ्रान्ता पौरा)

१म —भो भो बान्धवा । दग्धप्रायाणि क्षुद्रगृहाणि समुपेक्ष्य साम्प्रतमपि कथञ्चिद् ध्रियमाणानि विशालगृहाणि रक्षितु प्रयत्नमातिष्ठत ।

२य·—भो । भो । रक्षणार्थमनन्तर यत्न करिष्यथ । आदौ तावद् निरूपयत, केनायमग्नि प्रदीपित इति ।

१म —अहो विवेकलाघवम् । आर्य बृहस्पते, आदौ अग्निप्रदीपकस्यान्वेषणे क्रियमाणे स्वयमेव दाह्याभावादग्नि प्रशाम्येत्, न तु भवता प्रयत्नलेशोऽपि तत्रापेक्ष्येत । तदादौ क्रियतामग्निनिर्वापणप्रयत्न , किंवा अनर्थहेतुना आत्मनो विज्ञम्मन्यताया अकाण्डे प्रकटनेन ।

३य —अहो । अत्याहितम् । एतदाक्रान्तमग्निना प्रवरामात्यस्य वाचस्पतेर्वहिर्गृहम् । तद् यावदस्यैव गृह रक्षितुमादौ यत्न कुर्म· ।

१म —हा धिक् कष्टम् । स्वल्पेनैव कालेन प्रबलवातसन्धुक्षित प्रवर्द्धते प्रलयकारी ज्वलन । तदिदमपि गृह न शक्य रक्षितुम् । मुहु सलिलसेकादिभिरुपायै प्रतिक्रियमाणस्यापि प्रबलेन पराक्रमेण प्रज्वलतो ज्वलनस्य नैव शक्यते प्रभाव प्रतिरोद्धुम् । मा तावदय वह्नि सहसा प्रसृत प्रासादमाक्रामेत् ।

२य —अरे, पश्यत, सर्वे गृहवासिन सबालस्त्रीवृद्धा बहि प्राप्ता न वा ?

३य —आम् । एते सर्वे एव निर्गता पादपतलमाश्रित्य व्याकुला विलपन्ति । प्रधानामात्यो वाचस्पतिश्च सर्वान् सान्त्वयति ।

१म —अये, किन्तु खल्विदम्, एषा कापि स्त्री सोरस्ताड रुदती

प्रज्वलिताद् गेहान्निर्गता, अये एषा किमपि याचमाना प्रत्याख्याता इत एवाभिवर्तते। तत् किन्नु खल्विदम् ?

(तत. प्रविशति सोरस्ताड रुदती स्त्री)

स्त्री—भो भो महात्मान । परित्रायन्ता परित्रायन्ता मे पुत्रम् !

१म—विशेष ब्रूहि।

स्त्री—भद्रमुख, एषाह दासी प्रधानामात्यस्य, एष मे विधवाया एकमालम्बन पुत्र स्तनन्धयो दहनेन सर्वत प्रदीपिते गेहे विपद्यते। नास्त्यस्य कोऽपि त्राता। हा पुत्र! कासि, हा पुत्र!

२य—को वा स्वजीवन तृणीकृत्य तव पुत्रस्य रक्षणार्थं स्वेच्छया दहनं प्रविशेत ? तावतैव सन्तोष भज, यदात्मनो जीवन प्राप्नासि।

३य—को वा सशय ?

स्त्री—हा हा! तर्हि सत्यमेव नास्ति मे वत्सस्य कोऽपि परित्राता ? हा वत्स, नयनानन्द, हा दु खिनीजीवन, हा मातृप्रिय, कथं त्वा जीवितमासादयेयम् ? अथवा अल कालहरणेन, एषा अहमपि वत्सेन सहैव ज्वलनप्रवेश कृत्वा प्राणास्त्यक्ष्यामि। (गन्तुमीहते)।

१म—भद्रे, क्व गच्छसि ?

स्त्री—वत्सस्य मे प्राणाधिकस्य वियोग सोढुमशक्ता ज्वलने प्रवेष्टुम्।

१म—भद्रे, अलमल साहसेन, निवर्तस्व, एषोऽहम्

स्वजीवनव्ययेनापि ज्वलनात्तव पुत्रकम्।
पलकेनोद्धरिष्यामि दिश पन्थानमग्रत ॥

स्त्री—इत इतो भद्रमुख। (निष्क्रान्तौ)।

३य—अहो अस्य औदार्यम्! येन स्वजीवन सशयगतमुत्प्रेक्ष्यापि परार्थं प्रवर्तते।

२य—अत्र औदार्यं कारणं सौन्दर्यं वेत्यत्र नास्ति मे निर्णय।

४र्थ—धिक् प्रहसनम्!

देवव्रत पूतशीलेऽस्मिन कलङ्क कल्प्यते त्वया ।
स्वस्वभावानुरूप्येण वृत्तमन्यस्य मन्यते ॥

२य —भवतु, समये द्रक्ष्यथ ।

४र्थ — बाढ द्रक्ष्याम ।

(तत प्रविशति सपुत्रया तया स्त्रिया सह प्रथम)

१म —मात ! यथाकालमेव भवत्या वय प्रबोधिता स्म, येनाय पुत्रकस्ते निराबाध जीवन प्राप्त । यदि क्षणादूर्ध्व प्राबोधयिष्य सत्य पुत्रक नालप्स्यथा ।

स्त्री—वत्स, कृतज्ञतया न मे वाच स्फुरन्ति । तत् किमपर कथयामि, एव कुर्वाण सुचिर सुखेन जीव ।

१म —मात ! नायमधिक वक्तु समय । पश्य—

दहनेन प्रदह्यन्ते गृहस्थानाममी गृहा ।
जीवन सशय प्राप्त गतिस्तेषा सुदुर्गता ॥

तदल मामधिकृत्य भवत्या कृतज्ञतया, एन दीर्घायुष ते पुत्रकमिव मामपि दीन पुत्रकमेव मन्येथा । तत् क्षणमन्तराले तिष्ठ, यावदह लब्धावसरस्त्वा मदीयाया मातु सकाश प्रापयिष्यामि, अल स्वकुटुम्बपरित्राणमात्रव्यसनिना-मावासे तवावस्थानेन ।

स्त्री—अहो सुतरामनुगृहीतास्मि ।

१म —आर्ये, नानुगृहीता खल्वेतेन भवती, परमहमेव सुतरामनु-गृहीतोऽस्मि । तथाहि—

उपकाराय सामर्थ्य धात्रा यस्मै वितीर्यते ।
स एव सुतरा धन्यो न त्वेवोपकृतो जन ॥

तदलमत्र भवत्या कृतज्ञतानिवेदनलाघवेन ।

स्त्री—भवतु, भवदनभिमतश्चेत परिहृत्य अन्तरालमेव समाश्रित्य मम पुत्रस्य प्राणदातारमपेक्षे ।

१म —एव क्रियताम् । (निष्क्रान्ता सपुत्रा स्त्री)।

३य —अये, कथञ्चित् प्रशान्तिमुपयातो ज्वलन ।

१म —अहो, भूयसा प्रयत्नेन पौराणा प्रासादमधिवसता सैनिकादीनाञ्च प्राय शान्तिमाप्तो वह्नि । तथापि वह्निशेष ऋणशेषो व्याधिशेषश्च नोपेक्षणीया इति नि शेषमसौ शमयितव्यो वह्नि । अहो !

यावच्छीघ्र वृद्धिमायाति वह्निस्तावच्छीघ्र नास्ति तस्योपशान्ति ।
रोग स्वल्पेनैव कालेन दृप्त कालेनाल्पेनैव नोपैति शान्तिम् ॥

अहो दहनस्य नैष्ठुर्यम् ।

बहुप्रयत्नैरुपकल्पित गृह क्षणेन नीत्वा वत भस्मशेषताम् ।
निराश्रयस्तेन कृतो जनोच्चयस्तरोस्तल जातममुष्य सम्बलम् ॥

केचिद् बान्धवनाशशोकविकला क्रन्दन्ति तारस्वर
केचिद् द्रव्यपरिक्षयेण परितो भ्राम्यन्ति मत्ता यथा ।
केचिद् वह्निशिखाविदग्धवपुष सीदन्ति दीनस्वराः
कष्टा हन्त दशा विभाति पुरतो दैवी गतिर्दुस्तरा ॥

कथङ्कारमाविर्भूतोऽयमग्निरिति शक्यमिदानीं विचारयितुम् ।

वैर शोधयितु किं वा केनचिद्दुष्कृत कृतम् ?
न सर्वपुरविध्वसमस्मान्मूढेन चिन्तितम् ॥

अथवा नून राज्ञो दुरन्तवृत्तदुर्मनायिता पौरा एव राजकुलदाह कल्पयन्तस्तथाऽनुष्ठितवन्त । अहो मूढता पौराणाम् !

भूपतेरपराधेन दीनामात्या निपीडिता ।
पश्यतामपि तेषा यत् केचिद्दग्धा स्वबान्धवा ॥

अथवा प्रतिकूले दैवे किं वा शक्य प्रतिविधातुम् । अये, एते राजप्रासादात् सम्मिलिता पुरुषा एकैकशो निवर्तन्ते, प्रायेण शान्तिमुपगतो वह्नि ।

(नेपथ्ये 'अत्याहितं भो महदत्याहितम् !')

सर्वे—किन्नु खलु स्यात् ?

(पुन नेपथ्ये)

राजप्रासादमासाद्य हत्वा च द्वाररक्षिण ।
हृतानि राजकोषस्य रत्नानि खलु तस्करै ॥

१म'—(स्वगत) अहो, युक्तमनुष्ठित तस्करै, तथाहि—

अन्यायेनार्जितं वित्तमेवमेव प्रणश्यति ।
अनेन खलु चौराणा नास्ति पातकमण्वपि ॥

नूनमस्यैव साहसिकस्य कर्मण सुसम्पादनाय वह्निप्रयोगोऽपि तस्करैरेव कृत प्रतिभाति। अहो निपुणता चौरपरिवृढानाम्। तत् केन खलु निपुणकेनायमधिष्ठितस्तस्करसमाज'? अपिनाम परममित्रेण मे रत्नाकरेण समधिष्ठित स्यात्? अथवा क सन्देह?

विना रत्नाकर को वा साहसे तादृशे क्षम ।
को वा पञ्चाननादन्यो जायता गजमर्दन ॥

तन्मयापि रत्नाकरमैत्रीमपदिश्य राज्ञ कोपविजृम्भितपरिहाराय कुटुम्ब सौकर्याय च परममित्र रत्नाकर एवानुवर्तितव्य । तद् यावद् द्वितीया मातरमादाय गृह गत्वा स्वीयजनन्या सम मित्रमेवान्विष्य समीहित सम्पादयामि ।

नेपथ्ये—'भो भो निशाधिकृता रक्षिण! एष महाराज समाज्ञापयति—सत्वर चौरग्रहणाय क्रियता परिकर ।

यदि न ग्रहण शक्य चौराणा श्वो रवौ स्थिते ।
तदा प्राणहरो दण्ड सर्वेषां वो विधास्यते ॥

१म—अहो, विधिवैशसँ स्वल्पवृत्तिभाजा रक्षिणाम्। भवतु राजकुलमत्याकुलं वर्त्तते। तत् सत्वरं गच्छामि।

सर्वे—अये, राजकुले चौर्यम्। अहो महद् भय प्राप्तम्। तत् स्व स्व गेहं प्रति गच्छाम.। (निष्क्रान्ताः सर्वे)।

(तत' प्रविशति सचिवेन सह सपरिवारो राजा)

राजा—अहो, साहस तस्कराणाम्।

उग्रे जाग्रति भूनाथे मयि दण्डनियामके ।
ममैव गेहे चौराणा मर्यादाभङ्गसाहसम् ॥

आर्य मित्रावसो, नून सन्निधिस्था पुरुषा एव तस्करा इति मन्ये, अन्यथा कथ यावदेव ज्वलितो वह्निस्तावदेव सङ्गच्छते चौर्यसिद्धि ? तत् क्रियता निपुणतया चौरनिर्णयप्रबन्ध । आदिष्टाश्च वृत्तश्रवणमात्रेणैव मया रक्षिण ,

मन्त्री—किमिति ?

राजा—यदि न ग्रहण शक्य चौराणा श्वो रवौ स्थिते ।
तदा प्राणहरो दण्ड सर्वेषा वो विधास्यते ॥

मन्त्री—देव, न सन्निहितेष्वेव तस्करान् पश्यामि ।

राजा—अन्यथा दैवाद् वह्निज्वलनदशाया शून्य राजपुर वीक्ष्य नासन्निहिताना तदैव युक्ता प्रवृत्ति ?

मन्त्री—देव, वह्निप्रयोगमपि चौरप्रयुक्तमेव सम्भावयामि । नियत निपुणकेन केनापि साहसिकेन नियन्त्रा समधिष्ठितश्चौरसमाज , येनैव सम्भाव्यते ।

राजा—अहो, नूनमविचारितमनुष्ठित दुर्गेश्वरलिपिलाभपर्याकुलेन मया सबलवाहनानसख्यानेव सैनिकान् दुर्गं प्रति सम्प्रेष्य प्रायेण पुरमिद नि सहाय कृतवता । तत् स्वकृतस्यैव कर्मण फलमिदमास्वाद्यते ।

मन्त्री—देव, तत्रापि सशयितोऽस्मि ।

राजा—कीदृश सशय ?

मन्त्री—अपि नाम सा लिपिरपि कूटघटिता स्यात् ?

राजा—आर्य मित्रावसो, नैव सम्भवति ।

मन्त्री—कथमिव ?

राजा—सुष्ठु प्रत्यभिज्ञायते मया दुर्गेश्वरस्य सिंहवर्मणो हस्तलेख. ।

मन्त्री—आम् । सुनिपुणै कूटेन घटिता लेखा सुतरामादर्शलेखमनु कुर्वन्ति ।

राजा—आर्य, अप्येव सम्भवति ?

प्रविश्य प्रतीहारी—जयति जयति देव ।

राजा—अयि, जयसेने। सम्भ्रान्तासि, तद् विवक्षितं ब्रूहि।

प्रती—देव, एष तुरङ्गमारुह्य समागतो दुर्गेश्वरेण सिंहवर्मणा प्रेषितः पुरुषो महाराजं सत्वरं द्रष्टुमिच्छति।

राजा—सत्वरं प्रवेशय।

प्रतीहारी—यथाज्ञापयति देवः (निष्क्रान्ता)।

राजा—आर्य मित्रावसो, पर्याकुलोऽस्मि, भवान् पुनः किं मन्यते?

मन्त्री—दृढ एव मे तत्र संशयः। जानामि भवत्प्रेषितान् सैनिकान् सहैव च प्रेषितं पत्रमुपलभ्य विदिततत्त्वो विपत्परिहाराय सिंहवर्मा तुरङ्गेण पुरुषमिमं प्रेषितवानिति।

राजा—भवतु, अनन्तरमेव निर्णयं गमिष्यामः।

(प्रतीहारी पुरुषेण सह प्रविश्य)

प्रती—एष देवस्तिष्ठति, उपसर्पतु भवान्। (निष्क्रान्ता)।

पुरुषः—जयति जयति देवः।

राजा—भद्र, कथय अपि प्राप्ता दुर्गरक्षणाय इतः प्रेषिताः सैनिकाः?

पुरुषः—देव, अथ किम्। तान् भवत्प्रेषितं पत्रञ्च समुपलभ्य सुतरां विस्मितो दुर्गेश्वरः पत्रमिदं विलिख्य भवन्तं सत्वरं प्रापयितुं तुरङ्गमेण मां प्रेषितवान्। तदिदं पत्रमेव देवं विदितार्थं करिष्यति।

राजा—शीघ्रमुपनय।

पुरुषः—इदं तत् पत्रम्।

राजा—आर्य मित्रावसो, दृश्यतां पत्रम्।

मन्त्री—(गृहीत्वा वाचयति) स्वस्ति देवाय, एष प्रणतः सिंहवर्मा विज्ञापयति, सत्यपि निःसपत्ने दुर्गे शैलेश्वरेण दुर्गमाक्रान्तमावेद्य मन्नाम्ना कूटलेखसम्पादनेन दृढं वञ्चितः श्रीमान् केनापि। तत् सम्भावितानिष्ट-परिहाराय त्वरितगामिना तुरङ्गेणाय पत्रवाहः पुरुषः प्रेष्यते। ज्ञात्वा देवः प्रमाणम्। किञ्च नातिचिरमेव पुनः प्रेष्यन्ते श्रीमता परिप्रेषिताः सैनिका इति। एतत् पत्रम्।

राजा—भद्र, गच्छ, विज्ञापय दुर्गेश्वर सिंहवर्माण सत्य वञ्चितोऽस्मीति।

पुरुष—यथाज्ञापयति देव। (निष्क्रान्त)।

राजा—आर्य, मित्रावसो, विस्मितोऽस्मि तस्कराणामनेन कपट-प्रबन्धेन। तदस्य प्रतीकारश्चिन्त्यताम्।

मन्त्री—देव, नैते साधारणास्तस्करा। महानेष तस्करसमाजो नूनं केनापि चतुरचूडामणिना नियामकेनाधिष्ठित इति तर्कयामि।

राजा—आर्य मित्रावसो, यथा तथा वा भवतु, आदिश्यन्ता दृढ राजपुरुषा,

सन्देहो यत्र यत्र स्यात् तत्र तत्र कृतक्रमा।
सान्त्व वा परुषं वापि कुर्वता चौरनिर्णयम् ॥

आर्य, मित्रावसो, दुर्भिक्षेण सर्वतो विक्षुभिते जनपदे वृत्तभङ्ग सम्भाव्यते जानपदानाम्, श्रूयते च केचिद् अलब्धगतय क्वापि प्रस्थिता इति, तदादौ त एव मृग्यन्ताम्।

दारिद्र्यदोषेण कुटुम्बयुक्ता ये राज्यमेतत् परिहाय याता।
ये चाप्यकस्माद्धनिका प्रजाता दैन्यात् पर सशयगोचरास्ते ॥

मन्त्री—युज्यते।

राजा—अहो, दुर्विलसित साहसिकानाम्। न केवल रत्नागारमेव चोरितम्, भूयसा प्राणिना प्राणा अपि अपहृता। तथाहि—

केचिद् विपन्ना ज्वलनेन दग्धा केचित् स्वहस्तेन हताश्च दुष्ट।
मन्त्री—प्राणैर्विहीना नहि दु खभाजस्तापो महान् हा सुहृदा स्थितानाम् ॥

राजा—भाग्येन खलु भवानभिरक्षितो भवद्गृहञ्च दूरत परिवर्जित हुताशनेन। प्रवरामात्यस्य वाचस्पते पुन सुतरा कष्टा दशा वर्तते, येन तथा विपत्पाते प्रपन्नेऽपि तमाकारयितु नाह प्रावर्त्तिषि। भवतु, आर्य मित्रावसो, अल विलम्बेन, भवान् स्वयमेव राष्ट्रिय कृत्ये नियोजयतु, एव किल कृत्य गुरुक गृहीत। तदादिश्यता मद्वचनाद् राष्ट्रिय—

मन्त्री—किमिति ?

राजा—एवमादिश्यताम्—

रात्रावेव चरन्तु राजपुरुषा पौराश्रमानश्रमा
गुप्ता गुप्तकृपाणका बलभृतस्ते राष्ट्रियाधिष्ठिता ।
ये चौरा धनहारिण सपदि ते नाद्यापि दूर गता
पौरा वा यदि तस्करास्तदचिर शक्या ग्रहीतु हि ते ॥

प्रभातायाञ्च रजन्याम्—

भूतावासतया प्रसिद्धभवनेष्वाप्त्वा प्रवेश रहो
गेहान्तस्थितकानने च विजने घोरे चरित्वा परम् ।
शैले पत्तनसीम्नि काननवृते दृष्ट्या मुहुस्तीक्ष्णया
चौराणामपि चोरितस्य वसुन कुर्वन्तु ते निर्णयम् ॥

अथवा आर्य मित्रावसो, भवता सह राष्ट्रिय दृष्ट्वा अहमेव स्वय कृत्य गौरवाय उपदिशामि ।

मन्त्री—एवमस्तु । (निष्क्रान्तौ) ।

तृतीयाङ्क समाप्त

प्रशान्तरत्नाकरम्

चतुर्थाङ्कः

(तत प्रविशति विपणिस्थ सपुत्रो धनदत्त)

धनदत्त—वत्स, मणिदत्त, लेखं वाचय, येनाधमर्णाना शेषम् ऋण ज्ञास्यामि।

मणि—एष वाचयामि।

प्रविश्य ब्राह्मण—भो धनदत्त, दीयन्तामद्य मे पञ्चशरावमिता-स्तण्डुला ।

धन—वत्स, मणिदत्त, दृश्यता लेखगतम्, कियदस्य ब्राह्मणस्य वैशम्पायनस्य देयमवशिष्यते,

मणि—एष पश्यामि (लेख निपुण निरूप्य) तात, सुमहद्वशिष्यते।

धन—कथय कीदृशमिति।

मणि—विगतवत्सरात् प्रभृति सङ्कलनेन शतं सम्पद्यते।

धन—धिग् ब्राह्मण, विगतवत्सरात् प्रभृति मूल्यं न ददासि, पुनरपि ऋण काम्यते ? धिग् व्रीडाकरमिद भवादृशाम्, तद्दीयतामतीतम्।

ब्राह्मण—भद्र, दास्यामि।

धन—कदा दास्यसि ?

ब्राह्मण—क्रमेण दास्यामि।

धन—नहि, नहि, इदानीमेव दातव्यम्। दास्यामि-वादेन वत्सरो व्यतिक्रान्त, पुनरपि दास्यामीति न युज्यते।

ब्राह्मण—भद्र, धनदत्त, किं कुर्म दुर्भिक्षविक्षुभिते जनपदे न शक्यते

प्रभूतेनापि प्रयत्नेन धनमर्जयितुम्। तत् क्रियतामनुकम्पा, येन स्वजनान् जीवयितुं शक्नुयाम्।

धन—स्वविनाशत परविनाशो गरीयानित्यबोधजल्पितम्। तन्नाल-महमात्मनो विनाशेन परानभिरक्षितुम्।

ब्राह्मण—भद्र, धनदत्त, प्रभूतधनशालिनस्तव किमेतावन्मात्रकेण अलब्धेनापि। तत् कियत कालादनन्तर दातव्यमित्यनुमन्यस्व।

धन—स्वार्थान्ध, ब्राह्मण, केवल धनमेव मे पर्यालोकयसि, न पुन-र्व्ययमपि, दृश्यता व्ययमान, येन प्रभूतमपि धन स्वल्पमात्र प्रतिभास्यति। दुर्भिक्षपर्याकुले महाभये जनपदे तस्करादिभ्य आपणपरिरक्षणार्थं नियुक्ता शस्त्रधारिण प्रभूतवेतना पुरुषा, क्रयविक्रयादिव्यवहारनिर्वाहार्थमधिकृता दश निपुणा कर्मठा, गृहकर्मनिष्पादनार्थं शिशुरक्षणार्थञ्च सन्ति दासा दास्यश्च, सर्व एवैते समधिक वेतन गृह्णन्ति। अत पर बान्धववार्ता,— मम स्वस्य तिस्रो भार्या, प्रत्येक पञ्च पुत्रा, प्रतिभार्यं श्वशुर श्वश्रू श्याला श्यालपत्न्य श्यालाना पुत्रा पुत्रिकाश्च। वृद्धा जननी तस्या सपरि-जना पञ्च भ्रातर, तिस्रो भगिन्य पितु स्वसार पितृव्या तत्पुत्रा अन्ये च परम्परया सम्बन्धिनः परिकल्पितसम्बन्धाश्चेति कियता नाम्ना निर्देशं करोमि? सर्व एवामी मयि प्रभुभावेन वर्तमाना नक्तन्दिवं सविलास काल यापयन्ति। उपकरणानि पुनर्मयैव निष्पादनीयानीत्यत्र किंवा बहु वक्तव्यम्? तदेव गते भूयामोऽप्यर्था किमु चिर तिष्ठन्ति? बाह्यास्तु जना मुग्धा केवलमायमेव समीक्षन्ते न पुनर्व्ययभारमपीति प्रभूतवित्त-मेव मा सम्भावयन्ति। तदनुगुण तेषु समनुष्ठातुमशक्नुवन्तञ्च मा नितरा मितम्पचमेव समामनन्ति। तदत्र कथ वा मया शक्य प्रतिकर्तुम्?

ब्राह्मण—भद्र, धनदत्त, उपायान्तरमनीक्षमाण कथयामि, न तु स्वार्थान्धतया, महालोहभारे शाकगुच्छक इव तवाय भारो नैव दुर्वहता दधीत, तत् क्रियता गतिरहितस्य दीनस्य मे कृपालेश, देवतास्ते स्वस्ति करिष्यन्ति।

धन—एवमेव एकैकश. शाकस्तवकप्रचयेन महान् भार सम्पद्यते। य सबलैरपि दुर्वहो भवति। न भवान् एक एव तादृश, सन्ति शतानि तथाभूताना, ये भिक्षावृत्तय परान् परिक्लेशयन्ति। तदलमद्यापि व्रीडाकरेण प्रार्थनानुबन्धेन, स्वमेव पन्थानमवलोकयस्व।

ब्राह्मण—हा हा निराशोऽस्मि परिजनजीवितेषु। भद्र, धनदत्त, अनिच्छयाऽपि प्रमादेनापि वा वणिकाना बहूनि धनानि नश्यन्ति, एतदपि मत्वा निष्कपर्दके दरिद्रे दयस्व। देवतास्ते स्वस्ति विधास्यन्ति।

धन—मा तावद् भा। न शक्यते, कथमनर्थमाक्रन्दसि।

ब्राह्मण—(स्वगतम्) अथवा का गति? कृपणा खलु वणिज। तदन्यत्र गत्वा भिक्षाप्रयत्नमनुतिष्ठामि। भगवन् प्रजापते, कथ त्वया दु खमात्रपरिभोगाय दरिद्रसमाज सृष्ट? यदि सृष्ट किमित्यनुभवशक्तिस्तत्र वितीर्णा? हा। हा॥

क्षुधा क्रान्त पुत्रो मृगयति यदा स्वल्पमशन
प्रदातु तत्तस्मै कथमपि यदा नालमधम।
तदा किं मूर्च्छा मा न खलु वृणुते शान्तिशरण
हत भाग्य नित्य रिपुसमुचित कर्म कुरुते॥

तदात्मनो भाग्यानुरूपमेव व्यवस्यामि। (प्रकाशम्) भद्र, धनदत्त, एष गच्छामि, स्वस्तिमान् भूया। (निष्क्रान्त)

(तत प्रविशति सपौत्रो वृद्धश्च्यवन)

च्यवन—अहो, सुतरा प्रसन्नमद्यान्त करण मे, यत् सर्वाण्यपराणि ऋणानि परिशोध्य परिजनपरिपोषणाय चिरस्य परिगृहीत धनदत्तस्यापि सुमहद् ऋण परिशोधयिष्यामीति। तथाहि—

त एव लोके सुकृतेन धन्या-
स्त एव जीवन्ति सुखेन सन्त।
ये नोत्तमर्णस्य दृशो कटाक्ष
न वाऽधमोक्ति समनुस्मरन्ति॥

धन—सार्द्धशतम् ? अपि निपुणतया दृष्टम् ?

मणि—अथ किम् ।

धन—अपि कृत कुसीदसङ्कलनम् ?

मणि—आ । न कृतम् ।

धन—आ मूर्ख, एव किल वाणिज्य वर्द्धयिष्यसि ? त्वया समधिष्ठितं सर्वमेव मे क्लेशसञ्चितमैश्वर्यं विनाश प्राप्नुयात् । हा अदृष्ट !

मणि—मर्षयतु मर्षयतु तात । एष क्षणेन सङ्कलय्य कथयामि । (रेखा पातयित्वा) तात ! शतद्वयी ।

धन—आम् ! नूनमिदमिदानीं यथार्थं निर्णीतवानसि, एष च्यवन समुपस्थितप्रायो लक्ष्यते । तदस्यागतस्य वैमुख्यमासाद्य कार्यान्तरव्यग्रता प्रदर्शनीया, मा नाम समादर' !

मणि—यथाज्ञापयति तात ।

(तत प्रविशति प्रसन्नमुख सपौत्रश्च्यवन)

च्यवन —स्वस्ति सपरिजनाय धनदत्ताय ।

धन—प्रणमामि । अरे रत्नदत्त, एषा तण्डुलपूर्णा गोणिका इह बहिरेव स्थापिता । शीघ्रमिमा गृहस्यान्त प्रवेशय । हा हा भवतामौदासीन्येन सर्वमेव मे वाणिज्य विनष्ट स्यात् !

च्यवन —भद्र धनदत्त, अपि कुशली भवान् सपरिजन ?

धन—अथ किम् । अरे रक्षिण, सावधानास्तिष्ठत, येन साहसिका वा भिक्षवो वा समेत्य न वाणिज्यादिविघ्नमनुतिष्ठेयु ।

च्यवन । अहो हीनता धनदत्तस्य । यदेष साहसिकाना भिक्षूणाञ्च तौल्य पश्यति ! (प्रकाश) भद्र, मणिदत्त, लेखमालायामन्विष्यता मदीय-नामलेख ।

धन—अरे मणिदत्त, अपेक्षितमादौ पश्य, लिख्यता चारुदत्तेन वैश्येन दशशरावमित तैल गृहीतम्, शोभनशर्मणा च गृहीता. पञ्चद्रोणमिता-स्तण्डुला इति ।

मणि—(लेखमभिनीय) तात, लिखितम् ।

च्यवन —भद्र, मणिदत्त, इदानीं दृश्यता मदीयनामलेख ।

धन—कथमिव ? पुनरपि ऋणग्रहणार्थम् ? मा तावद् भो ! सुचिरात् पूर्वं गृहीतस्य उपकरणजातस्य नि शेष मूल्यमप्रयच्छतो नास्ति पुनरद्य वस्तुलाभ ! तद् विरम्यताम् ।

च्यवन —भद्र, धनदत्त, अलमधिक्षेपेण

दारिद्र्यविषदग्धानामिच्छापि प्रतिहन्यते ।
न मनोऽपि दरिद्राणामृणदानपराङ्मुखम् ।

धन—अयि भो ! मनोमात्रेणैव नोत्तमर्णस्य कृत्यसिद्धि । तदतीतं नि शेष निर्यातय, ततो नूतनमृण लप्स्यसे ?

च्यवन —भद्र, धनदत्त, तदर्थमेव समागतोऽस्मि । नवीनम् ऋणं न पुनर्ग्रहीष्यामि, अत पर यदा यदपेक्षित तदा मूल्यमदत्त्वा न तद् ग्रहीतुमिच्छामि ।

धन—आर्य च्यवन, कियद्दातव्य मन्यसे ?

च्यवन —सर्वमेव दास्यामि ।

धन—आम् ! एवमिदम् ? अरे मणिदत्त, लेख दृष्ट्वा वाचय, कियदनेन प्रदेयमिति, स्पष्ट श्रुत्वा निवर्तताम् । हहो दैव, एष मन्यते पञ्चषैरेव वा कपर्दकैर्ऋणस्य मोक्ष इति । तत् कथय ।

मणि—आर्येण च्यवनेन शतद्वयमृण निर्यातयितव्यम् ।

च्यवन —भद्र, धनदत्त, एष ददामि, गृह्यतामिद शतद्वयम् । (वस्त्रग्रन्थिमुन्मोच्य उपनयति)

धन—(स्वगत) अये सत्यमेव ददाति ? आश्चर्यमाश्चर्यम् ! अस्य तावताऽल्पकालेन कथमेतावती समृद्धि ? (प्रकाशम्) आर्य, प्रणमामि, मर्षयतु मर्षयतु भवान् मम मन्दभाग्यस्य क्रियान्तरान्तरायजनितमपराधम् ! अरे क कोऽत्र ? आर्यस्य च्यवनस्य आसनमुपनय, अरे मणिदत्त, अद्यापि मध्यस्थ इव लेख पश्यसि ? शीघ्रमार्यस्य पादौ

गृहाण । आ मूर्ख, गुरुजनपरिचर्यामपि न जानासि ? कथमेतावता युष्माकं कल्याणं सम्पत्स्यते ? अरे रत्नदत्त, शीघ्रमस्य बालस्य मत्स्य-पिडकाखण्डमुपहर । अहह ! किमहं स्थविरः सर्वत्र युगपद् दृष्टिं प्रवर्तयितुं शक्नोमि ? हा हा ! सर्वं एवामी मध्यस्था कर्तव्यार्थेषु । न जाने का पुनरेषा गतिरग्रतो भविष्यति ?

(सर्वे यथोक्तं कुर्वन्ति)

च्यवन —भद्र, धनदत्त, अलमेषामनिमित्तेनाधिक्षेपेण । गृह्यतामिदं तत् शतद्वयम् ।

धन—(स्वगतं) अहो लाभः । दिष्ट्या खल्वद्य वर्द्धामहे । (प्रकाशं) आर्येण प्रदत्तमिदं न स्वहस्तेन ग्रहीतुं शक्यते । अरे मणिदत्त, गृहाण, का गतिः ?

मणि—एष आर्यादेशाद् गृह्णामि । (निपुणं परीक्ष्य सङ्ख्याय च शतद्वयं गृह्णाति)

धन —आम् ! निपुणः खलु वत्सो मे मणिदत्तः कार्यं जानाति । आर्य अस्ति मे किञ्चित् कौतूहलम् ।

च्यवन —किमधिकृत्य ?

धन—कुतः खल्वयमार्यस्य अकस्मादेतावद्धनागम इति । तद् यदि मया श्रोतव्यमिदं मन्यते, तदा मामेतत्कथनेनानुग्रहीतुमर्हत्यार्य ।

राजपुरुष —आम् । ममाप्यस्ति कौतूहलम् । तद् अवधानेन शृणोमि । अपि नाम विधिरिहैवास्मासु करुणां कुर्वीत ?

आत्रेय —कथं वा न श्रोतव्यम् ? मम तातेन पूर्वेद्युः सुबहूनि धनान्यानीतानि ।

धन—रत्नाकरेण ?

आत्रेय —अथ किम् ।

धन—आर्य, अपि सत्यम् ?

च्यवन —अथ किम् । चिरादनन्तर दैवेनाद्य वयमनुगृहीता ।

धन—(स्वगतम्) अये, कुत खलु सहसा रत्नाकरस्य तावान् धनागम ? तत् सशयितोऽस्मि ।

राजपुरुष —(स्वगत) अये, नूनमत्रैवास्माकमपि दैवेनानुग्रह कृत । महदिद सन्देहपद वर्तते । यदैव राजप्रासादात्तस्कराणा प्रभूतधनहरण तदैव रत्नाकरस्य दरिद्रस्यापि गेहे प्रभूतधनागम इति । तद् वृत्तमिदमविलम्बित-मेव राजकुले निवेद्य रक्षिणा प्राणान् परिरक्षामि (निष्क्रान्त)।

धन—आर्य, बहुतिथ खलु कालो मे मन्दभाग्यस्य भगवत्पाद-सन्दर्शनेन वञ्चितस्य। तत्तादृशीं दुगति गतस्यापि भगवत कथमेतावता कालेन तादृगवस्थापरिवृत्तिरिति विशेषत श्रोतुमिच्छामि ।

च्यवन —भद्र, धनदत्त, श्रूयता यदि कौतूहलम्। जानास्येव त्व यथा पूर्वत प्रायेण प्रत्यहमेव त्वत्समीपत 'परतो निर्यातयिष्यामि' इत्युक्त्वा सर्वोपकरणमूल्यम् ऋणीकृत्य ससारयात्रा निरवाहयमिति ।

धन—एव जानामि । अथवा किमिदम् ऋण मन्यते ? सर्वमेव मामक वस्तु स्वकीयमवगन्तुमर्हत्यार्य ।

च्यवन —अथ यदा अल्पेनाल्पेनापि प्रत्यहमुपचीयमानेन ऋणभारेण भारो महानेव बभूव, तदा लज्जया पुन प्रार्थनाय भवत्समीपमुपगन्तु-मसमर्थो भिक्षामेव समालम्बितवानस्मि ।

धन—ततस्तत ?

च्यवन—तत क्रमेण दुर्भिक्षपीडिते जनपदे भिक्षापि सुतरा दुर्लभता-माससाद ।

धन—ततस्तत ?

च्यवन —तत कदाचित् क्षुधार्तेषु परिजनेषु रत्नाकर. पुत्रो मे भिक्षाट-नाय बहिर्गत । अथ क्रमेण पश्चिमाकाशप्रान्तपतितेऽपि सवितरि तम-प्रत्यावृत्त समीक्ष्य गृहे क्षुधया सुतरा परिक्लिष्टान् स्वजनानुपेक्षितुमशक्त स्वयमपि भिक्षार्थं बहिर्गन्तुमुपक्रान्तो मूर्च्छित पतितोऽभूवम् । तदैव च

रत्नाकर प्रभूतोपकरणसमेतो गृहे प्रत्यावृत्त सवान समुज्जीवितवान। पृष्टश्चासौ 'केनापि मित्रेण स्वनामकीर्तनमनिच्छता सर्वाण्युपकरणानि दत्तानी'त्यवोचत्। तत प्रभृत्येव सुखेन ससारयात्रा निर्वर्तयामि। एवमन्तरान्तरैव तेन रत्नाकरस्य परममित्रेण प्रदीयन्ते सर्वाण्युपकरणानि। सम्प्रति च तेन पुनस्तावन्ति धनानि प्रदत्तानि, यै सुतरामेव दारिद्र्यान्मुक्तोऽस्मि।

धन—अहो। परमोदार खलु मित्र रत्नाकरस्य, किन्तु नासौ भवतापि नाम्ना परिज्ञायते ?

च्यवन—नहि, नहि, केवलममु रत्नाकर एव जानाति। रत्नाकरोऽपि प्रायेण तस्यैव गेहे रहस्यमवतिष्ठते। अस्माभिरपि तद्विज्ञानाय न तथा क्रियते निबन्ध.।

धन—(अपवार्य पुत्रं प्रति) हा मूढ, एव कञ्चन सुहृदमपि नासादयितुमर्हसि ? (प्रकाशम्) तदिदानीं दिष्ट्या सुखित आर्य ?

च्यवन—कथमपि देवताप्रसादात।

(तत प्रविशति राजपुरुषै सह राष्ट्रिय)

राष्ट्रिय—आ समादिष्टोऽस्मि महाराजेन, यथा राष्ट्रिय, भिक्षामात्रजीवी रत्नाकरस्य पिता च्यवनो नाम सहसा प्रभूतधनसमृद्धो धनदत्तस्याद्य शतद्वयम् ऋण निर्यातयति, तदेतेन गृहीतप्राय तस्करमवगच्छामि, त्व सत्वर धनदत्तस्यापणे गत्वा च्यवन सपौत्र बद्ध्वा कठोरकशाप्रहारै सन्ताड्य प्रकृत तथ्य मूढस्य रत्नाकरस्य स्थितिपदञ्च समुद्घाटयेति। तद् यावत् तत्र गत्वा स्व नियोगमशून्य करोमि। (दृष्ट्वा) अये एष सपौत्रश्च्यवनो धनदत्तस्यापणमधितिष्ठति, तद् यावत् प्रकृतमनुतिष्ठामि। (उपसृत्य) अरे राजपुरुषा! किमद्यापि पश्यथ, बद्ध्वा सबालमेन ब्राह्मण ताडयित्वा राजादेशमशून्य कुरुत।

(राजपुरुषा यथोक्तमनुतिष्ठन्ति)

च्यवन—अब्रह्मण्य भो अब्रह्मण्यम्।

आत्रेय—भो राजपुरुषा! कथ निरपराधेष्वस्मासु एव कुरुथ ?

राष्ट्रिय—धिक् प्रागल्भ्यम्। अयमपि कारण पृच्छति। अरे किं पश्यथ, पीडयत। (राजपुरुषास्तथा कुर्वन्ति)

च्यवन—भद्र, राष्ट्रिय, किमेव निरपराधानस्मानेव पीडयसि ?

राष्ट्रिय—भो ब्राह्मण, परकीय धन स्वीय कृत्वा ऋण निर्यातयतामपि यदि नापराधा ? कस्य तर्हि अपराध स्यात् ? अरे धनदत्त, दीयता सर्वमिद धन, यत् प्रतिपादितमनेन साहसिकेन।

च्यवन—भद्र, राष्ट्रिय किमिति, नावधारयामि ?

राष्ट्रिय—अवधारयिष्यसि। अरे धनदत्त, देहि शीघ्रम्।

धन—भद्र, राष्ट्रिय, किमिव ?

राष्ट्रिय—किं वा प्रष्टव्यम् ? (कर्णे) एवमेवम्।

धन—आम् एवमिदम् ? ममाप्येवमेव सशय। अहो दशाविपर्यासेन च्यवनस्यैव चित्तपरिवृत्ति, रत्नाकरस्यापि ? अथवा सर्वमेव सम्भाव्यते दशाविपर्यासेन। तत् का गति ? अरे मणिदत्त, दीयता सर्वमेव तद्धनम्, यदनेन च्यवनेन दत्तम्। (स्वगतं) अहह। शतद्वयमद्य महता भाग्येन करतलगतमपि नश्यति। हा दैव। (ललाटे कराघात करोति) अथवा मूढ· खलु मणिदत्तो य सख्यालेखविचारेण महान्तमेव काल यापितवान्। च्यवनोऽप्यतिवृद्धतया सुतरा मूढो य· कालमनपेक्ष्य सद्य एव ऋण-निर्यातनाय मामभियात। (प्रकाश) अरे मणिदत्त, कि विलम्बसे, सत्वर देहि।

मणि—तात, किं कथयसि, किं ददामि ?

राष्ट्रिय—अद्यापि नावधारयसि ? च्यवनेन दत्त शतद्वयम्।

मणि—च्यवनेन दत्तम्। अपि तद्दत्तं च्यवनेन ?

च्यवन—अथ किम् ? प्रदत्तमेव तत्।

मणि—क साक्षी ?

राजपुरुष—(उपसृत्य) ननु अहमेव साक्षी।

मणि—कथमिव ? भवानिदानीमेव समागत।

राजपुरुष —वणिक्कुमार, अलमनेन कूटप्रबन्धेन, च्यवनेन वसन-ग्रन्थित समुद्धृत्य प्रदत्त, त्वया च विशेषत परीक्ष्य गणयित्वा गृहीतम् ।

मणि—किमेव वदसि ? अहन्तु तथा न स्मरामि ।

राष्ट्रिय —भो पुरुष ! सत्य ब्रवीषि ?

राजपुरुष —स्वामिन , अथ किम्, किमसत्यं स्वामिने महाराजाय च क्षेमकामो निवेदयति ? एष च्यवनाद् गृहीत्वा सन्निहिताया लोहपेटिकाया स्थापितवान् ।

राष्ट्रिय —अरे वणिक्पुत्र, उद्घाट्यतां लोहपेटिका ।

मणि—(अन्विष्य) अहो ! अस्या कुञ्चिका नासाद्यते, क नु खलु सा ?

राष्ट्रिय —दुष्ट, वणिक्कुमार, एष कुञ्चिकामासादयिष्यसि ! अरे, राजपुरुषा ! एष ताड्यता तावत् यावत् कुञ्चिका नासाद्यते ।

(राजपुरुषा —कशाभिर्मणिदत्त ताडयन्ति)

मणि—हा हतोऽस्मि, हा मारितोऽस्मि ।

धन—भो राजपुरुषा ! मर्षयत, मर्षयत, एष अहमेव कुञ्चिका-मन्विष्य धन ददामि । (जनान्तिकम्) मूर्ख, राजपुरुषेष्वपि तथा छलं कुरुषे ? धिङ् मूर्ख ! (स्वगतम्) अथवा नूनमेव वाणिज्य वर्द्धयिष्यति । भवतु प्रकृतमनुतिष्ठामि । (कुञ्चिकामासाद्य तया लोहपेटिकामुद्घाट्य ततो गोणी-गत शतद्वय राष्ट्रियाय उपनयति) भद्र, इद तद् गृह्यताम् ।

राष्ट्रिय —इद गृह्यते । (गृहीत्वा) भो सत्यवादिन, वणिक्पुत्र, इदानीं स्मरसि यत् च्यवनेन शतद्वय दत्तमिति ?

मणि—अथ किम् ।

राष्ट्रिय.—भो राजपुरुषा ! निगडेन बद्ध्वा एन ताडयन्तो राजकुल नयत, यावदस्य राजधनमपह्नुवानस्य महाराज स्वयमेव प्राणहर दण्ड-माज्ञापयति ।

राजपुरुषा.—यथाज्ञापयति स्वामी । (बद्ध्वा ताडयन्ति)

मणि—(सवैक्लव्यम्) हा हतोऽस्मि, हा हा मारितोऽस्मि ॥

धन—भद्र, राष्ट्रिय, मर्षयतु मर्षयतु भवान्। अज्ञानेनेदमनुष्ठितम्।

राष्ट्रिय—मूढ, किं न ज्ञायते, यदज्ञानेनापि समास्कन्दितो वह्निर्दहत्येवेति। तदनुभवतु मूढो राजापथ्यकारिताया फलमिदानीम्।

धन—भद्र, राष्ट्रिय, अनुकम्पस्व माम्। (जनान्तिकम्) किञ्चित्ते सुरामूल्य दास्यामि।

राष्ट्रिय—आम्। अथवा वाङ्मात्रे क प्रत्यय ?

धन—एतद् गृहाण (ददाति)।

राष्ट्रिय—एका सुवर्णमुद्रा ? धिक्। न तावन्मात्रेण शक्यते मोक्तुम्। अरे ताड्यता पुनरपि।

धन—(स्वगतम्) हा दैव। (प्रकाशम्) भद्र, मर्षयतु भवान् मर्षयतु। एष अपरामपि ददामि।

राष्ट्रिय—अरे मुच्यतामिदानीमेष। पुनरप्येव कुर्वाणो न सोढव्य।

धन—को वा सन्देह।

राजपुरुषा—यथाज्ञापयति स्वामी। (मणिदत्त कण्ठे धृत्वा क्षिपन्ति) गच्छ रे वराक, स्वामिना मुक्तोऽसि।

मणि—अहो उज्जीवितोऽस्मि।

धन—(स्वगत) हा हा सुवर्णमुद्राद्वय मे विनष्टम्। हा मूर्खपुत्र।

मणि—तात, अलमत परमपि आपणप्रसारणेन। सम्प्रति आपणे कवाट योजयित्वा रक्षिपुरुषान् रक्षणाय सन्दिश्य गेह प्रतिष्ठामहे।

धन—एवमस्तु। बहुप्रत्यवायो राजपुरुषसन्निधि। (प्रकाशम्) भद्र, राष्ट्रिय, गमनाय न॰ समाज्ञापयितुमर्हसि।

राष्ट्रिय—एवम्, शक्यमिदानीं प्रस्थातुम्।

धन—(पुत्रेण सह गच्छन्) हा मूर्ख, तवैव बुद्धिलाघवेन न केवल करगत शतद्वय भ्रष्टम्, पर तत्कुसीदरूपेण सुवर्णमुद्राद्वयमपि हारितम्।

मणि—आम् । सुवर्णमुद्राद्वयम् ? मत्परित्राणाय ? हा धिक् हा धिक् । तात, अल मे परित्राणेन । अल मे परित्राणेन ॥

धन—आ मूर्ख, विरम विरम, अलमिदानीमतिमौर्ख्येण । गच्छ ।

मणि—हा सुवर्णमुद्रायुगल ! कदा पुनस्त्वद्दर्शन लप्स्ये ? (निष्क्रान्तौ) ।

राष्ट्रिय—अरे, राजपुरुषा । साम्प्रत प्रकृत साधयत । ताडयत पुनरपि सपौत्र च्यवनम् । (राजपुरुषास्तथा कुर्वन्ति)

च्यवन—भद्र, राष्ट्रिय, किन्तु खलु बालमेन वृद्धञ्च मा निर्दय ताडयसि । विशेषत कथय, को नामावयोरपराध इति ।

राष्ट्रिय—भो ब्राह्मण, कुतस्ते भिक्षामात्रोपजीविनोऽपि एकपदे तावान् धनागम ?

च्यवन—कथमस्माक धनागमे दोषसन्देह ? तत् किन्तु खल्विदम् ? अथवा

दारिद्र्यस्य प्रभावोऽय यद्दीने दोषसशय ।
देवता स्वस्ति कुर्वन्तु दोषशून्याय मेऽचिरम् ॥

राष्ट्रिय—भो कथय, अल मिथ्याश्रयणेन ।

राज्ञा चारदृशा नास्ति किमप्यविदित रह ।
सत्य कथय भद्रन्ते येन सम्भाव्यते पुर ॥

च्यवन—भद्र, राष्ट्रिय, जीवनान्तेऽपि समुपनते च्यवनो न मिथ्या प्रयुङ्क्ते ।

राष्ट्रिय—अत एवासौ परधन स्वीयमिति कृत्वा ऋण निर्यातयितुमुपक्रमते ।

च्यवन—अहो धिग् व्रीडितोऽस्मि ।

आत्रेय—भो राष्ट्रिय, किमेवमसम्बद्धमभिधीयते ?

राष्ट्रिय—असम्बद्धमिति ? धिक् शान्तम् । मूढ, अपि जानासि, कुतो युष्माकमकस्मादेतावद्धनागम इति ?

आत्रेय—कथ न जानामि ?

राष्ट्रिय —तत् कथय, कुत इति।

आत्रेय —तातप्रसादात्।

राष्ट्रिय —स तातप्रसादः कस्य प्रसादात् ?

आत्रेय —तदीयस्य मित्रस्य प्रसादात्।

राष्ट्रिय.—अपि जानासि तस्य मित्रस्य नामधेयम् ?

आत्रेय —न जानीम।

राष्ट्रिय —वय ज्ञानीम —

च्यवन —भद्र, कथय, किमिति ?

राष्ट्रिय —पूर्वेद्युः साहसेन राजकुले चौर्यमिति।

च्यवन —(स्वगतम्) अहो! स्फुटमिदमिदानीम्। तत् किम् ईदृश एव रत्नाकर सवृत्त ?

आत्रेय —धिक्! मिथ्येतदाह।

राष्ट्रिय—अहो रे साहस चौरपुत्रकस्य! नात परमपि शक्य सोढुम्। अरे राजपुरुषा! कर्कशकशाघातेन सत्वरमेन प्रगल्भबाल शम लम्भयत। मूढ, चौरपुत्र, पुन पुनरेव आत्मानमविजानन् जल्पसि ? अरे राजपुरुषा!

राजपुरुषा —यथाज्ञापयति स्वामी। (तथा कुर्वन्ति)

च्यवन—भो राष्ट्रिय, मा तावदेवम्। मर्षय भो मर्षय—भो भो राजपुरुषा! मा तावदेवम्।

> बालानामपराधेऽपि गुरुदण्डो न धार्यते।
> करुणा क्रियता स्नेहान्मृष्यता बालचापलम्॥

आत्रेय —(कठोरं ताड्यमान) हा तात, क्वासि ? हा तात, (पतति)।

च्यवन —अहह!

> प्राणोपमस्य वत्सस्य कशाघातेन देहत।
> स्यन्दते धारया रक्त च्यवनोऽद्यापि जीवति॥

अयि भो राष्ट्रिय, कुरु बालेऽस्मिन् वृद्धे च मय्यनुकम्पाम्। अथवा—

यदि नास्ति क्षमैकान्ता चित्ते तदस्य रुदत शिशो ।
अपराधानुरूप यत् तन्मय्येव वितीर्यताम् ॥

राष्ट्रिय —मा तावत , एवमविनीतेषु तीक्ष्णदण्डो राजा । भो पुरुषा ! ताडयत ।

राजपुरुषा —तथा (ताडयन्ति) ।

च्यवन —मा नाम भो । मा नाम शिशुस्ताड्यताम् । मा ताडयत। हा । हा ॥ तथापि ताड्यते ?

राष्ट्रिय —अरे । कृत्य प्रतिबध्नात्येप वृद्ध , तदेनमपि भृश ताडयित्वा शम लम्भयत ।

पुरुषा —तथा (ताडयन्ति) ।

च्यवन —अहह । विशीर्यन्ते अस्थिसङ्घाता• । हा रत्नाकर, क्वासि ?

राष्ट्रिय —भो ब्राह्मण, कथय, क्वाधुना रत्नाकरो वसति ?

च्यवन —(स्वगत) सम्प्रति जानन्नपि न कथयेयम्, तत् किं पुनरजानन् ? (प्रकाश) मित्रगृहे वसतीति मन्यते ।

राष्ट्रिय —क्व तस्य मित्रगृहम् ?

च्यवन —न जानामि ।

राष्ट्रिय —(सोत्प्रासम्) मृषावादिन्, एवमुपकुर्वाणस्यापि गृह न जानासीति सूपपन्न खल्वेतत् ।

च्यवन —भद्र, राष्ट्रिय, भूतार्थं निवेद्यते । न जानामि ।

राष्ट्रिय —(आत्रेय प्रति) अरे प्रगल्भ । त्व जानासि ?

आत्रेय —न जानामि ।

राष्ट्रिय —अरे राजपुरुषा । राजादेशात्तावदेतौ ताड्येता यावदेताभ्यां रत्नाकरस्य साम्प्रतिकी स्थितिर्न प्रकाश्यते ।

पुरुषा —तथा (ताडयन्ति) ।

आत्रेय —अरे निष्ठुरा राजपुरुषा । मा नाम वृद्ध पितामह ताडयत, अहह । देहादस्य स्यन्दते रक्तम् । अहह । तात, क्वासि ? शीघ्रमागच्छ, मा

पितामहश्च राजपुरुषहस्तात् परित्रायस्व। तात, कासि, हा तात, नात परं शक्यते सोढुम्। तात, पश्य माम्। अहो। एष सर्वं तमोमय पश्यामि, पितामह, पिताम—(इत्यर्द्धोक्ते मूर्च्छति)।

राष्ट्रिय—ताडयत, ताडयत, एव किल राजादेश।

च्यवन—निष्ठुरा पुरुषा। अद्यापि ताडयथ? हा। हा॥ न किं पश्यथ, यदेष कशाभिहतो मूर्च्छित पतति? अहह। किन्नु खलु पाषाणघटित हृदय युष्माकम्? हा वत्स, आत्रेय, कासि, देहि मे प्रतिवचनम्। हा वत्स, रत्नाकर, कासि, न जानासि प्राणप्रियस्य ते वत्सस्य आत्रेयस्य चरमा—(अर्द्धोक्ते) अहह। घूर्णते शिर तिमिराक्रान्त ससार। लुप्ता मे दृष्टि, न किञ्चित् पश्यामि, हा रत्नाक—(मूर्च्छति)।

पुरुषा—अरे रे दुष्टौ, उत्तिष्ठतम्, मूर्च्छाच्छलेन जीवन काम्यते? (ताडयन्ति)।

राष्ट्रिय—ताडयत, निर्दय ताडयत।

(तत प्रविशति वीरबलप्रमुखै पञ्चभि पुरुषै सह रत्नाकर)

रत्ना—वयस्य, वीरबल, सत्यमेवाह शौनक। तत् पश्यसि?

वीर—अथ किम्।

रत्ना—तत् किमद्यापि प्रतिपालयसि?

वीर—आज्ञापय।

रत्ना—एत राष्ट्रिय बहुरत्नमण्डितमर्कटकं स्वयमेवाहमभिगृह्णामि, त्वमपि विशालाक्षप्रमुखै सहितो युगपदेव पिशाचाधमानपरानभिगृहाण। अहह।

छिद्यते हृदयग्रन्थि पितर पुत्रकश्च मे।
विसज्ञ रक्तरक्ताङ्ग हन्यमान प्रपश्यत॥

तदल निमेषमपि अतिक्रम्य, शीघ्रमभिगृहाण। अहमप्येष कुपित केशरी गजस्येव मर्कटकस्य राष्ट्रियस्य शिरसि पतामि।

वीर—यथाज्ञापयति वयस्य (सर्वे यथोक्तमभिनयन्ति)।

रत्ना—मूढ, मर्कटक, (राष्ट्रियस्य शिर पादेन मर्दयन्)। रत्नाकरं न जानीषे ? मूढ, अनुभवेदानीं स्वीयदुष्कृतफलम् । मित्र, वीरबल, सम्यक् परीक्ष्य ज्ञायतां सर्वे पशवो नि शेषजीविता न वेति।

वीर—(परीक्ष्य) वयस्य, कथमद्यापि म्रियेरन् ? जात एव सर्वेषां समाधि ।

रत्ना—वयस्य वीरबल, नात परमत्र क्षणमपि स्थातव्यम् । अनर्थपरिहाराय तातमात्रेयश्च गृहीत्वा स्वगेहान्मातर दयिताश्च समादाय नव रत्नपुरमेव सर्वान् प्रापयाम । तदल विलम्बेन।

वीर—यथाज्ञापयति वयस्य ।

(रत्नाकर च्यवनमुत्थाप्य क्रोडे स्थापयित्वा वीरबलश्च
आत्रेय क्रोडे कृत्वा पुरुषै सह निष्क्रान्तौ)
चतुर्थाङ्क समाप्त ।

———

पञ्चमाङ्कः

(तत प्रविशति गायन्ती सुमति)

(गीतम्)

धावसि किमु तिमिरे ?

पश्य दयित चरणाश्रितजनमनुशयसागरे ।
क्व तव मृदुलमानस प्रभवति वन तामसम्
स्मर निजजनमन्तरवन नाशय शुचमन्तर ॥
तव हिंसनदूषिता धरणी वत दु खिता
रोदिति निजबान्धवशुचि पतिता निशि वासरे ।
हिंस्रशतकभीषण कण्टकमयकाननम्
पुरतो नहि पश्यसि किमु चल चल निजमन्दिरे ॥
तव वियोगविह्वला रोदिमि हतसम्बला ।
पश्य पश्य पश्य दयित चर चर निजचत्वरे ॥

(तत प्रविशति कुमति)

कुमति —का त्व रोदिषि वत्सले प्रियतम सम्बोधयन्ती मुहु ?
नेत्राद् वारिदवन पतत्यपि कथ बाष्पो विषादेन ते ?

सुमति —का त्व दीनजनस्य कष्टमसम दृष्ट्वापि हृष्टा पर
सोनुप्रास वचन दधासि सदये ? जीव्यात्तवैव दया ॥

कुमति —आ । सा त्व सुमति ? सदैव कुमतिं मा निन्दया मृद्नती
या लोकोत्तरसौख्यमाश्रितवती ? भद्रे कथ ताम्यसि ?

सुमति —आसीन्मे प्रियबान्धव स सहसा नीतस्त्वया दुष्टया,
तस्मादेव ममाद्य शोकविकल चित्त मुहुस्तापितम् ॥

कुमति·—भद्रे, नीरलव क्षिपन्नपनयाद्दण्डेन सन्ताड्यते,

किं वा तद् विदित न ते ? स्मर पुरा यद् यन् कृत शात्रवम् ।

सुमति —क्रूरे किं वद शात्रव तव कृत ? येनाद्य कोप श्रिता

मा सन्तापयसि प्रियस्य हरणादेव बलात्कारिणी ?

कुमति —मूढे । शैशवनस्तव प्रियतमे प्रेम्णा प्रवेष्टु मया

यत्नस्तावदकारि भूरि भवती तत्राभवद् वैरिणी ।

तावत्कालमसीमयत्नशरणा प्राप्तास्मि दैवेन त,

तस्मादद्य ममैव दु खमसम त्व भुङ्क्ष्व तावत्समा ।

पश्यासौ मनुजान्न निहन्त्यपदय पापाद् भय नाश्वति

लुप्ता कोमलता कदापि भवतीं नाद्य स्मरत्यन्तरे ।

तत्कृत्यैरभितो विभाति रुदित पीडाकर प्राणिनाम्,

शान्ति मुञ्चति साम्प्रत नरगणो रत्नाकरेत्याख्यया ।

धन स लब्धु निखिलानि पातकान्यभीत एव श्रयतेऽद्य साहसात् ।

जानात्यय स्वौ पितरौ सुत प्रिया स्वकीयपक्ष्यानपि केवल हितान ॥

सुमति —मुग्धे वृथा दर्पमिम प्रपद्यसे, चिर न ते स्थास्यति भाग्यमीदृशम् ।

चक्रक्रमावर्तितनेमिसन्निभा दशा विपर्यासमुपैति सत्वरम् ॥

कुमति —मूढे तथा चिन्तय चित्तशान्तये पर तवाशा सफला न भाविनी ।

दशाविपर्यासगतस्य देहिनस्तथैव चिन्ता ननु जीवसम्बलम् ॥

सुमति —धिक् ते प्रमाद धिगहो वचोविष धिक् ते प्रगल्भव्यवहारदुर्णयम् ।

क्षणेन लब्ध्वा लघुसम्पद त्वया यदेवमद्धा खलता प्रपद्यते ॥

वृथैष दर्प कुमते त्वयाहृत क्षणेन नाश स गमिष्यति ध्रुवम् ।

कुमति —तव प्रभावो लघुरेष मादृशां महाबलाना किमहो विधास्यति ?

सुमति —जगत्यकल्याणमयी भवादृशी न हि द्वितीया विदिता ममापरा ।

तदागत नातिचिराय रूक्षय विमूढचित्ता प्रतिपालय स्वयम् ।

कुमति—निद्रा प्रबुद्धापि विमूढमानसा प्रत्याययन्ती किमहो न लज्जसे ?

असम्भव कि परिवर्तन स्थितेर्विजानतीं चेतसि दृप्तता गता ?

पदे पदे हन्ति यदेष मानुषान यदेष पापेषु महत्सु मज्जति ।
यदेष मिथ्या परलोकमीक्षते कुतो नु तस्य त्वरया विपर्यय ?
त्वय्याप्तरागस्तव यत् प्रिय पुरा फल महादु खमय न कि तत ?
अथाधुना मामकरागसम्पदा प्रपश्य का वा न गत स सम्पदम् ।
प्रदाय दु ख विपुल स्वबन्धवे न लज्जसे बान्धवताप्रकाशिनी ?
अल वृथा हार्दकथाप्रचारणैर्भजस्व शान्ति स दधातु मङ्गलम् ।

सुमति —अहो विचित्र तव बुद्धिलाघव यतस्तथा पश्यसि निर्विचारत ।
रोगे नरा जाग्रति सान्निपातिके वदन्त्यसम्बद्धवच परम्पराम् ।
रुजा परीता रसनासुखोदयान्यपथ्यभोज्यानि यदोपभुञ्जते ।
तदा रसास्वादसुखेऽपि रोगिणा कटुर्विपाक किमु शक्यमोपण ?
स साहसेनाद्य विचारवर्जितो निहत्य वित्तस्य कृते पर शतान ।
आपाततो यद्यपि मोदमश्नुते तथापि नान्ते भविता महोदय ।

कुमति —तवैव तादृग् वचन सुशोभन न रम्यमेतत् प्रतिभाति मादृशाम् ।
परेद्यवि प्राप्यमयूरकाम्यया त्यजन्ति ये प्राप्तकपोतबालकम् ।
वृथाधियस्ते परितो विनिन्दिता ध्रुव परित्यज्य न सेव्यमध्रुवम् ।

सुमति —मूढे न जानासि वृथैव वल्गसि प्रमत्तवन्मानविधौ विमूढधी ।
खल फल शास्त्रनिषिद्धकर्मणाम् इति प्रमाण वचन विचार्यताम् ।
सुकृत्यजातेन फल शुभावह श्रुतिस्मृतिभ्या यदि सत्यमीरितम् ।
ततो ध्रुवत्वाध्रुवते भवन्मत कथ वद प्रस्तुतयोर्विपाकयो ?
प्रत्यक्षत पश्यसि यादृश फल निषिद्धकृत्येन धनागमादिकम् ।
जन्मान्तरे तीक्ष्णतर सुदुस्तर कष्ट तत शास्त्रवचोभिरीरितम् ।
इहैव वा जन्मनि पापमुत्कट कृत फल यच्छति सत्वर नृणाम् ।
तत फलेनाव्यभिचारिण सत कथ न तस्य ध्रुवता फले स्थिता ।

कुमति —प्रवञ्चकै कल्पितमर्थसिद्धये जन्मान्तर प्राक्तनकर्ममूलकम् ।
अल तदालम्ब्य जनप्रवञ्चनैर्विरम्यता हन्त दुरात्मवर्तनात् ।

न काकतालीयनय विजानताम् इहैव वा पापफलस्य सङ्गति ।
यथा यथाय पुरुष प्रवर्तन तथा तथैवास्य फल प्रजायते ।
सुमति —अशेषनस्त्यक्तवती त्रपाभर चिराय वाच कुरुषे सुदुमते ।
यदद्य जन्मान्तरवादमप्यसावपह्नुवाना न विलज्जसे क्षणम् ।
अल त्वया लौकिकमात्रसारया प्रबुद्धयाऽप्याश्रितसुप्तिकल्पया ।
जगत्सु वैषम्यमवेक्ष्य सर्वतो वय हि जन्मान्तरमाश्रयामहे ।
न जातमात्रस्य शिशो कथञ्चन स्तनन्धयत्व तव सोपपत्तिकम् ।
न पूर्वजन्मानुभव विना यत प्रवृत्तिहेतुस्मरणस्य सम्भव ।
सुसिद्धमेतद् बहुयुक्तिभि सता जन्मान्तर ह्नोतुमल न तावता ।
पुण्यस्य पापस्य तथा दुरुत्तर फल समास्वाद्यमिहापि देहिभि ।
वृथाभिमान परिवर्ज्य दुर्मते भविष्यदालोकय सुस्थिरा सती ।
न पापमग्नस्य चिर समुन्नतिर्नतिर्नति कदाचित परतोऽविलम्बिता ।
कुमति —हीनानने दम्भकथा न शोभते विना क्रिया वल्गसि किन्तु दु स्थिते ।
विरम्यता कोपविवर्द्धन पर न साध्यता मे स्वपथो विलोक्यताम् ।
एषा प्रतिष्ठे स्वजनोपकारिणी प्रियश्च रत्नाकरमाशु लोकये ।

(निष्क्रान्ता)

सुमति —सुदु सहं हा कुमतेर्वचोविषं ममाद्य तापाय भवत्यहर्निशम् ।
रत्नाकर यावदुपैमि नो पुन पुरेव तावन्न हि तापसक्षय ।
तदेहि रत्नाकर पुण्यचत्वरे समस्तकल्याणमये चिराभये ।
त्वया विना शून्यमिद तमोमय विधेहि शान्ति स्वजनस्य मे शुचाम् ।
भवत्विदानीं परिलोकये प्रिय रत्नाकर दुर्मतिलुप्तचेतनम् ।
यथाशु मोह परिहाय सम्पदे प्रवर्तते पुण्यपथे पुरा यथा ।

(निष्क्रान्ता)

(तत प्रविशति पुत्रेण आत्रेयेण सह रत्नाकर)

आत्रेय —तात, बिभेमि ।

रत्ना —वत्स, कुतो बिभेषि ?

आत्रेय —निष्ठुरेभ्यो रक्षिपुरुषेभ्य खलस्वभावाच्च राष्ट्रियात् ।

रत्ना—वत्स, मा मैवम्, अलमद्यापि तभ्यो भयेन । ते खलु पापा किमद्यापि ध्रियन्ते ? वत्स,

यावत् कशाप्रहारेण तवाङ्गाच्छोणितस्रुति ।
तावदेव स्वकृत्येन नीतास्ते यमसादनम् ॥

आत्रेय —आ स्मरामि ! अथ तात, यदि तदीयविनाशेन परिकुपितो राजा वैरप्रतीकाराय इहैवापरान् पुरुषान् प्रेषयेत् ?

रत्ना—तदा ? वत्स, तदा तेऽपि पूर्वेषामनुगन्तार ।

आत्रेय —तात, मा मा तावदेवम् । तथा प्राणिविनाश एव न मे सुतरा रोचते । तदलमेव प्रतिपद प्राणिवधानुबन्धेन ।

रत्ना—वत्स, बालोऽसि, न जानीषे ससारमर्यादा, प्रयोजनानुबन्धिन प्राणिवध शास्त्रकृतोऽप्यनुमन्यन्ते, किञ्च व्यसनवन्त परहितपराङ्मुखा यदि जगत्या निराबाधा ध्रियेरन्, कीदृशस्तावता जनानामुपकार ?

आत्रेय —आ ज्ञातम् । अथ तात, रत्नपुर रत्नपुरमिति बहुश एव श्रुत भवन्मुखात् । तत् कुत्र नु खलु तत् रत्नपुरम् ?

रत्ना—आ वत्स, एतदेव अद्यापि न जानासि, इदमेव पुर रत्नपुर-मित्याख्यायते ।

आत्रेय —आ ! इदमेव ? अथ कथमस्य रत्नपुरमिति सज्ञा ? कियद् वा आयतनमस्य ।

रत्ना —वत्स, श्रूयताम्, अस्त्यत्र पुरे कृतनूतनमन्नाहे किमपि लोक विलक्षणम् अस्माभिरेव सुप्रतिष्ठित रत्नागारम्, यत्र किल—

रत्नाना किरणैस्तमासि परितो नाश श्रयन्ते पर
सर्वामेव तिथि समेति मुदिता पूर्णा तिथि पूर्णिमा ।
तेजोदीप्ततर तदेत्य नयन व्याहन्यते तैजस
राज्ञा कामफल प्रभूतमभित सञ्चित्य पुञ्जीकृतम् ॥

तत एवास्य नवीन-नगरस्य प्रवर्तिनाऽस्माभि सान्वया रत्नपुरमिति सज्ञा ।

आत्रेय —गृहीत सज्ञावीजम् । इदानीमायतनमस्य तातो वक्तुमर्हति ।

रत्ना—वत्स, येषा दृश्यते गभीरगहनमेखला पर्वतमाला, तस्या महा-प्रणाहेषु पर शतपु गुहागर्भेपु कृतवसतय कामेश्वरराज्यप्रोषिता प्रभूतशक्ति-सम्भृता अस्मत्सपक्षा गृहपतय —

येषा वीर्यहता करिप्रभृतयस्त्यक्त्वा खलत्व पर
क्रीडायामनुकूलता विदधते सम्प्रापिता वश्यताम् ।
मामेवानुगता दिवानिशममी तिष्ठन्ति विश्वासिन
कोश रत्नपुर सुविस्तृतमिद तैरेव सम्पूरितम् ।।

मध्यभागे चास्य बहुदूरे गुहागर्भे समवस्थित विशाल रत्नागारम् ।

आत्रेय —तात, अह तद् रत्नागार द्रष्टुमिच्छामि ।

रत्ना—नून द्रक्ष्यसि ।

आत्रेय —तात, कदा द्रक्ष्यामि ?

रत्ना—यदा परिपूर्णयौवनो वीर्यवान् भूत्वा स्वपक्षपरिरक्षणाय अल भविष्यसि, तदा द्रक्ष्यसि ?

आत्रेय —अहो कदा नु खलु यौवन लप्स्ये ?

रत्ना—वत्स, नियमेन मदादिष्टवर्त्मना व्यायामकारी अचिरमेव यौवन लप्स्यसे वीयञ्च ।

आत्रेय —तात, तत्र नून विलम्ब कारितो भवेत् कशाप्रहारप्रभवेण शोणितस्रवेण ।

रत्ना—आ ! वत्स, आत्रेय, अपि नाम व्यथयति त्वामद्यापि देहक्षत-व्यथा ?

आत्रेय —तात, न व्यथयति, आश्चर्य खलु प्रभावो भेषजस्य ! यदैव तेन भिषजा विजयगुप्तेन निसृष्ट शरीरे क्षतस्थानेषु भेषजलेप, तत. प्रभृति स्वल्पेनैव कालेन जाता मे वेदनाशान्ति ।

रत्ना—(परीक्ष्य) सत्य महान् प्रभावो भेषजस्य, साम्प्रत क्षताना चिह्न-मपि नोपलभ्यते । किन्तु अहह ! भेषजेनानेन नास्ति मे हृदयक्षतस्य शान्ति ।

आत्रेय —तात, कथमिव ? कुत्र नु ते हृदयक्षतम् ? दर्शय, यावत् पश्यामि ।

रत्ना—वत्स, न खलु तद् दृश्यते ।

आत्रेय —तात, यथद न दृश्यते, तथा किमस्य भेषज नास्ति ?

रत्ना—कथ नास्ति ?

आत्रेय - यद्यस्ति किमिति नासेव्यते ?

रत्ना—वत्स, तत्र काल प्रबन्धविशेषश्चापेक्ष्येते ।

आत्रेय — तात, अपि नाम समधिक बाधते भवन्त क्षतस्य व्यथा ? नियत ममैव व्यथाशान्तिमपेक्षसे, स्वस्य व्यथा वाचापि न प्रकाशयसि !

रत्ना—वत्स, किमिव पृच्छसि ?

तुषानलेनेव हृदि क्षतेन
प्रसूयते तीक्ष्णतमो विदाह ।
रुद्र विना नास्य भवेत् प्रशान्ति-
स्तमेव तस्माच्छरण गतोऽस्मि ।

आत्रेय —तात, कथय रुद्र, यथा सत्वरमस्यास्ते व्यथाया उपशम कुर्यात् ।

रत्ना—आम् एव कथ्यते ।

प्रविश्य पुरुष —जयति जयति स्वामी ।

रत्ना—अये द्वारे नियुक्त श्येनक ! श्येनक, कि विवक्षितम् ?

पुरुष —स्वामिन्, एष कश्चित् पुरुष श्मश्रुधारी द्वारे समुपस्थित 'रुद्रो-भिषगस्मि स्वामिन द्रष्टुमिच्छामी'ति ब्रवीति । श्रुत्वा स्वामी प्रमाणम् ।

रत्ना—आ ! एष माधवो नाम भिषग् भूपतिगतिविज्ञानाय कामेश्वरपुरे मया प्रेषित । (प्रकाश) प्रवेशय ।

आत्रेय —तात, एष स रुद्रो भिषक् प्राप्त ? तदचिरादेव भविता भवतो वेदनोपशम ? (हर्ष नाटयति)

रत्ना—आम् एव भविष्यति ! (स्वगत) अहो रुद्र इति नाममात्रेण वत्सो

मे भ्रान्त । भवतु नास्य भ्रम शोधयिष्यामि। (प्रकाश) वत्स, क सन्देह ? रुद्र एव मे व्यथा शमयिष्यति।

प्रविश्य अपर पुरुष —स्वामिन, एष कुमारस्य व्यायामकाल , तदनु-मन्यता कुमारो व्यायामानुष्ठानाय।

रत्ना—साधु, काले प्राप्तोऽसि। तद् वत्स, गम्यतामिदानीं व्यायाम-निर्वर्त्तनाय। व्यायामस्य कालातिक्रमो नैव क्षेमाय सम्पद्यते। तदविलम्बित गन्तुमर्हसि।

आत्रेय —यथाज्ञापयति तात। (गच्छन् पुन प्रतिनिवृत्त) तात, रुद्रो नाम भिषक् तथा वक्तव्य , यथा अचिरेणैव ते व्यथाशान्तिमुपदिशेत्। मा नाम स्वशरीरे माध्यस्थ्यम् अवलम्बनीयम्।

रत्ना—वत्स, गच्छ पुनर्दर्शनाय, अकालहीन व्यायाम कृत्वा प्रवाते सरयूतीरे स्वच्छन्दसञ्चार कुरुष्व।

आत्रेय —यथाज्ञापयति तात। (पुरुषेण सह निष्क्रान्त)

(तत प्रविशति पुरुषेण सह माधवो ब्राह्मण)

पुरुष —भद्र, एप स्वामी, तदुपसर्प।

रत्ना—भद्र, श्येनक, त्वमिदानीं स्वनियोगमनुतिष्ठ, यावदहमनेन भिषजा उपदिश्यमान भेषज जानामि।

पुरुष —यथाज्ञापयति स्वामी। (निष्क्रान्त)

माधव —जयति जयति स्वामी।

रत्ना—भद्र, माधव, वृत्त कथय, यावदादित श्रोतुमिच्छामि।

माधव --श्रोतुमर्हति स्वामी। प्रथमत एवाह स्वामिना समादिष्ट शैलाग्राद् बहूनि आश्चर्यफलानि वृक्षमूलानि सञ्चित्य रहसि कृत्रिमवेश स्वरूपप्रच्छादनाय परिगृह्य नगर प्रविष्टवानस्मि।

रत्ना—ततस्तत ?

माधव —ततश्च मया विशेषन समुद्घोष्यमाण मूलाना प्रभावमाकर्ण्य पद पदे महानेव जनसमर्दो मामन्वगच्छत्।

रत्ना—ततस्तत ?

माधव—तत क्रमेण राजपुरसमीप प्राप्तो यावत्तथैव जनसम्मर्दपरिवेष्टितो मुहुर्मुहुर्मूलप्रभावमुद्घोषितवानस्मि, तावदेव लोकमुखेन गृहीतवृत्तो राजा मामाकारितवान्। अथ पुरुषैरुपनीतेन मया दृष्टो राजा। पृष्टश्चाह तेन, भो मूलवैद्य, कीदृशास्तव मूलप्रभावा इति। मयोक्त, देव, महान्त खलु मे मूलप्रभावा। तथाहि—

मूल किञ्चन सञ्चित विषधरस्योग्र विष शोधयेद्
बन्ध्याया प्रसवाय किञ्चन तथा शक्त समामोचितम्।
किञ्चिच्च क्षतशोषण प्रकुरुते लिप्त क्षणादुद्धत
किञ्चित् सिहविशालविक्रमहर किञ्चिद् वशीभावकृत्॥

रत्ना—ततस्तत ?

माधव—ततश्च विशेषतो मया घोष्यमाण मूलप्रभाव श्रुत्वा राज्ञा समादिष्टा समीपचारिण पुरुषा, भो आनीयता स घोरविषो विषधर, य किल राजद्रोहिषु कठोरदण्डप्रदानाय निपुणकेन विषवैद्येन प्रतिपालित पञ्जरमविशेत। तेनैवास्य मूलाना परीक्षा भविष्यति। यद्यस्य मूलमफलं स्यात्, तदा मृषावाददोषादनेनैवास्य विनाश करिष्यते।

रत्ना—अहो अत्याहितम्!

माधव—स्वामिन्, अलमाशङ्कया, गृहीतपूर्वमादावेव तादृश भेषज मया शैलाग्रात्, यदेतादृशस्यापि विषधरस्य विषप्रतीकाराय पर्याप्तम्।

रत्ना—अहो उज्जीवितोऽस्मि। ततस्तत ?

माधव—तत समानीत स पञ्जरबद्ध आशीविष पञ्जरेण सहैव राजपुरुषै, यस्य भीषणेन क्रोधहुङ्कारेण सर्व एव तदा तत्रत्य समुद्वेजित समाज।

रत्ना—ततस्तत ?

माधव—ततो मया वसनग्रन्थित समुद्धृत किमपि विषहर मूल करेण गृहीत्वा यावत् पञ्जरस्य द्वारमपावृत तावदेवासौ भीषणो विषधर स्वामुग्रता विस्मृत्य पञ्जरकोणे किञ्चुलुक इव शयितो गृहीतश्च कण्ठे निर्विशङ्कम्।

रत्ना—ततस्तत. ?

माधव —ततो यावदसौ कण्ठे गृहीत्वा निर्वीर्यो बहिरवतारित, तावद् मम मूलप्रभावे अप्रत्ययित सदर्प सेनापति त तथैव ग्रहीतुमुपक्रममाण । पुन. पुन प्रतिषिध्यमानोऽपि जनसमाजेन मम प्रकर्ष लघूकर्त्तु स्वप्रकर्षञ्च प्रकटयितु त विषधर मम हस्तात् समाददे, तावदेव हस्तात् स्खलितोऽसौ त करे दष्टवान्, पतितश्च तत्क्षण एव 'हा हतोऽस्मी' त्युक्त्वा सेनापतिर्भूमौ। तावदेव च हाहाकारेण मुखरिता सर्वा दिश ।

रत्ना—साधु, माधव, साधु, एक शत्रु क्षय नीत' । ततस्तत ?

माधवः—अथ तत्सर्पभयात् सुदूरमपक्रान्ते जनसमाजे तस्य नियमनाय पुन पुन सम्प्रार्थयमाने राजप्रमुखे जनसघे पुनरेवाह त विषधर सहसा अभिगृह्य पञ्जरे बद्ध्वा क्षुभित जनसमाजमभयवादेन समाश्वास्य विष-हारिणा मूलेन सेनापत क्षतस्थान परामृश्य प्रशमितवानस्य क्षणेनैव विषवेगम् ।

रत्ना—धिक् कष्टम् ! निर्विचारमेवास्य त्वया प्रशम नीतो विषवेग । हा धिक् ! शत्रुपक्ष किलाय दैवेन मारितोऽपि बुद्धिदोषात् पुनरुज्जीवित ? धिक् ! निविचारमिदमनुष्ठितम् ।

माधव —स्वामिन्, अलमधिक्षेपेण । जानात्येव माधव' शत्रु-मित्रे विचारयितुम् । तादृश तत्र मया विषवेगप्रशमनाय मूल प्रयुक्त, येन साम्प्रत सुतरा प्रशान्तेऽपि विषवेगे पीतक्षीरस्यास्य प्रवृद्धेन विषवेगेन तृतीयदिवसे प्राणहानि सम्पद्येत । सदैव च समादिष्टमस्य तृतीयदिवसे क्षीरपानम् ।

रत्ना—आ निपुण खलु माधव इति शनश परीक्षितमपि कार्य-गौरवाद् विस्मरामि । ततस्तत ?

माधव —ततश्च मदीयप्रभावविस्मितेन राज्ञा दीनेन वचसा पृष्टोऽस्मि ।

रत्ना —किमिति ?

माधव'—एतत् पृष्टोऽस्मि, भो वद्यराज, अस्ति मे प्रवर कुमारो राजेश्वरो नाम, स हि विविधैरुपकरणैरुपचरितोऽपि न तथा समुपचिता-

वयवो दृश्यते, तद् यद्यस्ति तादृश मूल, येन प्रवर कुमारो मे विशेषत समुपचितशरीर स्यात्, तत्तर्हि कृपया प्रयोक्तुमर्हसि। इति।

रत्ना—ततस्तत ?

माधव—ततो मयापि विनीर्णं मूलम्, तदैव च तत् कृष्णसूत्रेण समारोपितमस्य कण्ठे।

रत्ना—भद्र, माधव, अस्ति किमत्रापि ते कश्चिदभिसन्धि ?

माधव—अथ किम्।

रत्ना—कीदृश स इति श्रवणाय समुत्कण्ठितोऽस्मि।

माधव—स्वामिन्, यदेतत् वितीर्ण मूल, तदेव सर्पो भूत्वा तृतीयरजन्याममु व्यापादयिष्यति।

रत्ना—साधु, माधव, साधु, निपुण खल्वसि। ततस्तत ?

माधव—ततश्च तरणीयात्रार्थमुपकरणग्राहिन सख्यातीतान् राजपरिजनानुपलभ्य मया प्रसङ्गत पृष्ट सेनापतिराह।

रत्ना—किमिति ?

माधव—अद्यैव अपराह्णे सप्रहरणै पञ्चाशता सैनिकै सुबहुविचित्रालङ्कारसमलङ्कृताभिर्नर्त्तकीभि विलासोपकरणसम्पादनपरै परिजनैश्च समधिष्ठिता शतवाहिनीं तरणीमधिष्ठाय राजा सरयूनद्यामवतरिष्यतीति।

रत्ना—(सहर्ष) माधव, अपि सत्य ब्रवीषि ?

माधव—स्वामिन्, विशेषतो निश्चयमनुपलभ्य किमु स्वामी विज्ञाप्यते ? तदत्र प्रत्यय कार्य।

रत्ना—भद्र, माधव, श्रुत यच्छ्रोतव्यम्। तदिदानीं गच्छ विश्रान्तो भव।

माधव—यथाज्ञापयति स्वामी। (निष्क्रान्त)

रत्ना—क कोऽत्र ?

प्रविश्य पुरुष—आज्ञापयतु स्वामी।

रत्ना—सत्वर वीरबल समाहूयताम्।

पुरुष —यथाज्ञापयति स्वामी। (निष्क्रान्त)

रत्ना—अहो ! प्रतिहिंसा ! प्रतिहिंसा !! प्रतिहिंसा !!!

यस्याज्ञया हन्त कशाप्रहारान्
तातस्य पुत्रस्य च मे शरीरे।
क्षत क्षतं चेतसि मे व्यतानीत्
स वर्ततेऽद्यापि सुखेन लोके ?

तदस्य मूढस्य राज्ञ पुत्रसेनापत्योरचिरभावि मरण प्रयोजयता माधवेन सुष्ठु कृत. समारम्भ । मूढ, कामेश्वर, न मामभिजानासि ? मूढ,

मत्तो वित्तमदेन दीननिवहान् वित्रासयन्नन्वहं
मग्नोऽसि व्यसनेषु नो वितनुषे लेशान् परार्थ क्वचित्।
तात मे तनयश्च दुर्मतिवशात् सम्पीड्य भृत्याधमै-
र्हे प्राशीविष एव भीषणतम पादेन सघट्टित ।

तवद्य वाह—ज्वालामहर्निशमुदग्रतया ज्वलन्तीं
निर्वापयामि तव जीवनतर्पणेन।
अद्यास्तमेतु तव निष्ठुरकृत्यसीमा
वित्ताभिमानकलुष लयमेतु लोके।

अहह ! तात, क्षणमपेक्षस्व—

तवाङ्गाद् येन मूढेन शोणितं विनिपातितम्।
तस्य सन्तप्तरक्तेन क्षालयिष्यामि ते पदम् ॥

(तत प्रविशति सम्भ्रान्तो वीरबल)

रत्ना—(दूरादवलोक्य) वयस्य, वीरबल, सज्जो भव, महायज्ञः प्राप्त ।

वीर—वयस्य, किमिव ? को नाम महायज्ञे वलि ?

रत्ना—(कर्णे) एवमेवम्।

वीर—तत् कथमद्यापि विलम्बसे ?

रत्ना—त्वामेव प्रतिपालयन्नस्मि।

वीर—तदिदानीमादिश्यतां कृत्यम् ।

रत्ना—उच्यन्तां नातिदूरवर्त्तिन्या सरयूनद्याः शाखाया वर्त्तमानां सार्द्धशतवाहिनीं तरणीमधितिष्ठन्तस्तरीवाहकाः, यथा अद्यैवापराह्णे सर्वोपकरणसहितां तरणीमादाय ते शाखानद्या मुखे प्रतिपालयन्तु, भेरीशब्दसङ्केतेन च समाहूय सप्रहरणाः परीक्षितगुणाः सन्दिश्यन्तां मेघव्रणविशालाक्षप्रमुखाः सार्द्धशतं पुरुषाः, यथा यथाकालममी यथास्थानमुपगच्छन्तु। मा तावदिमे प्रमोदमत्ताः कोलाहलेन दिशो मुखरिता कुर्युः । त्वामपि सर्वानिमानधितिष्ठन्तमहस्तृतीये यामे नद्याः शाखामुखे सोपकरणं द्रष्टुमिच्छामि ।

वीर—यथाज्ञापयति वयस्यः ।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, तदलमद्यापि कालहरणेन, सम्प्रति हि—

क्षणोऽपि युगवद् भाति सन्ततं ज्वलिता भृशम् ।
कदा खलु मनोज्वाला मम निर्वाणमेष्यति ?

वीर,—वयस्य, अलमुत्कण्ठया, अचिरमेव सा निर्वाणं गमिष्यति ।

रत्ना—एवमस्तु । तद् गच्छ शीघ्रम्, अहमपि तातं मातरञ्च समभिवाद्य यथाकालं सन्नद्धो भूत्वा नद्याः शाखामुखे युष्मान् द्रक्ष्यामि ।

वीर—यथाज्ञापयति वयस्य । (निष्क्रान्तौ)

पञ्चमाङ्कः समाप्तः

षष्ठाङ्कः

(तत प्रविशत सरयूनद्या तरणीमधितिष्ठन्तौ धीवरौ)

१म —अरे रोहितक, अवसितप्रायो दिवस , सूर्यश्च पश्चिमायामाशाया-मवतीर्णो लक्ष्यते। अद्यापि नासादिता प्रभूतमत्स्या , तदद्य न जाने कीदृशी वा समवस्था सरयूनद्या , येन सर्व दिवस यतमानयोरपि आवयोर्न मत्स्यान प्रदर्शयतीति।

२य —अरे कुलीरक, अवहितो भव, एते पुलिनमधिशयाना विशाल-काया पञ्चषा कुम्भीरा दृश्यन्ते, अये, एते तरङ्गक्षोभभीता क्रमेण सलिल प्रविशन्ति।

१म —अरे रोहितक, एतेऽपि गजप्रमाणा शिशुमारा समुत्प्लुत्य पुन सहसा सलिलमभिविशन्ति।

२य —अरे, एषापि विकटानना मकरश्रेणी, तदन्यस्या दिशि तरीं प्रवर्त्तयाव।

१म—अरे, शीघ्र कुन्त गृहाण, एष कश्चन कमठ समुत्प्लवते।

२य—आ। एष गृह्णामि, यथास्थान तरणीं प्रवर्त्तय।

१म—एष प्रवर्त्तयामि, शीघ्र सज्जो भव।

२य—एष कुन्त क्षिपामि। (सपरिकर कुन्त क्षिपति)

१म—आ मूर्ख, भ्रष्टलक्ष्योऽसि।

२य—दैवमेवाद्य विरूप दृश्यते। अरे इतो दृष्टिं देहि, इह रोहित इव दृश्यते।

१म—अरे सत्यम, तत् तिष्ठ, अहमत्र कुन्त क्षिपामि।

२य—नहि नहि, अल कुन्तेन, बृहज्जालं क्षिपामि।

१म—एव क्रियताम्।

२य—(सपरिकर जाल क्षिपति)

१म—अरे कीदृश मन्यसे ?

२य—जाले पतित इव।

१म—तत् सावधानमाकृष्यतां जालम्।

२य—(जालमुद्भिद्य रोहित समुत्पतन्तमवलोक्य) हा धिक्, भ्रष्ट।

१म—धिङ् मूर्ख, अतिजडोऽसि। येन वारद्वय एव निष्फला प्रवृत्ति। तदलमत पर प्रयत्नेन, एहि तरणीं परावर्त्य स्वगेहं गच्छाव।

२य—(श्रुतिमभिनीय) अरे, कुतो नु खलु एष ताललयशुद्धो मृदङ्ग-ध्वनिः, सह च मनोहर सङ्गीतम् ?

१म—अरे ममाप्यस्ति कौतूहलम्! तत् प्रतिपालयाव।

२य—अरे क्रमेणायं समीपचारी निक्कण।

१म—अरे, पश्य पश्य, एषा काचिद् विचित्ररचना पत्रपुष्पादिभिरलङ्कृता तरणी। यस्याय सङ्गीतवादित्रप्रबन्ध।

२य—अरे न केवल सङ्गीतमेव, ललित-ललनाकण्ठमूर्च्छनापि।

१म—आ! नानाविधभावविभावित नृत्यमपि कामिनीनाम्। अरे, सौभाग्यत एव न वयं पूर्वत प्रतिनिवृत्ता।

२य—अरे अपगत सम्प्रति मत्स्याप्राप्तिनिबन्धनो विषादक्लेशोऽपि। यदिद समासादित दर्शनफल श्रवणफलञ्च।

१म—सुभगा खलु धनिका, ये स्वच्छन्दत एव तादृशीं सुखसम्पदं भोक्तुमर्हन्ति।

२य—अरे एषाऽस्माक क्षुद्रा तरणी तरङ्गेण सुतरां स्पन्दमाना स्थिरां दृष्टिं मनस स्थैर्यञ्च प्रतिहन्ति, तदेहि, यावदिहैव समीपे तरणीं स्थापयित्वा पुलिनमारुह्य निराबाधं द्रष्टव्य पश्याव श्रोतव्यञ्च शृणुव।

१म—अरे अयमदूरे सन्निहितो नद्यास्तीरपादपो दृश्यते, तदत्र तरणीं बद्ध्वा तीरमारोहाव।

२य—एवमस्तु। (निष्क्रान्तौ)

(ततः प्रविशति नदीवक्षसि तरणीमारूढः सपरिवारो राजा
नृत्यन्त्यो वाराङ्गनाश्च)

राजा—गीयतां नृत्यताम्, अलं विश्रामेण ।

वसन्तकः—भो ! एवं निरन्तरं प्रवर्तिताभ्यां नृत्यगीताभ्यां विलासिनीनां कटिबाधा कण्ठस्वरभङ्गश्च समुपजायेताम्, तदन्तरा विश्राममप्यनुमन्यस्व । एष दृश्यतां मृदङ्गं वादयतामपि करतलस्तम्भः ।

राजा—वयस्य, वसन्तक, सत्या सर्वबाधाप्रशमनकारिण्या सुरया किमेवमाशङ्कसे ? एषा हि

सर्वव्यथाप्रशमनं कुरुते शरीरे
कण्ठस्वरं नयति कोकिलशब्दसाम्यम् ।
लोकोत्तरं मनसि दीपयति प्रमोदं
मूढाः सुरां यदसुरेषु सुरा दधुस्ते ।

वसन्तकः—भो भो ! अलमस्या दास्याः पुत्र्याः सुरायास्तावता स्तुतिगीतेन, यया सकृत्पीतया महान्तं विकारं प्रापयन्त्या पादेन खञ्जीकृतोऽस्मि । तदस्या दास्याः पुत्र्या गन्धोऽपि नेदानीं मे रोचते ।

राजा—वयस्य, वसन्तक, सकृत् पानेन नास्या महत्त्वमवगच्छसि, येनैवं ब्रवीषि । प्रिये लीलावति, दीयतामस्य वसन्तकस्य पानपात्रम् ।

लीला—वयस्य, एहि, पिब । (उपनयति)

वसन्तकः—मा तावद् भो ! किमयमेकोऽपि मे सुस्थितः पादो न भवद्भ्यो रोचते ? यद्येवमानीयतां निशातः खड्गः, छिद्येतां चानेन दीनब्राह्मणस्य चरणौ । हा हा ! पित्रोः प्रसादात् पादद्वयं लब्धम्, एकस्तु दास्याः पुत्र्या सुरया अपहृतः, द्वितीयेन कथमपि स्वस्थेन पानभोजनगेहं प्रविश्य स्वेच्छया दग्धोदरं परिपूरयामि । तदेतदपि न सोढव्यम् ? हा तात, हा मातः ! क्व नु खलु युवां तिष्ठथः ?

राजा—प्रिये लीलावति, सुतरां विकृतो ब्राह्मणः । तदलमत्र निर्बन्धेन, ममैव समुपनीयताम् ।

लीला—भीरुक एष ब्राह्मण । का गति ? (राज्ञ उपनयति)

राजा—(पानमभिनीय) प्रिये, लीलावति, सखीभि सह गीयता नृत्यताम् । भो भो मार्दङ्गिका । कथ विश्रान्तो मृदङ्गशब्द ? वादयत, वादयत ।

(ससखीजना लीलावती गायन्ती नृत्यति, मार्दङ्गिका
मृदङ्ग वादयन्ति)

गीतम्

एहि दयित हृदये मम कि विलम्बसे ?
दूरे कथमसि न हि मयि करुणा कुरुषे ।
विधुरञ्चति चन्द्रिका तरुरञ्चति वल्लिकाम्
जलधिरेति तटिनीं मा कथमुपेक्षसे ?
अधरे कुरु मधुराधरमबलामनु मुदमाहर
नयने कुरु नयन प्रिय कि न भाषसे ?

(नृत्यति)

राजा—अहो सुधास्रावि सङ्गीतम् । लोकोत्तर मनोहरञ्च नृत्यकौशलम् । तथाहि—

मधुरस्वरमेष पावन पवन सादरमाहरन्नित ।
अमृतभ्रमन किमूध्वत सुरसम्प्रीतिकृते प्रयच्छति ?

अपि च,

आकाश विपिन महीध्रनिकरो वातस्तथा प्रान्तर
नीर वीचिसमाकुलञ्च सरित सर्वं सुधाप्लावितम् ।
नृत्य दृष्टवती तरङ्गतरला स्रोतस्वतीय ध्रुव
लीलालास्यविलासशिक्षणकृते लीलावतीं वीक्षते ॥

वसन्तक—भो वयस्य, एषा ससखीजना लीलावती तथा समुच्चैर्गायन्ती न मे रोचते ।

राजा—वयस्य, कथमिव ?

वसन्तक —एव प्रवाते देशे तथा समुच्चैर्गायन्ती लीलावती पवनारूढ-स्वरसक्रमेण विदिता गीर्वाणैर्वा गन्धर्वैर्वा अभिगृह्येत। एव सति प्रियवयस्यस्तथा वय लीलावतीललितगीतनृत्योपभोगसौभाग्यात् सुतरां वञ्चिता भविष्याम ।

सर्वे—(हसन्ति)

राजा—आ! एवम्? वयस्य, अलमाशङ्कया, तत्प्रतीकाराय सन्ति सहैव सप्रहरणा सैनिका ।

वसन्तक —वयस्य, देवा गन्धर्वाश्च न प्रत्यक्षमभिगृह्णन्ति, पर परोक्षमेव। तददृष्टव्यापारा सैनिका कथमिव प्रतिकुर्यु ?

राजा—एवमपि ब्राह्मणो वसन्तकः श्रौतं मन्त्र प्रयुञ्जान प्रतीकार करिष्यति।

वसन्तक —भो तिष्ठतु तावत् परिहास । सति व्यसनसम्पाते दीनब्राह्मणस्य वचन स्मरिष्यथ। भो वयस्य, अथ पृच्छामि, अत पर कियद्दूरमस्माभि प्रस्थातव्यम्? अपि न लक्षयसि यदेष प्रदोष प्राप्त इति।

राजा—वयस्य, प्रदोष इति कोऽयमुच्चैर्वाद ? अद्य बहुलपक्षीया चतुर्थी तिथि । रजन्या प्रथम याम यावदन्धकार । तावत्पर्यन्तमग्रे गत्वा समुदिते सुधाकरे कौमुदीमहोत्सव सम्भावयन्त प्रतिनिवृत्ता भविष्याम । किं वा लीलावती मन्यते ?

लीला—अथ किम्? यदि रात्रौ नदीवक्षसि कौमुदीमहोत्सवमेव नानुभवेम, कीदृशस्तर्हि नैशविहार ?

राजा—युज्यते।

वसन्तक —अहन्तु जीवनात् कौमुदीमहोत्सवं नाधिक मन्ये।

राजा—कथमिव ?

वसन्तक —अल वा तदुक्त्वा, येन कौमुदीमहोत्सवसम्भावनव्याकुलानां युष्माक परिहासमेव समासादयेयम्।

राजा—वयस्य, तथापि कथ्यताम्।

वसन्तक —किं वा कथनीयम् ? तमोवृताया रजन्या शैलारण्यसन्नि-हिते नदीवक्षसि विहरतोऽस्मान् दस्यवो वा अभिगृह्णीयु ।

राजा—आम् एव शङ्कसे ? वयस्य, मा तावत् । सन्ति किल सदैव गृहीता. सप्रहरणा सैनिका , त एव तत्प्रतीकार करिष्यन्ति । तदल शङ्कया। अथवा यदि नात्र रमसे, तदा त्वमित पानभोजनप्रकोष्ठमासाद्य पान-भोजनाभ्या रति विन्दस्व ।

वसन्तक —एवमस्तु, का गति ? (निष्क्रान्त)

राजा—प्रिये, लीलावति, अवसितो दिवस । तथाहि—

एषा भास्कररागरक्तसलिल वासो विहाय द्रुत
सम्भ्रान्ता सरयू प्रयाति जलधि कृष्णांशुकेनाऽऽवृता ।
नीरे च प्रतिबिम्बितेन परितो दीपोच्चयेनाधुना
दीव्यद्रत्नमय विभाति तदिद कृष्णांशुक सर्वत ।

अपि च—

शैलाद् भिन्नतया न पादपगणो ध्वान्तेन सलक्ष्यते
शैलस्यायतिरायता समभवद् भीमा च कान्ता च मे ।
यद्दृष्ट दिवसे जगत् सुविपुल रात्रौ तदेवाधुना
सक्षिप्त परिदृश्यते रसवतामत्रापि दिव्य सुखम् ।

लीला—आम् एवम् । ऊर्ध्वं नक्षत्रमालासमलङ्कृत सुनीलमाकाश, अधस्तात् तरङ्गतरला सान्ध्यप्रदीपमालाप्रतिबिम्बचुम्बिता सरयू , पार्श्वयो समीपे पश्चाच्च निरन्तरसन्निवेशमेकीभूतमिव शैलारण्यम् । एतया भीम-कान्तया तामसीश्रिया नवीनमानन्दमनुभवामि ।

राजा—प्रिये,

पश्चात् सम्मुखतो नदीमुभयत प्राकारवद् विस्तृत
शैलारण्यमिद निरन्तरतया वाभाति चक्षुष्मताम् ।
ऊर्ध्वं चारुवितानमेव गगन शुभ्रं जलञ्चाप्यध.
श्वेतप्रस्तरबद्धकुट्टिममिव प्रत्येमि रात्र्यागमे ॥

भवतु, अत पर पश्यामि। क कोऽत्र ?

पुरुष —आज्ञापयतु देव ।

राजा—उच्यन्ता नाविकाः, समया गत्या तरणीं वाहयन्तु इति।

पुरुष —यथाज्ञापयति स्वामी। (निष्क्रान्त)

राजा—क कोऽत्र ?

पुरुष —आज्ञापयतु देव. ।

राजा—उच्यता प्रधानसूपकार , चिर नृत्यगीताभ्या परिश्रान्ता ससखी-जना लीलावती वयञ्च, तदचिर सान्ध्यभोजनप्रबन्ध कर्तव्य इति।

पुरुष —यथाज्ञापयति स्वामी। (निष्क्रान्त)

राजा—प्रिये लीलावति, एषा सम्प्रति समं प्रवर्तते तरणी। तथाहि—

वेग विहाय समतां तरणी प्रपन्ना
स्थैर्यभ्रम वितनुते चलिताऽपि चित्ते
आहन्यते लहरमालिकयाऽन्तराले
तेनैव नौनिवसति स्फुटतामुपैति ॥

(प्रविश्य) पुरुष —जयति देव । देव, सज्जे पानभोजने, श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।

राजा—प्रिये, लीलावति, एहि पानभोजनप्रकोष्ठ प्रविशाम ।

लीला—तथा (सर्वे निष्क्रान्ता)।

(तत प्रविशति नदीवक्षसि सपरिजनेन रत्नाकरेणाधिष्ठिता तरणी)

रत्ना—वयस्य, वीरबल, साम्प्रत योग्य काल प्राप्त.। सर्वत-स्तिमिरावृत जगत्। तद् यावदसौ कामेश्वरेणाधिष्ठिता तरणी सम्मुखे वक्रतामुपगत प्रवाहमभिविशेत् तावदेव वय समुपसृत्य तरीमिमामभि-ग्रहीष्याम ।

वीर—वयस्य, सम्प्रति सैनिका सान्ध्यभोजनरता लक्ष्यन्ते, तद-स्मिन्नवसरे तेषामास्कन्दन सुकर सम्भाव्यते।

रत्ना—एवमिदम्।

वीर—तदादिश्यतां क्रम ।

रत्ना—श्रूयताम्, निपुणमेकं वीरमिहैव जले अवतारय ।

वीर—कथमिव ?

रत्ना—सलिले पतित प्लवमानोऽसौ तरयास्तरण्या सन्निहित आत्म-परित्राण याचमानो नून तत्र स्थितै पुरुषै समुद्धरिष्यते ।

वीर—तथाऽसौ समुद्धृत कथ जले मग्नोऽसीति पृष्ट कि ब्रूयात् ?

रत्ना—एव ब्रूयात्,—अह बन्धुभि साकमुत्सवपण्यवीथिकायां गतोऽस्मि, तत्र च केनापि सम बन्धुजनदर्पात् कलह कुर्वाणस्तेनैव कुपितेन नदीप्रवाहे निक्षिप्तोऽस्मि। अनुपदमेव च नून सुहृदो मे मदन्वेषणाय समागच्छन्तीति ।

वीर—वयस्य, कथ खल्वेष महानारम्भ क्रियते ?

रत्ना—वीरबल, श्रूयताम्, जानामि यदेव महान्तमारम्भम् अकृत्वापि कृते कामेश्वरतरीसन्निरोधे नास्माक पराभव इति। तथापि मरणमुत्-प्रेक्षमाणा पिपीलिकाऽपि प्रतिपक्षदशनान्न विरमतीति किञ्चिदिवानिष्टमुत्प्रेक्ष्य तत्प्रतीकाराय प्रवृत्तोऽस्मि ।

वीर—अनेन समारम्भेण कीदृशस्तस्य प्रतीकार ?

रत्ना—वीरबल, श्रूयताम्, यदा वय ता तरणीं निरोत्स्याम , तदा सैनिकै शक्यक्रिये शस्त्रप्रयोगे द्वित्राणामपि सपक्षाणा प्राणवियोगमाशङ्क्य, अत शस्त्रागार तरणीस्थितमायत्तीकर्तुमेतत् प्रस्तूयते। कथमन्यथा कुत्र खलु शस्त्रागारमित्यविदितवाद्भि प्रथमत एवं शस्त्रागाराधिकार सुशक-स्यात् ? तदादौ गत्वा स शस्त्रागार विज्ञास्यति, यदा वय तरीसन्निहिता भविष्यामस्तदैव च तेन विज्ञापिता वयमादौ शस्त्रागार निरोत्स्याम ।

वीर—ततस्तत ?

रत्ना—ततश्च ता तरीमारुह्य क्षणमात्रकेणैव द्वाभ्या द्वाभ्यामेकैकश सैनिका नि:शेषं मारयित्वा नदीसलिले निक्षेप्तव्या । अपरेषाञ्च प्रत्येकमेकैक

एव पर्याप्तो भविष्यति। तदनन्तरमवशिष्यते दुरात्मा कामेश्वर, स त्वया मया च सावधान जीवित एव ग्रहीतव्य ।

वीर—कथमिव ?

रत्ना—किं न स्मरसि यन्मया तातमुद्दिश्य प्रतिज्ञातम्, दुरात्मन कामेश्वरस्य सन्तप्तेन शोणितेन तातस्य पादौ प्रक्षालयिष्यामीति।

वीर—आ स्मर्यते। अथ स्त्रीणा कीदृशी गति ?

रत्ना—यथैव इतरेषाम्। शत्रुप्रिया खल्वेता शत्रूणामेव गतिं प्रापयितव्या ।

वीर—युज्यते। ततस्तत ?

रत्ना—ततश्च कामेश्वरवर्जं सर्वेषु नदीगर्भं प्रापितेषु तत्रत्यानि रत्नादिमहार्घोपकरणानि स्वीयतरणीमारोप्य शत्रुतरीं कुठारप्रहारेण विदार्य जले मज्जयित्वा रत्नपुरं प्रति जयशब्देन प्रस्थातव्यम्।

वीर—सम्यग् गृहीत क्रम ।

रत्ना—वीरबल, तदलं विलम्बेन, आरभ्यता साम्प्रत कृत्यम्।

वीर—भो पुरुषा । (सर्वे उत्तिष्ठन्ति) अपि श्रुत स्वामिनो नियोग ?

सर्वे—अथ किम्। श्रुतो गृहीतश्च।

वीर—अलमिदानीमेव सर्वै । एकः साम्प्रतमपेक्ष्यते।

सर्वे—आज्ञापय।

वीर—विशालाक्ष, त्वमेव कृत्यारम्भेण पुरस्ताद् भव।

विशा—अनुगृहीतोऽस्मि। (परिकरं बध्नाति)

वीर—नि शब्दं सलिलप्रवेश कर्त्तव्य ।

विशा—यथाज्ञापयति वीरबल । (सलिले अवतरति)

रत्ना—विशालाक्ष, शत्रुतरीस्थिताना विश्वाससमुत्पादनाय सुदूरतस्त्वमस्माभिराकारयितव्यस्त्वमपि एषोऽस्मीति प्रतिवाच विसर्जयेथा ।

विशा—यथाज्ञापयति स्वामी। (प्रवाहे पतित)

रत्ना—गच्छ, अस्तु सर्वत शुभाय ते कृयारम्भ'। (दृष्ट्वा) अये एष विशालाक्ष' प्रवाहे पतित क्षणमात्रकेणैव सुदूर नीत। अपि नाम फल दधीत ममायमभिसन्धि ?

(नेपथ्ये 'परित्रायतां भो परित्रायताम्')

रत्ना—अये, एष विशालाक्ष क्रोशन्नात्मपरित्राणप्रार्थनामभिनयति। वीरबल !

वीर—भो विशालाक्ष, कासि ?

(नेपथ्ये 'एष भो, एषोऽस्मि')

वीर—(उच्चै) एते वयमनुपदमागच्छाम। कथञ्चित् क्षणमात्मानं धारय।

रत्ना—(निरूप्य) अये तरणीस्थैर्गृहीत शब्द।

वीर—(निरूप्य) भो एष विशालाक्षस्तरीसमीप गन समधिकं क्रोशति।

रत्ना—(निपुण निरूप्य) अहो प्रमोद। एते तरणीस्था सम्भ्रान्ता रज्जु जले क्षिपन्ति, एषा सा गृहीता विशालाक्षेण। अये एष विशालाक्ष-स्तामवलम्ब्य तरीसन्निधानमुपगत। एष हस्ते गृहीत्वा तरणीस्थै पुरुषै-स्तरीमारोपित सञ्ज्ञाहीनता नाटयति।

वीर—(निरूप्य) अहो अत्याहितम्। एष कश्चन विचित्रभूषणमण्डित' पुरुष ससम्भ्रम सैनिकै प्रणम्यमान समुपेत्य विशालाक्षस्य नदीनिक्षेप-मादिशति। धिक् प्रमाद। एष नदीनिक्षेपणाय परिगृहीत एव।

रत्ना—वीरबल, एष, एष एव स बहुभूषणभूषितमर्कटक' कामेश्वर-हतक। यस्य किल समाचारो नित्यमेव रत्नाकरस्य स्वान्तसन्तापाय परिकल्पते। यस्य शोणितपिपासया प्रतिक्षणमेव च पर्याकुल चित्त रत्नाकरस्य।

वीर—एष क पुनरपर पादेन खञ्जः सहसा समुपेत्य नदीनिक्षेपमस्य प्रतिषेधति। आ उज्जीविता स्म। एष तरण्या शयित समुपचर्यते विशालाक्ष। क्रमेणासौ संज्ञामुपलभते। अये एष संज्ञा लब्ध्वा समुत्थित।

रत्ना—अहो निपुण खलु विशालाक्ष ।

वीर—रत्नाकर इति वक्तव्यम् ।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, मा मैवम्—

यत्र यत्र प्रयोगो मे सफलत्वमुपागत ।
तत्र सर्वत्र युष्माक प्रभावो मूलता गत ॥

वीर —अलमात्मस्तवेन । वयस्य, पश्य पश्य, एष विशालाक्ष सवाद कुर्वन इतस्तत परिक्रामति, एष न दृश्यने ।

रत्ना—नूनमिदानीं प्रकोष्ठात् प्रकोष्ठान्तरमभिवीक्षते ।

वीर—अये, एष पुन प्रत्यावृत्तो दृश्यते, एष अस्मत्तरणीं लक्षयन्नास्ते ।

रत्ना—तदेष एव न समय । तदल विलम्बेन । एषाऽसौ तरणी नातिचिरेणैव नद्या वक्र प्रवाहमभिविशेत् । तदलमद्यापि कालात्ययेन, स्वल्पमतिक्रम्य पुनरप्याहूयता विशालाक्ष ।

वीर—एव करोमि । भो वाहका , वाहयत ।

वाहका —तथा (तरीं वाहयन्तो निष्क्रान्ता सर्वे) ।

(तत प्रविशतो भय नाटयन्तौ धीवरौ)

१म —अरे, रोहितक, अद्यापि परीक्ष्यता मे हृत्कम्प । भाग्येन अन्तरालगतौ जीवितौ स्व ।

२य —आ नाम्नैव तावत्काल विदितो रत्नाकर , अद्यासौ प्रत्यक्षमेव दृष्ट । अये, ईदृशो नाम रत्नाकर । आम् अत एवास्य नामश्रवणादपि जना कम्पन्ते ।

१म —अरे, अलमत्र निमेषमपि स्थित्वा, शीघ्रमपेहि, यावद् वृक्षान्तरालेन गत्वा निरातङ्क मातुरङ्क प्रविशाव ।

२य.—अरे तरण्या का गति ?

१म —अरे रे, न खलु जीवनादप्यभीष्टतरा तरणी । तदल तरणीप्रेम्णा स्वजीवनव्यय कारयित्वा ।

२य —का गति ? एवमस्तु। हा तरणि, बहुलेन दु खेन कारितासि। हा तरणि।

१म —मूर्ख, अलमुच्चैराक्रन्दनेन, शीघ्र निष्क्राम।

२य —कथ नु खलु जीविका स्यात हा तरणि। (निष्क्रान्तौ)।

(तत प्रविशति च्यवन तत्पत्नी च)

च्य-पत्नी—आर्यपुत्र, सौभाग्यत पुत्रप्रयत्नेन अपगतेऽपि दारिद्र्ये समुपनतेऽपि सुतरा सुखसम्भोगे किमिति भवानुत्तरोत्तर विषण्ण इव लक्ष्यते ? तत् किन्नु खल्विदम् ?

च्यवन —प्रिये, कीदृश मा लक्षयसि ?

च्य-पत्नी—कतिचिद्दिनानि यावत् कुत्रापि भवत प्रसाद न पश्यामि। सर्वदैव गभीरा कापि चिन्ता भवन्तमावृणोति, भोजने शयने भ्रमणे अन्यत्र च परतन्त्रमिव भवन्तमालोकयामि। यदा तावदतिदारिद्र्यादस्माक सुदु सह दु खमासीत् तदापि न ते तादृश मालिन्यमवलोकितम्। तत् कथय, कथमीदृशी. साम्प्र ते भावपरिवृत्ति ? ईदृश भवन्तमवलोक्य सुतरा दु खितास्मि।

च्यवन —प्रिये, जराया एष प्रभाव , किमन्यत् ?

च्य-पत्नी—आर्यपुत्र, मा मा वञ्चयस्व, कतिपयदिवसेभ्य पूर्व कष्टायामपि दशाया तथा प्रसन्नस्यापि ते तावता स्वल्पकालेन तादृशो जराजनितो विकार इति नैतदुपपद्यते। तत् सत्य कथय। एषाह ते धर्मपत्नी। प्रसीद, अल मा वञ्चयित्वा।

च्यवन —प्रिये, कथमेव निबन्ध वहसि ? यदि सत्यमुच्यते, तदा महद्दु ख गमिष्यसि। तावत्काल तवैव दु खपरीहाराय सत्य प्रच्छाद्य स्वय पुटपाकेनेव कठोर सन्तापमनुभवन्नपि मूक एवास्मि। तदल निर्बन्धेन, विरता भव मालिन्यहेतुश्रवणाध्यवसायात्।

च्य-पत्नी—भवतु दु ख तथापि श्रोष्यामि। दु ख हि स्निग्धजनसविभक्त सह्यवेदन भवतीति सन्त समामनन्ति।

च्यवन —प्रिये, यदि तथापि निर्बन्ध , श्रूयताम्—

च्य-पत्नी—कथयतु आर्यपुत्र ।

च्यवन —प्रिये, पुत्रप्रयत्नेन दारिद्र्यमपगतमिति भृश प्रसन्नासि ननु ?

च्य-पत्नी—अथ किम्। कथमिदं भवतोऽपि न प्रसादमावहति ?

च्यवन —प्रिये, महता मे दौर्भाग्येण ।

च्य पत्नी—आर्यपुत्र यदि एवगतस्याप्यात्मनो दौर्भाग्यं मन्यते, तत केषा पुन सौभाग्यम् ?

च्यवन —प्रिये, यद्येव पृच्छसि, श्रूयताम्—

येषा पुत्रा साधुवृत्तेन पूता
भक्त्या पित्रो पूजने व्याप्रियन्ते ।
यत्पुत्राणा शीलतो लोकभव्य
भाग्य तेषा नेतरेषा कथञ्चित् ॥

च्य-पत्नी—यद्येव भवानपि सौभाग्यवानेव। एकमात्र स्निग्धचित्त पुत्रस्ते रत्नाकर' शीलवानावयो पित्रो परमा भक्ति दधान प्रतिदिनमर्चनां कुरुते। यथा यथावयो सन्तोषस्तथा तथैव प्रयतते। व्यतीतं दैन्यदु ख, तत्प्रसादेनैव राजेव भवानभिष्टूयते प्रतिदिन परिजनसहस्रै, तथापि कथं नास्ति भवत सन्तोष. ?

च्यवन.—प्रिये, आपातदर्शिनी भवती सुखमात्रमन्वीक्षमाणा प्रसीदति। अहन्तु तथा सुखोपकरणेषु विद्यमानेष्वपि पुत्रस्य ते दुरन्तशीलविचारेण सुतरा विषण्णोऽस्मि ।

च्य-पत्नी—कथमिव ?

च्यवन —प्रिये, दु सहदारिद्र्यापगमेन सुखितासि, अपि जानासि कथमस्माक दारिद्र्यमपगतमिति ?

च्य-पत्नी—कथं न जानामि ?

च्यवन —यदि जानासि कथय ।

च्य-पत्नी—किमन्यत् ? रत्नाकरस्य मे वत्सस्य परमोपकारिणा दक्षिणशीलेन मित्रेण ऐश्वर्यं विसृष्टमिति ।

च्यवन —प्रिये, नैतदेवम् । प्रथमतस्तावदहमपि रत्नाकरप्रत्ययेन तथैव निरधारयम्, किन्तु साम्प्रतमन्यथैव गृहीतार्थोऽस्मि ।

च्य-पत्नी—कथमिव ?

च्यवन —प्रिये, श्रूयताम् , —अपि स्मरसि पुरा रत्नाकरेण प्रथमतो वितीर्णं वित्तमासाद्य धनदत्तस्य ऋण शोधयितु गत सपरिजनेन राज-श्यालेन परिभूतोऽस्मीति ।

च्य-पत्नी—अथ किम् । कथ वा तद् विस्मर्यते ?

च्यवन —तदैव राजकुले साहसमधिकृत्य—

राष्ट्रियस्य मुखाच्छ्रुत्वा दोष रत्नाकरस्य मे ।
सन्देहो हृदये जातो विश्वस्तस्यापि त प्रति ।

च्य-पत्नी—कीदृशोऽसौ सन्देह ?

च्यवन —प्रिये, लज्जते रसना तदभिधातुम् । अथवा का गति ? वत्सस्ते रत्नाकरश्चौर्यसाहसेन धनमासादयति न वेति ।

च्य-पत्नी—धिक् शान्तम् । असम्भाव्यमेतत् । कथ रत्नाकरेऽपि भवतस्तादृश सशय ?

च्यवन —प्रिये, आदौ सन्देहबीजमुप्त राष्ट्रियेण । ततश्च रत्नाकरस्य दोषसशयेन हृदि प्ररूढ महान्त सन्ताप सोढुमशक्नुवन भूतार्थपरिज्ञानाय महान्त प्रयत्नमकरवम् ।

च्य-पत्नी—ततस्तत ।

च्यवन —ततो ज्ञातो भूतार्थ ।

च्य-पत्नी—कीदृश स ?

च्यवन —प्रिये, किमन्यत् ?

यद्यत् सशयित नरेशपुरुषै रत्नाकरे दूषण
तत् सत्य न हि केवल सुचरित तस्यापि नि शेषताम् ।

तन्नाम्नोऽपि भय व्रजन्ति नगरे वित्तेश्वरा साम्प्रत
जीवान वित्तकृते निहन्ति स चिरात् स्वच्छन्दतो निर्भय ॥

अपिच—

एतद् रत्नपुर दुरन्तचरितै पर्यावृत सर्वत-
स्तत्पक्ष्यैरतिमानुषेण विधिना तस्यानुगुण्य गतै ।
एतेषामधिपस्य दुष्कृतकृतो रत्नाकरस्याज्ञया
धर्मो लोपमिवाश्रितो भयवशात् पापञ्च वृद्धि गतम् ॥

कि बहुना

वित्तार्थं मिथुनानि हन्त्यपदयो बाल तथा बालिका
भूदेवान सुकृतानुसारकुशलान हित्वा सता प्रत्ययम् ।
शूद्राचारपरः प्रयाति न चिराद् वेदेषु विश्वस्तता
स प्राप्तो विलय क्वचित् समभवद् भिन्नोऽद्य रत्नाकर ॥

च्य-पत्नी—आर्यपुत्र, कि कथयति भवान ? एव किल रत्नाकरो जात इति कथ विश्वसिमि ?

यवन —प्रिये, ममापि पुरा तथैव मतिरासीत, परमिदानीं प्रमाणशत-मासाद्य ता मतिं विसर्जितवानस्मि । अहह ! स्मरामि, हन्त स्मरामि, एष किल वत्सो मे—

पुष्पच्छेदाद् वल्लरीं दूयमाना मत्वा पूर्वं बाष्पधारां मुमोच ।
कष्टं हन्तुं जीवसङ्घस्य पूर्वं सर्वं दु ख स्वल्पक तेन मेने ॥

च्य-पत्नी—स एव रत्नाकर साम्प्रत तथा निष्ठुर कृत्याकृत्यविचार-पराङ्मुख साहसकारीति कथ विश्वसिम ?

च्यवन —प्रिये, अलमविश्वासेन, विश्वस्ता भव, नूनमिद त्व न जानासि—

दारिद्र्य नाम जीवाना सर्वसद्वृत्तिशातनम् ।
मुमूर्षून पश्यत क्षीयान् साधोरपि मतिभ्रम. ॥

च्य पत्नी—यद्येवं, किमिति पुत्रस्य तथा दोषं विदित्वापि भवान् न तत्प्रतिषेधाय प्रवृत्त ?

च्यवन —प्रिये, न जानासि, तत एव ब्रवीषि ।

च्य-पत्नी—कथमिव ?

च्यवन —प्रतिषेधे महान् प्रयत्न कृतोऽपि निष्फलो जात ।

च्य-पत्नी—आर्यपुत्र सकृत् कृत प्रयत्नो यद्यपि निष्फलस्तथापि द्वितीये वारे स फलप्रसूर्भवितुमर्हति । तत् पुनरपि प्रतिषिध्यतामेष, येन प्रयत्नस्य साफल्य सम्भवेत् ।

च्यवन —प्रिये, कि ब्रवीषि सकृदिति । शतश कृत प्रतिषेधो निष्फलो जात ।

च्य-पत्नी—आश्चर्यम् । गुरौ लोकातीतभक्तिशालिनोऽपि तस्य भवद्वचनमनभिनन्द्य तथा गतिरिति कोऽय दुर्ग्रह ?

च्यवन —प्रिये, कि वा कथयामि ?

यदा निषेधामि विरुद्धयुक्तिभि
सदोषतामस्य कृतेरुदाहरन् ।
तदा स मूको विलसत्यधोमुख
कृति तत किन्तु करोति पूर्ववत् ॥

तत एव दुष्प्रतीकारमिम व्याधि मन्यमानो दुरुत्तरया चिन्तया मालिन्यमाश्रितोऽस्मि । प्रिये, प्रतिपल पुत्रवृत्त परिचिन्तयतो ममाद्य सुतरामशान्तिसमाक्रान्त समग्र जगत् । हा ! हा !!

तापस्तीव्रो दहति हृदय भिद्यते मर्मबन्ध
शीर्णारण्य भुवनमखिल शान्तिलेशोऽपि लुप्त ।
घोरध्वान्त प्रसरति भुवि व्यायत व्यालकीर्ण
यद् यत् सौख्य कलयसि शुभे सर्वमेतद्धि कष्टम् ॥

क्षुरस्य धारामिव दु खसन्तर्ति क्षमोऽस्मि नो सोढुमसह्यचेतन ।
येषा सुता सत्पथबाह्यता गता कथ नु ते जीवितशल्यशालिन ॥

च्य-पत्नी—आर्यपुत्र, तथा सुविज्ञो गुरौ भवति भर्त्तरि स्वल्पोऽप्युपदेशो मे सुतरामविक्षेपाय कल्पते, तथापि पुत्रस्नेहविवशीकृता किञ्चिद् वक्तुमिच्छामि।

च्यवन—प्रिये, कथय।

च्य-पत्नी—यद्यपि बहुश प्रयुक्तोऽपि भवता प्रतिषेध पुत्रे रत्नाकरे व्यर्थतामियाय, तथापि एहि पितरावावा मिलित्वा युगपत् प्रतिषेधाव, यदि ततोऽप्यसौ दुष्कृतान्निवर्त्तेत। तदिदानीमत्रैव त समाहूय प्रयत्नमनुतिष्ठाव।

च्यवन—प्रिये, साम्प्रत रत्नाकरमाकारयितुमिच्छसि ?

च्य-पत्नी—अथ किम्।

च्यवन—कुत खलु साम्प्रतमसौ लब्धव्य, स इदानीं नगर एव नास्ति।

च्य-पत्नी—तत् क वा अन्यत्र ?

च्यवन—स हि पश्चिमाशावलम्बिनि सूरे सप्रहरण सपरिजनश्च तरणीमधिरुह्य सरयूनदीमवतीर्ण।

च्य पत्नी—कथमिव ?

च्यवन—प्रिये, अलमलमेतच्छ्रवणेन, कोमलप्रकृतिरसि पातकभीरुश्च। न खल्वेतत्ते सुष्ठु प्रतिभास्यति।

च्य-पत्नी—तथापि श्रोष्यामि। आर्यपुत्र, प्रसीद, कथय।

च्यवन—प्रिये, तथापि श्रोष्यसि ? तत् का गति ? श्रूयता

नौकाविहाराय नृपोऽस्मदीयो नद्या सरय्वा समुपागतोऽद्य।

च्य पत्नी—किं तेन ?

च्यवन—तस्यैव विध्वसकृते सुतस्ते सहायजुष्ट सरयू प्रपन्न॥

च्य-पत्नी—हा हा। महदत्याहितम्। अत्र उभयतो विपत्तिं पश्यामि। यदि राजा समाक्रान्तो निहन्येत तदा स्वजनसहितस्य राज्ञो विनाशेन सुमहत पातकम्, अथ न निहन्येत, तदा एककस्यापि मे दयितस्य पुत्रस्य—अहह। नात पर चिन्तयितुमर्हामि। आर्यपुत्र, कथमसौ तदा तादृशाय

दुष्कृताय प्रतिष्ठमानो न कथमपि भवता निवर्त्तित । हा हा व्यतीते का गति ।

च्यवन —प्रिये, किं ब्रवीमि, अद्यास्मिन विषमे कर्मणि प्रवर्तमानो रत्नाकरो मदीय कठोर प्रतिषेध भाविनमुत्प्रेक्षमाण एव प्रस्थानात् पूर्व न मामभिगत । अदृष्ट्वैव मा सहायसमेत स्वाभिप्रायसिद्धये सरयूं प्रति प्रस्थित । अनन्तरमेव च मत्कर्णपथमागत तत् ।

च्य-पत्नी—तत् किमिदानीं विधेयम् ?

च्यवन —कि वा अन्यत् ? सपरिजनस्य राज्ञ प्राणविनाशश्रवणाय सज्जा भव ।

च्य-पत्नी—आर्यपुत्र, यदि विपरीत स्यात् ?

च्यवन —प्रिये ! वृथैव तदाशङ्कसे, नहि रत्नाकरस्तथा बलवाहनसमृद्धो येनास्य पराभव सम्पद्येत ।

च्य-पत्नी—अहो उज्जीवितास्मि । आर्यपुत्र, कथय, कथ कदा वा वत्सस्य मे मतिपरिवृत्ति सम्भविता ?

च्यवन —प्रिये, सुबहु मया चिन्तित तदधिकृत्य, अत्र एक एव उपायो दृष्ट ।

च्य-पत्नी—कीदृश स ?

च्यवन —मम स्वेच्छया जीवनान्त ।

च्य-पत्नी—शान्त पाप प्रतिहतममङ्गलम् आर्यपुत्रस्य ! आर्यपुत्र, किमिद ब्रवीषि ? भवतो वचनाद् बिभेमि खलु । एषाहं मन्दभाग्या पादयोस्ते पतामि, प्रसीद, मा पुनरेव भण ।

च्यवन —(सवरण नाटयित्वा) प्रिये, अल भयेन, स्थिरा भव, दु सहदु खावेगादेव ब्रवोमि । न खलु तथैव कृत्यव्यवसायमधिकृत्य । तदेहि यावदिदानीं वत्सस्य मे आत्रेयस्य मुखचन्द्र निरीक्ष्य सर्व सन्ताप लघूकुर्व ।

च्य-पत्नी—यथाज्ञापयति आर्यपुत्र । (स्वगत) अहो आर्यपुत्रस्य

वचनेन कम्पितमिव मे हृदयम्। भवतु तावत्, एनमन्यासक्तं करोमि, यदि वत्सस्य आत्रेयस्य सम्पर्केण तथा स्यात्। भगवन् भूतभावन, प्रसीद, परिवर्तय मे रत्नाकरस्य हृदयम्।

च्यवन—प्रिये, अलं चिन्तया, एहि, आत्रेयं पश्याव।

च्य-पत्नी—यथाज्ञापयति आर्यपुत्र। (निष्क्रान्तौ)

सप्तमाङ्कः

(ततः प्रविशति रत्नाकरवीरबलाधिष्ठितैः पुरुषैर्गृहीतः शृङ्खलितपाणिपादः कामेश्वरः)

रत्ना—राजन् कामेश्वर, अथ क्वेदानीं भवतो राजगर्वः?

राजा—दैवेनापनीतः।

रत्ना—न दैवेन।

राजा—तत् केन वा अपरेण?

रत्ना—रत्नाकरेण।

राजा—रत्नाकरेण? को नामासौ रत्नाकरः?

रत्ना—मूढ, रत्नाकरमेव न जानीषे? स खलु रत्नाकरो नाम—

येन व्याजलिपिं विधाय भवतः सीमान्तदुर्गे पुरा
सैन्यप्रेषणमेष सत्वरतया त्वं कारितो मूढधीः।
अग्निं योजयता गृहेषु परितो दौवारिकान् निघ्नता
येनाहारि तव प्रभूतगरिमा रात्रौ स रत्नालयः॥

राजा—(स्वगतम्) आः! स्थान एव न संशयः। अहो सुतरां वञ्चितोऽस्मि, पराभूतोऽस्मि, मुषितोऽस्मि अनेन जाल्मेन। तदिदानीं

का गति ? पङ्कपतितो गज इव अशरणोऽस्मि । हा कष्टम् । अशरणोऽस्मि । हा । हा ।।

लीलावती प्रियतमा परिपश्यतो मे
मूर्देस्तदा न्यवधि हन्त परिस्फुरन्ती ।
सख्योऽपि हा बत समां गतिमाप्नवत्यो
याता लयं निशि ममानुगता समस्ता ।।

हा देवि, हा पुत्रका । अपि नाम दैवं पुनरपि युष्माकं दर्शनमनुमन्येत ? अपि नाम वा सेनापति प्रवर कुमारो राजपरिजनाश्चापरे यथाकालं सबलवाहनं मामनागतं समीक्ष्य मदन्वेषणाय प्रबन्धं कुर्वीरन् ? अथवा तावत्-कालमेते दुरन्ता साहसकारिणो मदीयं जीवनं सहेरन्नित्यत्र को वा प्रत्यय ?

रत्ना—भो राजन । किं नु चिन्तयसि ?

राजा—न किमपि ।

रत्ना—मिथ्यैतदात्थ ।

राजा—कथमिव ?

रत्ना—यत किमपि चिन्तयसि ।

राजा—कस्तत्र साक्षी ?

रत्ना—नन नयन-वदनविकार एव, यमिच्छन्नपि न शक्नो-ष्यपह्नोतुम् ।

राजा—अस्त्वेव, का क्षति ?

रत्ना—तत् कथय, किं चिन्तयसि ?

राजा—सम्भाव्यमानां दैवपरिवृत्तिम् ।

रत्ना—(उच्चैर्विहस्य) मूर्ख, अद्यापि दैवपरिवृत्तिं सम्भावयसि ? अथवा श्रूयतां कीदृशी दैवपरिवृत्तिर्भविष्यतीति । यस्ते प्रधान-सेनापति सकलस्य राज्यस्य समालम्बनमद्यापि ते जयाशामुद्दीपयति, स हि तदा प्रशान्तेनापि विषवेगेन ततस्तृतीये दिवसे पुन प्रवर्धमानेन सहसा पञ्चत्वं गन्ता । तथैव तस्य मूलस्य प्रभाव ।

राजा—हा कष्टम् , कथमत्रापि वैरिणा वञ्चितोऽस्मि ।

रत्ना—अन्यच्च, यस्ते प्रधानामात्य सोऽपि गुप्तघातकेन नचिरादेव प्राणैर्वियोजयिष्यत इति कूटपुरुषो मया नियुक्त ।

राजा—अहो दौर्जन्य खलस्य !

रत्ना—राजन् ! अलमेतावतैव समाप्तिमवधार्य, अन्यदप्यस्ति ?

राजा—किमितोऽपि पर स्यात् ?

रत्ना—श्रूयताम्—यस्ते प्रवर कुमार परमस्नेहभाजनम् ।

राजा—किं तस्य ?

रत्ना—अलमुत्कण्ठया, श्रूयताम् ,—स हि तदा कण्ठे गृहीतेन मूलेन रात्रौ सर्पभावमाश्रितेन पञ्चत्व प्रापयिष्यते, कुमाराश्चापरे न चिरादेव गुप्तघातकैर्विषप्रयोगेण व्यापादयिष्यन्ते ।

राजा—हा हतोऽस्मि मन्दभाग्य । रत्नाकर ! अपि त्व पुत्रवान् नासि, येनैव कुमारेषु निष्ठुरमनुतिष्ठतस्ते न द्रवतामुपैति चेत ? रत्नाकर ! किमेव निष्ठुरोऽसि ?

रत्ना—बाढ पुत्रवानस्मि, अत एवायमारम्भ ।

राजा—कथमिव ?

रत्ना—राजन्, कामेश्वर, अपि स्मरसि, यदनुष्ठित तदा मदीये पुत्रके ?

राजा—किमिव तत्, न स्मरामि ।

रत्ना—कथ वा स्मर्येत ? यत खलु नासौ राज्ञ पुत्रको भवति । आश्चर्यमाश्चर्यम् ! राज्ञ पुत्रा एव पुत्रका दीनस्य पुत्रास्तु कुक्कुरशावकाद् वा बिडालपोतकाद् वा हीनतरा ।

> कायो राजकुमारस्य कुसुमेनापि भिद्यते ।
> शतधा छिद्यमानोऽपि दीनपुत्रो न खिद्यते ॥

राजा—रत्नाकर ! किमेव भवान् ब्रवीति ? नावधारयामि ।

रत्ना—मूढ, कथमिदानीमात्मान स्मरन्तमपि प्रच्छादयसि ? अहह ! स्मरामि तदानीमात्रेयस्य मे कुमारस्य कुसुमकोमले काये कर्कशकशाघातेन

शोणितप्रवाहमयानि क्षतानि, कातरमार्तरवञ्च हृदयशोकहेतुम्। एषोऽह तदैव प्रतिज्ञातवानस्मि—

येन मे पुत्रकस्याङ्गे कशाघात. प्रयोजित ।
मया तस्य प्रमूढस्य वशध्वस करिष्यते ॥

तत एवायमुत्कट समारम्भ । कृत दुष्कृत, तस्य फल नोपभोक्ष्यते ?

राजा—भद्र, रत्नाकर, अनुकम्पया मे क्षमा कर्तुमर्हसि।

रत्ना—(हसित्वा) मूढ, य परेषु क्षमा प्रयुङ्क्ते, स एव क्षमा भिक्षितुमर्हति। त्व पुनरात्मनो वृत्तशान स्मरन्नपि क्षमा भिक्षमाणो न लज्जसे ? पश्य—

दुर्भिक्षेण निपीडितस्तत्र यदा दीनप्रजाना गणो
भृत्यैस्ते करसग्रहाय विविधैर्मार्गै पुरा पीडित ।
तावत् कि क्षमया प्रजासु भवता कारुण्यमाविष्कृत
किं वा वह्निमुखादरक्षि भवन तासा मुहु प्रार्थनै ॥

राजा—भद्र, रत्नाकर, अहमपराद्धोऽस्मि, तत् ममैव दण्ड धारयितुमर्हसि, को वाऽपराध शैशवावस्थामनुभवता कुमाराणाम् ? येन तेषु तादृश कठोरदण्ड समनुष्ठीयते। भद्र, रत्नाकर, को नु खलु तेषामपराध ?

रत्ना—आ तेषामपराध पृच्छसि ? मूढ, त्वदीया अमी पुत्रका इत्येव तेषामपराध। यद्यमी परस्य पुत्रा अभविष्यन् नैव तादृश दण्डमन्वभविष्यन्।

राजा—तथापि ते शिशव ।

रत्ना—आ तेषा शैशवावस्था स्मारयसि ? अद्य किल ते शिशव, पर त एव कदाचित् शैशवमतिक्रम्य भवत सम्बन्धदोषाद् भवन्तमेवानुकरिष्यन्ति, तत साम्प्रतमेव कर्तव्यस्तत्प्रतीकार ।

राजा—रत्नाकर, प्रसीद, विरम विरम कुमाराणा मे जीवनव्यापादनाध्यवसायात्। रत्नाकर, अलमेतावता नैष्ठुर्येण। अन्यथैव प्रतीकार कुरु।

रत्ना—विराम इति, भवतो वश समूलमनुच्छिद्य न विरमामि।

राजा—रत्नाकर, एष ते पादयो पतामि, प्रसीद, कुमारेषु प्रसीद, अल तेषु दक्षिणाचारेषु निष्ठुराचारेण। प्रसीद।

रत्ना—मूढ, अपि तदा बाले दक्षिणाचारे कुसुमकोमले मदीये पुत्रे दर्शितस्त्वया स्वल्पोऽपि प्रसाद ? तदलमद्य व्यर्थनाक्रोशनेन।

राजा—रत्नाकर! वृथैव मे दीनप्रलापा ?

रत्ना—तत्र किमद्यापि प्रष्टव्यमस्ति ?

राजा—रत्नाकर, कथमपि नानुकम्पसे ?

रत्ना—मूढ, अलमुत्तरोत्तरेण, रत्नाकरो नैतादृशस्य दयते।

राजा—हा हा पुत्रका! ममैव व्यसनिन पितुर्दोषेण भवन्तो हता-स्थ। हा हा!

अङ्कुरोद्गममात्रेण निष्ठुरेण हतो द्रुम
छाया पुष्प-फलाद्याशा समूलमिह नश्यति ॥

हा हा पुत्रका!

कथ मे मन्दभाग्यस्य गेहे यूय जनि गता।
राजश्रीरद्य युष्माक मरणाय प्रकल्पते ॥

हा हा देवि, मुषितासि, परिभूतासि मया मन्दभाग्येन स्वामिना। हा हा देवि,

दूरे स्थित कल्पनया विपत्ते-
र्यस्या विमूढोऽस्मि कठोरशोकै।
प्रत्यक्षमेता बत वीक्षमाणा
प्राणैर्वियुक्ता भवितासि नूनम् ॥

अहह! शून्य सचराचर जगत्! घूर्णते शिर, कम्पते शरीरम्! अप-सरतीव चरणतलात् पृथिवी! न स्थातुमर्हामि, हा हा पुत्रका। (मूर्च्छेति)।

रत्ना—(उच्चैर्विहस्य) हा हा हा! प्रतिहिंसा! प्रतिहिंसा!! वयस्य, वीरबल, एष कामेश्वरो मूर्च्छितो वर्तते, तद् यावदेष संज्ञां लभते, तावत् निवेद्यता तात।

वीर—किमिति ?

रत्ना—इद तावत् निवेद्यताम्—

येनाधारि त्वयि कुपतिना दुर्नय. क्रूरबुद्धया
येनाकारि व्यसनशतक सन्तत लोकराज्ञाम् ।
यस्यादेशात् कति कति जना दु खमन्त प्रपन्ना
सोऽय कामेश्वरनरपशु सयतोऽस्माभिरद्य ॥

अथवा एतदुच्यताम्—

यस्याज्ञा परिपश्यतस्तव तदा पौत्रे प्रिये साहसाद्
आत्रेये परुष कशाहतिशत व्यापारयत् पूर्वत ।
येनात्रेयशरीरत समवहद्रक्त विषादाय ते
सोऽय सयमितोऽत्र पौरुषभृत कामेश्वरो भूपति ॥

वीर—यथाज्ञापयति प्रियवयस्य । (निष्क्रान्त)

रत्ना—भो भो पुरुषा । अत्यारूढा रजनी, परिश्रान्ताश्च यूय कृत्य-शतै, तदिदानीं गच्छत यूय विश्रामाय, अहमेक एवात्र वीरबलमपेक्षे ।

पुरुषा —यथाज्ञापयति स्वामी । (निष्क्रान्ता)

रत्ना—(स्वगतम्) अहो प्रमोद । पूर्णप्राया प्रतिहिंसा पश्यामि ।

मूढ, कामेश्वर,

कृष्णसर्प पदा स्पृष्ट, फल तस्य न भोक्ष्यते ?
स्वेच्छया ज्वलनज्वाला समाक्रान्ता विपत्तये ॥

अथवा तातो नाम विशेषत साहसमस्माकमविज्ञानन्नपि पदे पदे सशयित साहसमतिदोषस्थानमित्युपदिशति, प्रतिषेधति च कठोरव्यवसाय मे सनिर्बन्धम् ? तन्न जाने कीदृशमद्य वृत्तेनानेनासौ प्रतिपद्येत ।

(प्रविश्य) वीरबल —वयस्य रत्नाकर, भवद्वचनेन निवेदितस्तात ।

रत्ना—अथ श्रुत्वा कि नाम प्रतिपन्न तातेन ?

वीर—वयस्य, तातो मन्मुखाद् भवद्वचनमाकर्ण्य क्षण तूष्णीं स्थित्वा सानन्दमाह—वत्स वीरबल, पर प्रीतोऽस्मि भवतामनेन व्यापारेण।

तदिम निगडितकरचरणमस्मिन्नेव मद्भवनसन्निहिते न्यग्रोधपादपे बधान, परिश्रान्ता यूय, अवसिता च मे प्रायेणाद्यतनी निद्रा, तद् यावदह स्वयमेव निशावसान यावत् एन प्रतिपालयामि। अवसितायाञ्च निशायाम् अस्यैव सन्तप्तेन कण्ठशोणितेन रक्तचन्दनीकृतेन प्रोद्यत सूर्यस्य अर्घ्य कल्पयित्वा सुतरा तृप्तो भविष्यामि।

रत्ना—अहो सुतरामनुगृहीतोऽस्मि तातेन। तद् वयस्य, वीरबल, अलमद्यापि कालक्षेपेण, एहि यावदकालहीन तातादेशमनुतिष्ठाव। तद् गृह्यतामयम्। अहमनुपदमागच्छामि।

वीर—एवमस्तु (राजान विसञ्ज गृहीत्वा निष्क्रान्त)।

रत्ना—अहो सुतरा प्रवृद्धा रजनी। तथाहि—

यामात् पर समुदितो विधुरम्बरस्य
मध्य गत किरति चारुकरोपहारम्।
निस्तब्धतामिह भुवो विहगा कदाचिद्
भिन्दन्ति हिस्रपशवोऽपि रुतै समन्तात्॥

(तत• प्रविशति गायन्ती सुमति॰)

गीतम्

एहि दयित भवन निजमेहि दयित सत्वरम्
दूरे वद विहरिष्यसि विकल कतिवासरम्।
तिमिरात् परमेष नभसि रुचिमञ्चति चन्द्रमा
तव कथामव हृदय नहि सुविमलरुचिभास्वरम्॥
परिहर परवासकलुषमेहि निजनिकेतनम्
शून्य प्रिय समलङ्कुरु रुचिर निजमन्दिरम्।

(निष्क्रान्ता)

रत्ना—अहो हृदयस्पर्शि सङ्गीतम्। स्ववासमपहाय परवासे कलुषमग्न प्रत्युपदेश। तत् का नु खल्वेषा? को वासौ प्रोषितो नाम? अथवा कि ममानेन अप्रस्तुतेन, यावदिदानीं प्रकृत पश्यामि (निष्क्रान्त)।

अष्टमाङ्कः

(तत प्रविशति पादपस्कन्धे रज्जुबद्ध कामेश्वर)

कामेश्वर —(स्वगतम्) हा कष्टम् ।

योऽह पुरा नरपति शनश सदोषान
सम्प्रापय गुरुकदण्डशत क्षणेन ।
सोऽह दुरुत्तरकृतान्तवशात् प्रपन्नो
बन्ध कृतान्नवदन परिलोकयामि ।

अहो दुरन्तशीलस्य रत्नाकरस्य कृत्यसीमा ।

लीलावतीं कुसुमकोमलकायकान्ति
मुक्ति सपादपतन बत भिक्षमाणाम् ।
क्रूरो जघान यदसौ परिपश्यतो मे
तत्तीक्ष्णशल्यसदृश रुजमातनोति ॥

हा प्रिये, लीलावति, नाह तावद्धि सग्रहणे सैनकै सहित परिपश्यन्नपि ते तथाविधा विपत्ति प्रतिकर्त्तु समर्थोऽस्मि । हा हा । मृता-सर्वे एव ते सैनिका परिजनाश्च तस्यैव क्रूरकर्मणो निष्ठुर-व्यवसायेन अहह !

प्राणै पणै प्रभुहिताय कृतप्रयत्ना
हन्नासुरेण निहता स्वजना मदीया ।
एतावतैव न हि निर्वृतिरस्य जाता
पुत्रादिकेष्वपि महद् विषम कृत यत् ॥

हा पुत्रका । हा प्रधानामात्य, हा सेनापते, दूषिता स्थ परिभूता स्थ कामेश्वरहतकेन । तथाहि—

मत्सम्बन्धवशादेव भवतामेव सक्षय ।
अन्यस्यामपि जातौ मा मत्सम्बन्धमुपैष्यथ ॥

हा वत्स देवरात, हा प्रवरकुमार, हा मदङ्कदुर्ललित, हा राजकुलप्रधानालम्ब, न जाने एतावत्या रजन्या कीदृशीमवस्था प्रापितोऽसि । हा हा ।

दष्टोऽसि किं भुजगभावमुपागतेन
मूलेन शत्रुनिहितेन निशि प्रसुप्त ।
मा दुर्भग स्मरसि किं प्रतिकारहेतो-
र्वत्स प्रयाम्ययमह क्षणमेधि शान्त ॥

(गन्तुमुद्यत स्वीयबन्धनमनुभवन) अहह । बद्धोऽस्मि, वैरिणा रत्नाकरेण कठोर बद्धोऽस्मि । हा वत्स, देवरात, क्वासि, देहि मे प्रतिवचनम् । (मूर्च्छति) ।

(तत प्रविशति सशङ्कमितस्तत पर्यवेक्षमाणश्च्यवनः)

च्यवन —नि शेष प्रसुप्त रत्नपुरम् । तथाहि—

कोलाहल शान्तिमगाज्जनाना-
मन्योन्यमालापकृता क्रमेण ।
न सारमेयोऽपि दधाति राव
झिल्लीरवा केवलमुच्चरन्ति ॥

(समीपे सारमेयराव श्रुत्वा) अये एष समीपे सारमेय क्रोशति । तत् किमनेन कश्चिदागच्छन्नवलोकितः ? हा हा व्याहतक्रियोऽस्मि । (अपसृत्य निपुणं दृष्ट्वा) आ । समुज्जीवितोऽस्मि । एष सारमेय काननान्तर-निष्क्रान्त प्रकाशे चरन्त शृगालमवलोक्य क्रोशति । अहो शीघ्रचेतनता सारमेयाणाम् । तथाहि—

श्वान क्षणेन निद्रान्ति प्रबुध्यन्ते क्षणेन च ।
नृणान्तु मोहसुप्ताना प्रबोधो न चिरादपि ॥

अत एवाह प्रियपुत्रस्य रत्नाकरस्य मोहनिबन्धना दुरन्तवृत्तिमन्यथाकर्तुकाम· कामेश्वरसरक्षणव्याजेन स्वेच्छया स्वजीवनघात कर्तु व्यवसितोऽस्मि ।

वत्स रत्नाकर, वञ्चितोऽसि पितरि दाक्षिण्येन। यत् कामेश्वरसरक्षण-भारो मयैव गृह्यत इति वचनार्थो न त्वया गृहीत.। हा वत्स, रत्नाकर, चिरात् प्रभृत्येव त्वदीया दुरन्तवृत्ति समाशङ्कमान सुदु सहेन तापेन ज्वलित कियद् वा न त्वामुपदिष्टवानस्मि। तावदुपदेशानन्तरमपि अद्य त्वा तादृशे लोकोत्तरे दुर्नये प्रवृत्तमुपलभ्य शतधा छिन्नानि मे मर्माणि। ज्वालामय प्रतिभाति सकल ससार। दुर्वह प्रतीयते जीवनभार। यावदेव चिन्तयामि तावदेव प्रवर्द्धते तीव्र सन्ताप। तन्नास्ति मम जीवनान्त विना गतिरन्या। अहह! सर्वं परिहाय गच्छामि, पुत्र रत्नाकर त्वा, वत्सल पौत्रमात्रेय, आशैशवादभिन्नहृदया पतिव्रता पत्नीं, प्रियतमा कन्यामिव स्नुषा, स्वेच्छया परिहाय क्वापि गच्छामि। अथवा गन्तव्यम् अवश्य गन्तव्यम्, आत्मनो जीवनघातेन पुत्रस्य चरित्र शोधयितव्यम्।

> यदि स्नेहान्न मुञ्चेय जीवन बन्धुवत्सल।
> पापेन क्रमवृद्धेन पुत्ररूप स्वय हत॥

तदनेनात्मनो विनाशेन पुत्ररूपमात्मान परित्रास्ये। कृत विलम्बेन। यावत् पादपसमीप गत्वा कामेश्वर बन्धनाद् विमोच्य तदीयपाशेनैव वृक्ष-शाखायामात्मानमुद्बध्य व्यापादयेयम्। (पदान्तर परिक्रम्य) अथ रत्नाकर कथ जानीयाद् यदह तस्यैव दुरन्तेन शीलेन विद्नो मरण वृणोमि, नैव कारणान्तरेणेति। हा धिक् सर्वथा व्याहतप्रयोजनो मे सङ्कल्प। तत् केनाभ्युपायेन वेदयामि, केन वेदयामि? (विचिन्त्य) आ दृष्टम्। सर्वमिद पत्रारूढ कृत्वा स्वसमीहित साधयामि। क्व नु खलु लेखोपकरणान्यासा-दयेयम्। (इतस्ततो दृष्ट्वा) एष दृश्यते सन्निहिततालीवृक्षान्नातिचिरपतित पत्रप्रतानसहित शाखादण्ड, अस्मादेव पत्रमादाय तत्र लिखामि। एतत्-पत्रान्तरालवर्तिनी शलाकैव लेखनी भविष्यति। अथ क्व नु खलु मसी-मासादयामि, धिक् कष्टम्। सर्वोपकरणसम्भृतस्यापि मसी विना कृत्य-व्याकोप। तत् किमिदानीं करिष्ये? (विचिन्त्य) आ दृष्टम्। सुष्ठु दृष्टम्॥

कण्टकेन विनि सार्य शोणित स्वशरीरत ।
तेन पत्र लिखाम्यद्य तनयस्य विशुद्धये ॥

तदविलम्बितमेव स्वसमीहित साधयामि। (पत्रमाहृत्य कण्टकमादाय) एष गृहीत कण्टक । इह वृक्षपत्रान्धकारेण समाच्छन्नो भूभाग । तन्नेह शक्यते लेख । तत् किञ्चिदपसृत्य निर्मलचन्द्रालोके भूमिभागे समुपविश्य लिखामि। (किञ्चित् परिक्रम्य) एष निर्मलचन्द्रकिरणोज्ज्वलो भूभाग, तदिहैव समुपविश्य कचित् पत्रे शरीरात् शोणित नि सार्य धारयामि। (तथा कृत्वा) इद पत्रे सन्चारित रक्तम्। तदिदानीं सत्वर लिखामि। (तथा कृत्वा) एतत् समाप्त पत्रम्। क नु खलु स्थापयामि? (विचिन्त्य) आ दृष्टम्। वस्त्रकोणे ग्रन्थिगत करोमि। अन्यत्र स्थापितमिद नीहारस्नपनादिना नष्टलेख स्यात् रत्नाकरस्य दृष्टिग्राह्यता वा अश्नुवीत। (तथा कृत्वा) एतत् समाप्त पूर्वकृत्यम्। अथेदानीं कामेश्वरसमीपमुपसृत्य शेषमनुतिष्ठामि।

(इतस्तत पश्यन् सशङ्कमुपसृत्य पेचकराव श्रुत्वा)

अये अदूरे शब्द । तत् को नु खल्वेष ? (पुन श्रुत्वा) आम् एष कौशिक क्रोशति। (पुन पक्षिशब्दमाकर्ण्य) अये एष कातरो बालकण्ठ सत्वर मामभिद्रवति। हा धिक् कष्ट । नूनमेष आत्रेयो मे वत्स शयने मामसमीक्ष्य विदितमत्सङ्कल्प समावर्तते। हा धिक्। व्यर्थ सर्व एव मे समारम्भ । यद् भवतु तद् भवतु, इह वृक्षान्तरितगात्र प्रतिपालयामि। (पुन शब्दमाकर्ण्य) आम्" एष विहङ्गमविशेषो बालकण्ठमनुकुर्वन् शब्दधारां सृजति। अहो धिक्।

पदे पदे काम्यविघातकल्पना स्वबन्धिवेभ्यो भयमातनोति मे।
भयेन हीना कथमेव तस्करा परालय हन्त विशन्ति सम्पदे ॥

कामे—अहह। कठिनहृदयोऽस्मि, यदद्यापि जीवामि। हा वत्स, देवरात, कासि ?

च्यवन —अये एष कामेश्वर स्वजन स्मरन् रोदिति। तदचिरमुप-सर्पामि। (उपसृत्य) राजन् कामेश्वर।

कामे—अहो अद्यापि स एव परिहास । भद्र रत्नाकर, अलमद्यापि राजशब्देन। क्षते क्षारप्रक्षेप किलैष । रत्नाकर, अलमलं विलम्बेन, सत्वरं जहि माम्। पश्य—

प्रतिक्षण पुत्रगताशिव स्मरन्नुज्वलामि दावानलतेजसाऽक्षम ।
विनाश्य मे जीवनमद्य सत्वर विधेहि मुक्तिं महत प्रपीडनात् ॥

च्यवन —अये। राजा कामेश्वरो रत्नाकर इति मामवैति, भवत्वेव तावत्। (उपसृत्य) राजन कामेश्वर, मा उच्चैर्भण। नाह रत्नाकर, अह च्यवनोऽस्मि।

कामे—आर्य च्यवन, सुष्ठु रक्षितोऽस्मि। तत किया‍न विलम्ब सूर्योदयस्य ?

च्यवन —अल सूर्योदयेन।

कामे—तत् किं सूर्योदयात् प्रागेव मा मारयिष्यसि, एव कुरु, एव कुरु, एव किल काम्यते। आर्य च्यवन, प्रसीद, नात परमपि आत्मान सन्धारयितुमर्हामि।

च्यवन —हा धिक्। शनै शनैर्मन्त्रयस्व।

कामे—कथमिव ?

च्यवन —मुक्तिं लप्स्यसे।

कामे—मुक्तिरिति ?

च्यवन —अथकिम्। तदल वाङ्मयेन, यथा ब्रमीमि तथा क्रियताम्।

कामे—कथयतु आर्य ।

च्यवन —तिष्ठ। (इतस्ततो दृष्ट्वा कामेश्वर मोचयित्वा) राजन कामेश्वर, एष मया मोचितोऽसि, अत्र क्षणमपि मा विलम्बेथा। एता दक्षिणा दिशमनुप्रवृत्ता वनलेखामाक्रम्य समीहित देश प्रति प्रतिष्ठेथा.। एषा प्रभातप्राया विभावरी। क्षणादूर्ध्वं सोत्साहा रत्नाकरवीरबलप्रमुखा-

स्तस्करा साहसिका समागमिष्यन्ति, एव किल सुदूरापेता तव मुक्तिर्भविष्यति। तदल विलम्बेन, शीघ्र प्रतिष्ठस्व, स्वजीवनाय प्रतिष्ठस्व।

कामे—अहो व्रीडितोऽस्मि। ईदृशो महात्मा मया दुर्बुद्धिना तदा निगृहीत ? आर्य च्यवन, एष भवता मोचितो गच्छामि। अभिवन्दे, अनुकम्पया अपराधिन मा क्षन्तुमर्हसि एष ते प्रणामाञ्जलि ।

च्यवन.—अल विलम्बेन, शीघ्र गच्छ। विशुद्धेन चारित्र्येण भगवति परमेश्वरे श्रद्धा धारयेथा ।

कामे—आर्यादेशाद् एव करिष्यामि। तदेष गच्छामि।

च्यवन.—गच्छ शीघ्र, शिवास्ते सन्तु पन्थान ।

कामे—एष ते भगवन पादौ शिरसा धारयन्नहम्।

व्रजामि विपदा मुक्त पुत्रेभ्य स्वस्ति दिश्यताम्॥ (निष्क्रान्त)

च्यवन —एवमस्तु देवताप्रसादात। (नेपथ्याभिमुख दृष्ट्वा) एष कामेश्वरो द्रवति, एष द्रवति, एष वनलेखा प्रविष्ट, एष दृश्यते, एष दृश्यते, एष न दृश्यते, आ निर्वृतोऽस्मि, लब्धजीवितस्तपस्वी निराबाध गत्वा स्वजनमुखानि पश्यतु। अपि नाम समारम्भेणानेन वृत्तपरिवृत्तिरस्य सम्भाव्येत ? यद्येव कृतस्तर्हि एकेनैव प्रक्रमेण कृत्यद्वयसम्पाद । यद् भवतु तद् भवतु, अद्यापि महत् कृत्यमवशिष्यते, तदविलम्बित सम्पाद्य स्वमनोरथ साधयामि। एष पादप, एषा च बन्धनरज्जु । तदलं विलम्बेन। यावदमु वृक्षमारुह्य अनया एव रज्ज्वा कण्ठ बद्ध्वा शेषकृत्य सम्पादयामि। अये, कथमारोहामि ? (दृष्ट्वा) आम् एषा भूतलपर्यन्तलम्बिनी महती शाखा, एनामाक्रम्य आरोहामि। (तथा कृत्वा) अहो पादपमारूढोऽस्मि। नास्ति पुनरत पर कृत्यव्याघातभयम्। प्रभातप्राया विभावरी। तथाहि—

सुप्तोत्थिताना बालाना मातृस्तन्यमभीप्सताम्।
श्रूयते क्रन्दन वृक्षे विहङ्गानामपि ध्वनि ॥

तदीदृश्येव काले प्रत्यहमात्रेयो मे मातृशय्यामपहाय मामभिवर्तत। तत् किमद्यापि आयास्यति, अथवा नूनमायास्यति, अथ यद्यसौ दृष्ट स्यात्

सर्वं मे हृदयतत्त्वमभिष्यन्देत। तदल विलम्ब्य, च्यवन, सत्वर स्वसमीहित सम्पादयस्व। (कण्ठं बध्नाति) नम सर्वविप्लवकारिणे पुत्रस्नेहाय, नमो भगवते दैवाय (पतति)।

(तत प्रविशति वीरबलेनानुगम्यमानो रत्नाकर)

रत्ना—वयस्य, वीरबल, अद्य प्रशान्त इव मे अन्तरात्मा, येन निर्यातितप्राय पितृशत्रु। तथाहि—

क्षणात् पर शत्रुशरीररक्त तृप्तिं पितुर्मे हृदये विदध्यात्।
जीवन्तमालोक्य पितु सपत्न वृथैव सञ्जीवति हीनपुत्र।

वीर—(उपसृत्य दृष्ट्वा) वयस्य, शून्यमिव न्यग्रोधस्कन्ध पश्यामि, यत्र कामेश्वरहतको बद्ध, तत् किन्नु खल्विदम् ?

रत्ना—(विस्मय रूपयित्वा) वयस्य, किं कथयसि ? शीघ्र पश्य निपुण पश्य (सर्वत्र पश्यति)।

वीर—वयस्य, न दृश्यते। वयस्य, किन्नु खल्विदम्, इह तातमपि न पश्यामि। तत् किं निशाप्रजागरखिन्नस्तात सुप्त स्यात्, तच्चावसरमुपलभ्य शत्रुरपक्रान्त।

रत्ना—वीरबल, आहूयन्ता शीघ्र विशालाक्षप्रमुखा प्रधानपुरुषा, बलोदग्रा सप्रहरणास्ते सत्वरमिह राशीक्रियन्ताम्। अपक्रान्त शत्रु करतलगतोऽपि हन्त अपक्रान्त शत्रु। लज्जया भूमिविवर प्रवेष्टुमिच्छामि, वीरबल, परिभूता स्म, वञ्चिता स्म।

तच्छीघ्रमिदानीं—

मार्गे पर्वतगह्वरे तरुलतागुल्मान्तराले तथा
नद्या स्रोतसि सैकते भवति वा यत्रान्यत सशय।
तद्देशमुपेत्य शत्रुहतको वीरै समन्विष्यता
लज्जाया विनिवर्तनाय सहसा शत्रोर्गतिर्ज्ञायताम्॥

वीर—यथाज्ञापयति वयस्य। क कोऽत्र ?

प्रविश्य पुरुष—आज्ञापयतु स्वामी।

वीर—शीघ्र विशालाक्षप्रमुखान् प्रधानपुरुषान् विज्ञापय,—एष स्वामी क्षणमात्रेकेण न्यग्रोधपादपतले भवत सर्वान् द्रष्टुमिच्छतीति। शीघ्र गच्छ।

पुरुष—यथाज्ञापयति स्वामी। (निष्क्रान्त)।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, क्षणोऽपि साम्प्रत युगवत् प्रतिभाति। प्रज्वलन्तीव मे शिरासि। अहो धिक्! मोहात्तदा कृत माध्यस्थ्य शत्रुहतके। हा धिक् कष्ट, मुषितोऽस्मि वञ्चितोऽस्मि। किं करोमि, क गच्छामि।

वीर—वयस्य, अल विक्षोभातिशयेन, क नु खलु शत्रुर्गमिष्यति, एष साम्प्रतमेव गृह्यत। तत् स्थैर्यमवलम्बस्व।

(तत प्रविशन्ति विशालाक्षप्रमुखा पुरुषा)

विशालाक्ष—जयति जयति स्वामी।

रत्ना—वीरा। नाय जयघोषणाया समय।

विशा—कथमिव?

रत्ना—अपक्रान्त शत्रु। तदल कालहरणेन, शीघ्रमिदानीं—

मार्गे पर्वतगह्वरे तरुलतागुल्मान्तराले तथा
नद्या स्रोतसि सैकते भवति वा यत्रान्यत. सशय।
तत्तद्देशमुपेत्य शत्रुहतको वीरै समन्विष्यता
लज्जाया विनिवर्तनाय सहसा शत्रोर्गतिर्ज्ञायताम्॥

एष किल ममाज्ञाशेष—

यूय शत्रुमगृह्णन्तो मा मा द्रष्टुमभीप्सत।
अन्यथा नामशेष मा मन्यध्व त्रपयानया॥

विशा—स्वामिन्, अल विषादेन, एष क्षणेन गृह्यते शत्रु।

सर्वे—जयति जयति स्वामी, जयति जयति रत्नाकर। हा रे रे रे रे रे। (निष्क्रान्ता)।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, समुच्चमिम न्यग्रोधपादपमारुह्य पश्य, शत्रो-

र्गतिर्ज्ञायते न वेति। मम पुनस्तात प्रति सभयमन्त करण, तदहं तात पश्यामि। (परिक्रामति)।

वीर—तथा—(न्यग्रोधपादपमारुह्य) वयस्य, अत्याहितम्। शीघ्रमेहि।

रत्ना—(प्रतिनिवृत्य) किमिव ?

वीर—इह तातो वृक्षशाखाया लम्बितस्तिष्ठति, शीघ्रमागच्छ।

रत्ना—वीरबल, किं कथयसि ? सत्यमेष तात ?

वीर—अथ किम्। स एव।

रत्ना—हा तात।

वीर—नाय रोदनस्य काल। शीघ्रमेहि।

रत्ना—अपि जीवन लक्ष्यसि ?

वीर—न खलु।

रत्ना—हा तात! क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम्।

वीर—वयस्य, अस्ति भावी भूयानेव ते समयो रोदनाय। अलमिदानीं रोदनेन।

रत्ना—किन्तु खलु करिष्यामि ?

वीर—एहि यावत्तातम् अवतारयाव।

रत्ना—एवमस्तु। (वृक्षमारुह्य वीरबलेन सह पितृदेह भूमौ अवतारयति) अये सैषा रज्जु, यया पादपस्कन्धे शत्रुर्बद्ध। वीरबल, कथमिद सम्भावयसि ?

वीर—नून शत्रुहतक कथमपि बन्धनादात्मानमुन्मोच्य तयैव रज्ज्वा स्थविर तात वृक्षशाखाया लम्बयित्वा गूढमपक्रान्त।

रत्ना—वयस्य, अप्येव सम्भाव्यते ? अथवा मूढा खलु वय तातसामर्थ्ये विश्वस्ता सुख निद्रिता। हा तात, अस्माक मूर्खाणामेव मोहविजृम्भितेन भवान पञ्चत्वमाप्त। हा हा! तात, मूढेन पुत्रपशुना स्वेच्छयैव मारितोऽसि। हा तात ?

वीर—वयस्य, तातस्य वसनप्रान्ते किमपि ग्रन्थिगत दृश्यत।

रत्ना—शीघ्रमुन्मोचय। पश्यामि।

वीर—(उन्मोच्य) वयस्य, एतत् किमपि तालीपत्रलिखित पत्र नून-मेतनैव रहस्यमपावृत स्यात्।

रत्ना—शीघ्र वाचय।

वीर—एष वाचयामि। अये इह सम्यक् नाक्षर लक्ष्यते, तत् प्रकाशे गत्वा वाचयामि। (पत्र वाचयति) स्वस्ति च्यवनो नाम पुत्र रत्नाकर-मसख्याभिराशीभिरभिनन्द्य विज्ञापयति,—वत्स, रत्नाकर, लेखोपकरण-मनासाद्य कण्टकेन शरीरतो नि सारितेन रक्तेन पत्र लिखामि, वत्स, बहो कालात् प्रभृति साहसिकेषु कर्मसु प्रवृत्त त्वा प्रति सशयानस्य मे नास्ति लेश-तोऽपि शान्ति। पुन पुनरेव मया प्रतिषिध्यमानस्यापि ते विरतिं विना तत्र दृढा प्रवृत्तिमेव परिलक्षयामि। अद्य तु सविशेषमेव निर्णय गतोऽस्मि। तदद्य कामेश्वरस्य प्राणरक्षामुपक्रम्य मदीयजीवनव्ययेनापि निर्विण्णस्य यदि ते सुमति प्रादुर्भवेदिति स्वयमुद्बन्धनेन प्राणानतिप्रियानपि विसर्जयामि। अह परलोकमधिष्ठाय तव शीलशुद्ध्या सुखी भवितुमिच्छामि। यदि परलोक गतस्य पितु शान्ति कामयसे, तदा सत्पथे चित्त प्रवर्तयेथा., अलमत परमपि साहसानुबन्धेन। वत्स, रत्नाकर, न लघुना सन्तापेन प्राणाधिक त्वा पौत्रमात्रेय तथा सर्वानपरान परिजनान् स्वेच्छया विहाय जीवन मुञ्चामि। तथापि—

> तव सत्पथलाभाय राज्ञ सरक्षणाय च।
> आत्मघातमहापापमङ्गीकृत्य व्रजाम्यहम्। इति।

रत्ना—हा तात, हा आत्रेयप्रिय, हा मदर्थपरित्यक्तजीवित, कथमेव गतोऽसि? हा हा!

> शून्य जगत्तमसि मज्जति दुर्विगाहे
> ज्वाला हुताशनमयी शिरसि प्रकीर्णा।
> प्राणा विभान्ति बत दु सहशल्यतुल्या
> भ्रष्ट समग्रमिह मे मुषितोऽस्मि धात्रा॥

अहह ।　　आ शैशवादविगणय्य सुदु सहानि
　　दु खानि येन परिपोषित एष मूढ ।
　　हा क्षीरपोषितभुजङ्गसम कृतघ्न-
　　स्तस्यैव जीवनहरोऽस्मि गुरोरकाले ॥

अहह ! कि करोमि ? क्व गच्छामि ? अशरणोऽस्मि । तात, एष ते पादयो पतामि, कथ चिरमिव न मा सम्भाषसे ? प्रसीद, तात, प्रसीद—

　　प्रत्युत्तर विसृज तात सुते कृपालो
　　दोषै शतैरपि न मा परिहातुमर्हे ।
　　अश्रूणि मे नयनयो परिमार्जयाशु
　　प्रोत्तिष्ठ भूमिशयनात् परिसान्त्वयास्मान् ॥

अथवा कोऽस्मानत परमपि सान्त्वयिष्यति ? हा ! हा ! नास्ति, नास्ति तातो मे जीवितोऽद्यापि । मूढ रत्नाकर, अपध्वस्तोऽसि !

　　स्वकृत्यदोषाद् विनिहत्य तात
　　कृत्वा विपन्ना जननीमनाथाम् ।
　　अलौकिके वर्त्मनि सम्प्रविष्टो
　　लोकोपहास्य किमु जीवसि त्वम् ॥

वीर—वयस्य, रत्नाकर, अल शोकावेगेन, तात स्वकर्मचित लोक परिप्राप्त । तत्तदीयमुदीच्य कृत्य परिचिन्तय । न हि साम्प्रतम् ईदृश-स्तव युज्यते शोक ।

रत्ना—वयस्य वीरबल, ममैव शोक प्रतिषेधसि ? यद्यहमेव पितु स्मरणेन शोक न कुर्या, क्व तर्हि शोको वासमश्नुवीत ? पश्य—

　　येन विध्वसितस्तातो माता च विधवा कृता ।
　　स चेन्न वृणुते शोक शोकस्तर्हि निरास्पद ॥

(नेपथ्ये 'हा आर्यपुत्र, हा तात, हा पितामह !')

रत्ना—वीरबल, अयमसौ प्रज्वलिते ज्वलने हविर्धारासन्निपात ।

एषा जननी, प्रिया पत्नी, पुत्रश्च आत्रेयस्तात मे समुद्दिशन्त इत एवाभिवर्तन्ते। तत् कथमेतानह निर्लज्जो मुख दर्शयिष्यामि ? वयस्य, वीरबल, न स्थातुमर्हामि। अवलम्बस्व माम्। (मोहमुपगत)

वीर—वयस्य, समाश्वसिहि समाश्वसिहि। धैर्यमवलम्बस्व।

रत्ना—(समाश्वस्य) वयस्य, वीरबल, किमुच्यते धैर्यमिति ?

दृष्ट्वा तात त्यक्तजीव मदर्थे
स्वेच्छासृष्टोद्बन्धन वृक्षलग्नम्।
यन्मे प्राणा देहमुक्ता न जाता
किं तस्मान्मे धैर्यमाशास्यमन्यत् ॥

(तत प्रविशन्ति शोकविकला रत्नाकरस्य जननी पत्नी पुत्रश्च)

र-जननी—हा आर्यपुत्र, क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम्।

र-पत्नी—हा तात, क्वासि ? देहि मे प्रतिवचनम्।

आत्रेय—हा पितामह, क्वासि ? दहि मे प्रतिवचनम्।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, न शक्यमत पर सोढुम्।

वीर—वयस्य, पतित सोढव्यमिति विदितमेवैतद् भवत। तत् का गति ?

रत्ना—वयस्य, वीरबल, जानामि, तथापि—

आ शैशवात् पितृकृत स्मरतो ममाद्य
शोकानलो ज्वलति चेतसि दाववतुल्य।
मातु सुतस्य सविषादवचश्च पत्न्या
हन्तेन्धनीभवति नास्ति वत प्रशान्ति ॥

तद् यदि शक्नोषि, मातर वयस्यपत्नीमात्रेयञ्च मे वत्स परिसान्त्वय येन कथमप्यात्मान सन्धारयितुमर्हामि।

र-माता—हा आर्यपुत्र, कथमेव गतोऽसि ? हा आर्यपुत्र, कदापि नाहमपराद्धास्मि ते चरणयो, तत् कस्मै कुपितोऽसि।

रत्ना—मात ! मात !

कुपितो मह्यमत्यर्थं मम तातो दिव गत ।
अहमद्यापि जीवामि सुखिनो राक्षसाधम• ॥

र-माता—कथमिव ?

रत्ना—मात मात । किमन परमपि श्रवणेन । अथवा श्रूयताम्—

तावत्काल क्षीरसारप्रयोगै
पुष्टो गेहे तीक्ष्णदष्ट्रो भुजङ्ग ।
यद्दौर्वृत्त्यादद्य तातप्रणाशो
युष्मान् सर्वान् नामशेषान् विधत्ते ॥

र माता—किमिति नावगच्छामि ।

वीर—मात । किमवगन्तव्यम् ? (कर्णे कथयति) एवमेवम् ।

र-माता—हा आर्यपुत्र, मूढाह तदा त्वया कथितेऽपि अस्मिन् महा-वैशसे न प्रत्यय गतास्मि । तदहमेव ते विपदो मूलभूता अभूवम् । हा ! हा ! कथमिद श्रुत्वापि न मया रत्नाकरो ज्ञापित । हा आर्यपुत्र, अभिमानेन गतोऽसि, हा आर्यपुत्र ! (मूर्च्छति)

र-पत्नी—हा तात, यद्यपि नास्मानवेक्षसे, तथापि प्राणेभ्योऽपि ते प्रियतरमात्रेय न परित्यक्तुमर्हसि । एष ते वक्षसि पतितस्तिष्ठति, तदेन सादर गृहाण, हा तात ! (मूर्च्छति)

वीर—(भय नाटयित्वा) अये सादर गृहाणेत्याह । शान्त पाप प्रतिहतममङ्गल वत्सस्य । अथवा देवता स्वस्ति करिष्यन्ति । मात ! सखि माधवि, वत्स आत्रेय, समाश्वसित समाश्वसित ।

आत्रेय —(सज्ञा लब्ध्वा) पितामह, उत्तिष्ठ, प्रभाता रजनी, एहि कुसुमानि चेतु गच्छाव । वृद्धमात ! मात ! कथमद्यापि न पुष्प-करण्डको दीयते । पितामह, उत्तिष्ठ, प्रभाता रजनी । (उत्थापयितु यतते)

र-माता—हा आर्यपुत्र ! (मूर्च्छति)

रत्ना—वीरबल, अशक्यमिद द्रष्टुम् ।

वीर—वत्स, दूर गतस्ते पितामह ।

आत्रेय —क नु खलु गत ?

रत्ना—वत्स, आत्रेय,

यत्र तातकृनामाज्ञा तनयो नातिवर्तते ।
तत्र पुण्यकृता लोके प्रस्थितस्ते पितामह ॥

आत्रेय—तत् क एष दृश्यते ननु ?

वीर—एष तस्य प्राणविमुक्तो देह ।

आत्रेय —तत् अहमपि तत्रैव गमिष्यामि, यत्र पितामहो मे प्रस्थित । कथय पन्थानम् ।

सर्वे—शान्त पाप प्रतिहतममङ्गल वत्सस्य ।

वीर—अहो अत्याहितम् ! उन्मत्त इव आत्रेयो लक्ष्यते ।

आत्रेय —कथयत, पन्थान कथयत, पितामहस्य मे पन्थान दिशत । अथवा न भवन्त कथयिष्यन्ति, तद् यावदसौ दूर नोपसर्पति, तावदहमेव गत्वा विचिनोमि । (गन्तुमुद्यत)

रत्ना—वयस्य, वीरबल, वत्समात्रेय पश्य ।

वीर—अलमुत्कण्ठया । एष दृश्यते । (अवलम्बते)

आत्रेय —जहीहि जहीहि माम् । एषोऽह पितामहस्याङ्क विशेयम् । पितामह ! पितामह ! पिताम—(मूर्च्छति)

वीर—(आत्रेयस्य मुखनासिकयो शोणितस्राव दृष्ट्वा) वयस्य, अत्याहित महदत्याहितम् !

रत्ना—किमिव ?

वीर—वत्सस्य आत्रेयस्य मुखनासिकाभ्या वेगेन शोणित प्रस्रवति ।

रत्ना—वीरबल, शीघ्रमाहूयता वैद्य । (आत्रेयमवलम्बते)

रत्ना—एष गच्छामि । (निष्क्रान्त)

रत्ना—वत्स, आत्रेय, वत्स, कथमेवमसि ? वत्स, कथ न मा सम्भाषसे ? वत्स, वत्स !

र-माता—(सञ्ज्ञा लब्ध्वा) वत्स आत्रेय, वत्स आत्रेय, कथमेव विपर्यस्तोऽसि ? हा वत्स, आत्रेय। (मूर्च्छति)

र-पत्नी—हा हा, किन्तु खलु वत्सस्य सवृत्तम् ? वत्स, आत्रेय, देहि मे प्रतिवचनम्। (मूर्च्छति)

(तत प्रविशति पञ्चभि पुरुषैरनुगम्यमानो वैद्येन सह वीरबल)

वीर—एष कुमार आत्रेय सञ्ज्ञाशून्यो वर्तत। तदस्य सत्वर क्रियतामुपचार ।

रत्ना—वैद्यराज, एष दृश्यता करुणया रत्नाकरस्य हृदयग्रन्थि । वैद्यराज !

सर्वस्व ते चिकित्साया प्रतिदास्यामि दक्षिणाम्।

वैद्य —प्राणै पणै प्रतीकार कुर्या , का नाम दक्षिणा ?

तदकालहीनम् एन निरुद्वेग गृह प्रापय, तत्र गत्वा यथोपयोग भेषजप्रयोग करोमि। अत्र तावद् आतपबाधा महदनिष्टमुत्पादयेत्।

रत्ना—वीरबल, शीघ्रमेव क्रियताम्। अहमपि पुरुषै सहितो निरातपे प्रदेशे तातदेह स्थापयित्वा तत्र रक्षकमादिश्य अनुपदमागत एव।

वीर—तथा। (पञ्चभि पुरुषै सहित रत्नाकर विना सर्वे निष्क्रान्ता)

रत्ना—अहो परिहासो दैवहतकस्य। येन वत्सस्य आत्रेयस्य अकालोपकल्पितया व्यापदा तातमुद्दिश्य स्वच्छन्दमाक्रन्दितमपि प्रतिषिध्यते। हा तात,

त्वया सन्तज्यमानं मामात्रेयोऽपि विमुञ्चति।
नि सहायोऽस्मि दीनोऽस्मि त्व दूरे क नु वर्तसे ? (रोदिति)

१म पुरुष —स्वामिन्। अल शोकावेगेन। आदिशतु स्वामी।

रत्ना—आ ? आगच्छत, यावत्तातस्य देह निरातपे प्रदेशे स्थापयाम ।

सर्वे—यथाज्ञापयति स्वामी।

(च्यवनदेहमादाय सर्वे निष्क्रान्ता)

नवमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सरयूतटे विषण्णो रत्नाकरः)

रत्ना—(आकाशमुद्वीक्ष्य सदीर्घश्वासम्) अहो दैवपरिहास !

आसीद्देवसम पिता स सहसा यातो दिव स्वेच्छया
माता तेन सहैव पुण्यपरमा शोकेन मृत्यु गता ।
आसीत् प्राणसम सुत. स विधिना नीत क्षय निर्दय
तच्छोकेन विष निपीय निभृत पञ्चत्वमाप्ता प्रिया ।।

हा तात, हा मात ! हा वत्स आत्रेय, हा प्रिये माधवि, सर्व एव यूय मामशरण दूरे परित्यज्य प्रस्थिता । हा तात, स्वार्थमभिसन्दधान स्वीयशान्तये सर्वमेकपद एव विस्मृतवानसि ? हा तात,

आ शैशवान्मयि तवानुपम स तावान्
स्नेह कुतो नु विलय गतवान् क्षणेन ।
येनात्मनिर्वृतिकृते प्रियपुत्रकस्य
नाप्त. क्षणो बत विचारयितु प्रदाहम् ।।

अथवा तनयवात्सल्यात् ममैव दुरन्तवृत्तस्य क्रूरा वृत्तिमन्यथाकर्तुं ममैव क्षेमलिप्सया गतोऽसि । तात, तात, अल दीन मा प्रति वत्सलस्य ते अभिमानेन ! एहि, पश्य, अद्य स एव त क्रूरो रत्नाकर. कथमन्यथा सवृत्त इति । तात, एहि, करुणया एहि, सदयमुपेत्य पश्य—

रत्नाकरस्त स्वजनै समस्तै-
स्त्यक्तो जहौ क्रूरकृति समग्राम् ।
विना त्वदीयाङ्घ्रियुगस्य सेवा
न तस्य कृत्यान्तरमद्य शिष्टम् ।।

हा तात, सुतवत्सल, एहि, अत परमप तव चरणौ सेवमान एव समय

नेष्यामि। अथवा कठिनस्त्वमसि। मातः! कथं त्वमपि नात्मजस्य दयसे? हा मातः!

प्रियं स्ववक्षोजरसेन पुत्रं
त्वं पालयित्वा करुणासहस्रैः।
किमद्य हा निष्करुणं त्यजन्ती
न दुःखलेशेन निवारितासि?

मातः! प्रसीद, एष कातरोऽस्मि। अयि, मातः! एष विवशोऽस्मि, समुपेत्य कथमद्यापि मामङ्के न करोषि? अथवा पतिवियोगविवशीकृतायाः पतिव्रतायास्ते विलुप्तो हन्त लोकवृत्तानुबन्धः। प्रिये माधवि, मम मातेव त्वमपि सुतरां पतिव्रतासि। तत् किमकस्मादेव हीनमपि मां स्वामिनं परित्यज्य लोकान्तरं प्रस्थितासि? अयि प्रिये माधवि, अयि प्रिये पतिव्रते, अयि प्रिये रत्नाकरजीविते, क्वासि? हा प्रिये,

शून्यं वासगृहं प्रियोपकरणं शय्या समा कोमला
चित्रं पुष्पकरण्डकं स्वरचितालेख्या च कुड्यावली।
त्वामेकामपहाय हा मनसि मे कल्पान्तवह्नेः समं
दाहं सम्प्रणयन्ति निर्दयमनास्त्वं क्वासि लोकान्तरे?

प्रिये, कथमेतदपि न स्मरसि?

क्रूरां वृत्तिमुपाश्रितोऽपि भवतीमाराधयन्नादरात्
प्रीत्यर्थं तव किं न वा विहितवान्छक्यं विधातुं हि यत्।
देवीव प्रतिवासरं परिजनैः सम्मानिता त्वं तदा
कस्मात् कोपकषायिता प्रतिगता लोकान्तरं सत्वरम्॥

हा प्रिये, माधवि, सर्वं मे जगत् शून्यीकृत्य कुतः खलु गतासि? अथवा शोकेन गतासि, हा हा अकालोपरतस्य पुत्रस्य वियोगमसह्यं सोढुमक्षमा गतासि, हा पुत्र आत्रेय, क्वासि। अहह!

दग्धं तस्य वपुः प्रसूनसदृशं प्रोद्यच्चितावह्निना
तद्देहेन समं ममापि हृदयं भस्मत्वमभ्यागमत्।

हा रत्नाकर कस्तवाद्य दयितो लोके समालम्बनम्
हा हा नि शरणोऽस्मि दावदहनो ज्वालामय सर्वत ॥

वत्स आत्रेय, क्वासि ? एष ते नियत स्मरामि । किमु त्व ननु मां निमेषमपि न स्मरसि ? हा पुत्र आत्रेय । (रोदिति) ।

प्रविश्य वीरबल—वयस्य, रत्नाकर । त्वमिह वर्तसे ?

रत्ना—अथ किम् ।

वीर—वयस्य, प्रियन्ते निवेदयामि ।

रत्ना—वीरबल, अपि समुज्जीवितो मे वत्स आत्रेय ?

वीर—वयस्य, किमिदमसम्भाव्य प्रस्तौषि ?

रत्ना—तत् किमपरमिदानीं प्रिय रत्नाकरस्य ?

वीर—पुरुषै परिगृहीत कामेश्वर कृतान्तगुहागर्भे सयतस्तिष्ठति । अथ किमस्य क्रियताम् ?

रत्ना—मुच्यताम् ।

वीर—मुच्यते ?

रत्ना—अथ किम् ।

वीर—वयस्य, सम्यङ् नावधारयामि ।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, त्वमपि नावधारयसि ?

कामेश्वरे यस्य बभूव वैर
रत्नाकर सोऽद्य न जीवितोऽस्ति ।
दैवेन सर्वै स्वजनैर्विहीन
कोऽप्यन्य एवैष नवीनसृष्टि ॥

वीर—एव, यथाह वयस्य., वयस्य मित्रम्मन्य किञ्चित् प्रष्टुमिच्छामि ।

रत्ना—पृच्छ ।

वीर—किमिदानीं व्यवसित वयस्येन ।

रत्ना—(स्वगतम्) एव कथयामि । (प्रकाशम्) विश्रान्तजन-

कोलाहले इहैव सरयूतटे कश्चिन् काल यापयिष्यामि। त्वमपि वीरबल, साम्प्रत नवीनमुपदेशमर्हसि।

वीर—कथयतु वयस्य।

रत्ना—उपदेश पालयिष्यसि ?

वीर—वयस्य, कथमद्य सशयितोऽसि ?

रत्ना—तथापि देवता स्मृत्वा शपथ कुरु।

वीर—वयस्य, नास्त्यपर दैवत वीरबलस्य। तदेष ते पादौ स्पृष्ट्वा शपे। कथय।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, किमपर ब्रवीमि। अद्य प्रभृति—

क्रूरा वृत्ति परित्यज्य सुपथि स्थाप्यता मन।
तथैव निजवर्गस्य परिवृत्ति प्रसाध्यताम्॥

वीर—एष ते चरणौ स्पृष्ट्वा शपथ विदधाम्यहम्।
त्वदाज्ञामनुवर्तिष्ये यावत् प्राणा हृदि स्थिता॥

रत्ना—अहो प्रसन्नोऽस्मि—

घोरान्धतमसाच्छन्ने पथि विद्युत्प्रदीपवत्।
प्रसाद दु खविभ्रान्ते चित्ते प्राप्तोऽस्मि लेशत॥

वीर—वयस्य, पृच्छामि किमपि।

रत्ना—पृच्छ।

वीर—अथेदानीं रत्नपुरमाश्रिताना स्ववर्ग्याणा कीदृशी गति ?

रत्ना—वयस्य, वीरबल, अस्ति किल युष्माभिरेव प्रतिष्ठापित लोकविलक्षण रत्नागार, यत स्वच्छन्दमुपभुज्यमान सर्वपौरै मन्ये युगेनापि कालेन न नि शेषतामासादयेत्। तदेव तेषामवलम्बन भविष्यति। तस्य द्वारसन्धि केवल तवैव विदित। अलमद्यापि परस्य तन्निवेदनेन। तथैव स्ववर्ग्येषु चिराय शान्ति पद कुर्वीत। अन्यथा स्वार्थाभिसन्धानेन परस्पर कलह प्रादुर्भवेत्।

वीर—वयस्य, एव प्रचितालस्य रत्नागारमुपभुञ्जानेषु पौरेषु सुलभा स्याद् दोषप्रतिपत्ति ।

रत्ना—अत एव पर्वतप्रान्तवर्तिषु नदीसन्निहितेषु क्षेत्रेषु ते यथायोग्यं कृष्यादिकर्मसु व्यापारयितव्या । एव कर्मव्यासक्तचेतसा दोषलेशोऽपि नात्मनि पद कुर्वीत ।

वीर—युज्यते ।

रत्ना—तद् वयस्य, वीरबल, गच्छ त्वमकालहीन राजान मोचयित्वा स्वनियोगमनुतिष्ठ । (स्वगतम्) अहमपि स्वनियोगमनुतिष्ठामि ।

वीर—यथाज्ञापयति प्रियवयस्य । (गन्तुमुद्यत प्रतिनिवृत्य) वयस्य, कदा पुनस्त्वा पुरगत द्रक्ष्यामि ।

रत्ना—अनुपदमेव द्रक्ष्यसि ।

वीर—वयस्य, भवतो भावविपर्ययाद् भीत इवास्मि । तदेष त्वा ममैव शिरसा शापयामि । अलमत्र बहुकालात्ययेन, मया सहैव पुरे प्रत्यावृत्य पूरयतु वयस्य• प्रार्थना मे ।

रत्ना—वयस्य, वीरबल, अल शङ्कया, नाहमुन्मत्तोऽस्मि, अथवा यद्यहमत्याहित कुर्या, को नु खलु तदा दु ख भुञ्जीत ।

वीर—तदेष निर्विशङ्को गच्छामि ?

रत्ना—एव, निर्विशङ्को गच्छ ।

वीर—एव गच्छामि, वयस्यवाचि प्रत्ययेन ।

रत्ना—बाढ गच्छ । अथवा वीरबल, तिष्ठ, गत्वा कथय राजानम् ।

वीर—किमिति ?

रत्ना—एतत् कथय—

रत्नाकरेण पापेन यत्त्वापकृत पुरा ।
नि शेषं तत्फल प्राप्तो भिक्षते स भवतक्षमाम ॥

त्वमपि वयस्य वीरबल, क्षमस्व माम्—

वीर—कथ मामपि क्षमापयसि ? किन्नु खल्विदम् ?

रत्ना—वयस्य, वीरबल, किमिदं न स्मरसि ?

वृथैव रात्रिन्दिवमाज्ञया मे
यूयं स्वसौख्यान्यपहाय दूरे ।
कियन्ति वा कष्टशतानि लब्ध्वा
ममानुवृत्तिं कृतवन्त एते ॥

वीर—वयस्य, किमेवमनुनयसि ? यथाप्रयोजनं पुनरपि प्रशान्तचेतसस्ते पुरेव स्वच्छन्दत एवानुवृत्तिं करिष्याम ।

रत्ना—यदि पापं जीवनमतः परमपि देहमनुवर्तेत ?

वीर—शान्तं पापम् ! शान्तं पापम् !! प्रतिहतममङ्गलं वयस्यस्य । वयस्य, पुनरपि शिरसा मे शापितोऽसि, अलं साहसानुबन्धेन ।

रत्ना—वयस्य, मा भैषीः । गच्छ स्वनियोगमनुष्ठातुम् ।

वीर—अकालहीनं पुनर्भवद्दर्शनाय भवदादेशादेव गच्छामि । का गतिः ?

रत्ना—एवम् अभीतो गच्छ ।

वीर—यथादिशति वयस्यः । (स्वगतं) अहो ! शोकाहतचित्तवृत्तेर्वयस्यस्य चित्तविपर्ययेण सुतरां शङ्कित एवास्मि । भवतु, क्षणमात्रेण तदाज्ञां निष्पाद्य पुनः प्रत्यावर्ते (निष्क्रान्तः) ।

रत्ना—गतः खलु वीरबलः । नास्तीदानीं रत्नाकरस्य मरणं विना शरणमन्यत् ।

यावत् प्राणाः सवहेयुः शरीरे
तावच्छान्तिं क्वापि नासादयेयम् ।
तातो माता धर्मपत्नी सुतश्च
यस्मिन् यातास्तत्र गत्वा सुखी स्याम् ।

नद्यस्याः सन्निहितायाः स्रोतस्वत्यामात्मानं निक्षिप्य तापं निर्वापयामि । विलम्बेन वीरबलः प्रत्यावृत्तो विघ्नमुत्पादयेत् । (परिक्रम्य) भगवति सरयु !

त्वद्गर्भे कति मानुषानसदृश हत्वा निशाया तदा
योऽह क्रूरतया क्षिपन्नगतिकानासाद्य कल्मषम् ।
तस्यैतस्य निवर्तनाय सलिले तत्रैव तेनाधुना
प्राणध्वसमिषेण पातकि वपु सन्त्यज्यन, पश्य माम् ।

भगवति प्रशान्तसलिले,

ताप कायगत प्रयाति विलय शीतेन ते वारिणा
तृष्णामप्युपहन्ति पीतमचिरात् पीयूषतुल्य हि तत् ।
ज्वालाभारसमाकुलेन मनसा तापप्रशान्तीच्छया
त्वन्नीरे प्रविशामि, देहि कृपया स्थान प्रतप्ताय मे ।।

देवि, सरयु, निर्दय सर्वै परित्यक्तो नि शरणोऽस्मि । हा हा नास्ति मे कोऽपि, नास्ति मे नि शरणस्य कोऽपि । (पतितुमिच्छति)

(तत प्रविशति सुमतिः)

सुमति —वत्स, रत्नाकर, कथ कोऽपि ते नास्ति ? अहमेव चिराय त्वामपेक्षमाणा निवसामि, तदेहि, निवर्तस्व वत्स । कठोरात् प्राणपरित्याग-व्यवसायात् ।

रत्ना—(प्रत्यावृत्य) अये का नु खल्वेषा ?

वदने मातृलावण्य कण्ठे स्नेहमयामृतम् ।
रूपान्तरेण माता मे दु खार्ता किमुपागता ?

सुमति —वत्स, मा दृष्ट्वा विस्मितोऽसि ?

रत्ना—जननि, अदृष्टपूर्वा भवती, अत एव नावधारयामि ।

सुमति —वत्स, नादृष्टपूर्वास्मि । तथापि दृढ सन्निकर्षाभावेन न प्रत्यभिजानासि । अह सुमतिरस्मि ।

रत्ना—आ स्मर्यत इव । अयि, मात । किमु तावत्काल निर्दयासि ?

सुमति —वत्स, कुमतिर्मे वैरिणी, तया सुतरा समधिष्ठिते त्वयि स्वाधिकार प्रकटयितुमशक्ता सुदु खिता दृढ ते सन्निहिता नाभूवम्, इदानीं तया पापकारिण्या विमुक्तोऽसि, अत एवाद्य सुसन्निहितास्मि ।

रत्ना—अयि मात ! यद्यद्य सकरुणा सुसन्निहितासि, तत् किमिति दावदग्धे चेतसि नैव शान्तिमनुभवामि ?

सुमति —नूनमतःपरमनुभविष्यसि।

रत्ना—मात ! कदा नु खलु शान्ति लप्स्ये ?

सुमति —वत्स, अल नैराश्येन,

लप्स्यसे विमला शान्ति गुरुणा दीक्षितो यदा।
अन्विष्यता गुरु सोऽय स ते शान्ति प्रदास्यति ॥

रत्ना—कुत. कदा वा स मया लब्धव्य ।

सुमति —वत्स, इतो नातिदूरे सरयूतटे महावीराधिष्ठित शान्तिनिकेतन नाम पुण्यकाननमस्ति।

रत्ना—आ, अस्ति, ज्ञायते।

सुमति —तत्रैव त्वया गुरुर्लब्धव्य । तदल कालात्ययेन,

असारा ससृति मत्वा सारे चित्त निवेशय।
गुरौ ब्रह्मणि विश्वस्त परमार्थेन युज्यसे ॥

तदहमिदानीं गच्छामि, काले पुनर्मा द्रक्ष्यसि। (अन्तर्हिता)

रत्ना—अये न सा दृश्यते, तत् क नु खलु सा दृश्यमानैव नष्टा ? अपि नाम स्वप्न एष स्यात् अथवा न चास्मि प्रसुप्त, कुतो वा प्रबुद्धस्य स्वप्न ? तत् किन्तु खल्विदम् ? अयि मात !

विद्युत्प्रणाश सहसा प्रनष्टा
कथ तमो गाढतम करोषि ?
दृष्टिं गता नेत्रसुधा विकीर्य.
भूयोऽपि मे तर्पय तप्तचित्तम् ॥

(नेपथ्ये)

सुमति.—वत्स, अलमुत्कण्ठया, नाय स्वप्न, प्रबुद्धोऽसि, तदत पर यथादिष्टमनुष्ठीयता, काले पुनरह प्राप्स्यामि।

रत्ना—अये स एवाय स्नेहामृतनिष्यन्दी स्वर ! अयि मातर्नमस्ते,

एषोऽहमकालहीन त्वाज्ञामनुवर्ते। गुरो! क नु खलु वर्तसे? अपि नाम तत्रैव त्वा लप्स्ये? अथवा भूतार्थवादिन्यो दवना भवन्ति, तन्नूनमेव लप्स्ये। रत्नाकर, किमद्यापि विलम्बसे? सत्वरो भव।

एष शान्तिपथे मात्रा कारुण्येन नियोजित।
क्षणमात्रविलम्बेन नो कृत्य नाशय स्वयम्॥

(परिक्रामन) गुरो! क नु खलु वर्तसे, प्रसीद, देहि मे दर्शनम्।

त्वयाह दीक्षितो मूढ प्रयास्यामि शुभा गतिम्।
ससार तमसाकीर्ण त्वमेव मम सम्बलम्॥

(निष्क्रान्त)

(तत प्रविशति सवीणावाद गायन नारद)

सङ्गीतम्

नारद — परिहर जड विषयनिगडमधिकुरु गुरुपाद
स खलु दिशति मूढजगति हृदयतिमिरबाधम्।
पञ्चानन-चतुरानन-कमलापतिदेवता
गुरुरिति हृदि कुरु निरवधि नय भयमवसादम्॥

आदिष्टोऽस्मि तातेन चतुराननेन, यथा वत्स, नारद, गच्छ सत्वर शान्तिनिकेतन नाम पुण्यवन, तत्र त्वया सुचिर साहसिक्या तस्करवृत्त्या प्रचितदुष्कृतस्य रत्नाकरस्य निखिलमलप्रक्षालनक्षमेण श्रीराममन्त्रेण दीक्षा दातव्येति। तदिदमेव तत् शान्तिनिकेतन, यावदत्र रत्नाकरमपेक्षमाण-स्तिष्ठामि। अये, शान्तमिद दैवतपदम्। तथाहि,—

एते केशरिकोरकै सह मुदा क्रीडन्ति बाला मृगा
सर्पा केकिकुलै. पिबन्ति युगपद् वृक्षालवाले पय।
सौम्या पुष्पफलैर्विचित्ररचना वृक्षा लताश्चाभित
पुण्येऽस्मिन् विशतो ममाद्य सुतरामानन्दभूमोदय॥

तत् कदा नु खलु रत्नाकर लब्ध्वा स्वनियोगसम्पादनेन निर्वृत. स्याम्? (दृष्ट्वा) अये, एष रत्नाकर।

गुरु विचिन्वन्नभित समुत्सुक

स्वकृत्यपङ्कानुशयेन तापित ।

क्लान्तोऽपि दूराध्वपरिश्रमादिभि

समाग्रहादक्रमवद् विशत्यहो ।

तदत्र देवताप्रसादादचिर स्वस्ति भूयात् ।

(तत प्रविशति परितो गुरु विचिन्वन् रत्नाकर)

रत्ना—गुरो, क नु वर्तसे ? इदमेव देव्या कथित पुण्यवनम् । तत् प्रसीद, देहि मे दर्शनम्, एष ज्वलितोऽस्मि, दग्धोऽस्मि, कातरोऽस्मि ।

शिष्योऽस्मि ते कुरु दयाघन दृष्टिपात

मूर्त्या ममाभिमुखमेहि दयस्व दीने ।

त्वद्दर्शनेन रहितस्य युगायते मे

नाथ क्षणोऽपि, तदल समयात्ययेन ॥

नारद —अहो, सुतरा व्याकुलो रत्नाकर । तदुपसर्पामि (उपसृत्य) वत्स, रत्नाकर । अल वैक्लव्येन, एष प्राप्तोऽस्मि, एहि वत्स ।

रत्ना—अये एष मे गुरु ।

यस्य दर्शनमात्रेण प्रशान्तमिव मे मन ।

सुधापूरावगाहेन ताप क्वापि लय गत ॥

भगवन्, एष ते दास प्रणमति ।

नारद —वत्स, अचिर तापशान्ति लभस्व ।

रत्ना—नूनमिदानीं लप्स्ये भगवत्प्रसादेन । तदाज्ञापयतु मा गुरु ।

नारद —वत्स, रत्नाकर, इदमदूरे दृश्यते देवसर, अत्र प्रविश्य स्नानपूतो भव । यावदह गृहीतपूजोपकरण सत्वर तत्र मिलितो भवामि ।

रत्ना—एव यथाज्ञापयति गुरु । (निष्क्रान्त)

नारद —स्नानाय प्रस्थितो रत्नाकर । तद् यावदहमपि सत्वर पूजोपकरणानि सगृह्य तत्रैव गच्छामि । अहो आश्चर्यम् । अहो दवताभिनिवेश ।

कथ केन कदा देवा दयन्ते कस्य वा दृढम्।
विज्ञातु नैव तच्छक्य गहनो दैवत क्रम ॥

भवतु तावत्, स्वकृत्यमिदानीमनुतिष्ठामि। (निष्क्रान्त)

(तत प्रविशति सुमति)

सुमति—अहो प्रसन्नास्मि। अद्य रत्नाकरो मे दीक्षया शुद्धि लप्स्यते। वत्स, रत्नाकर, न जानासि, कीदृशमानन्दमद्य प्राप्तास्मि लभस्व वत्स, शान्ति लभस्व। स्वय शान्ति लब्ध्वा ममापि शान्ति निर्वर्तयस्व। अये, एष रत्नाकर स्नानाय व्रजति। अहो सत्वरता। अहो गुरौ विश्वास। तदस्य तावानाग्रह एव महते फललाभाय पर्याप्तो भविष्यति। अये एष सरस्तीरमुपगम्य श्रद्धया नमस्कृत्य स्नानाय जल प्रविशति। (विस्मय रूपयित्वा) अये कुतो नु खलु मेघमन्तरेणापि गगनात् सलिलपात ? (आकाश दृष्ट्वा) आम्। एष पितामह शून्यमधिनिष्ठन सलिलावतीर्णस्य रत्नाकरस्य शिरसि कमण्डलुतोयमभिवर्षति। अहो दैवतप्रसाद। तत् किमनेन लोकोत्तर किमप्यनुष्ठेयमित्यभिप्रैति। अये एष भगवान् नारायण, एष महेश्वर, एते सिद्धा, एते चान्ये देवनिकाया। तत् किन्तु खल्विदम् ? (विचिन्त्य निर्णय रूपयित्वा) आम् एवम् ? एष रत्नाकरो दीक्षा गृहीत्वा मन्त्रजापसिद्ध काले वाल्मीकिर्भूत्वा रामायणनिर्माणेन जगदिद दु खपङ्कमग्नमुद्धरिष्यतीति, आम्। अत एवाय महान् समारम्भ। अये एष रत्नाकर समाप्तनियमाभिषेक सरस्तीरमारुह्य सोपकरण सन्निधिगत नारदमभिवन्दते। एष नारद पूजां निर्वर्तयति, अहो रत्नाकरस्य भक्ति। एष एकनिष्ठ कृताञ्जलिस्तिष्ठति। एष नारद प्रहृष्टाननो भक्तिप्रह्वस्य रत्नाकरस्य दीक्षामुपक्रमते। अहो रत्नाकरस्य औत्सुक्यम्। (विषाद रूपयित्वा) हा धिक्। प्रमाद। हा धिक् प्रमाद ॥ एष जडजिह्व कथमेतावद्भिरुपचारै पवित्रता नीतोऽपि न स्वेष्टमन्त्र यथार्हमुच्चारयितुमीष्टे ? तदत्र का गति ? (हर्ष रूपयित्वा) अहो निपुणता नारदस्य। एष किल मरशब्दममरशब्दञ्च द्वन्द्वसमासेन

यथाक्रममेकीकृत्य सन्धिवशेनान्तराभूत रामशब्दमभ्यासेन ग्राहयति। अये एष सफल समारम्भो देवर्षे । अहो निर्वृतास्मि । अथेदानीं रत्नाकरस्यानिसन्निहिता क्रमेण सात्त्विकी वृत्तिमस्य दृढीकरोमि (निष्क्रान्ता)।

(तत प्रविशति नारदो रत्नाकरश्च)

नारद —वत्स, रत्नाकर, साम्प्रत सम्यग् गृहीतमन्त्रोऽसि। अथेदानीं कथय, चक्षुषी निमील्य मन्त्र जपन् किं पश्यसीति।

रत्ना—(यथोक्त कुर्वन्) गुरो, पश्यामि, अदृष्टपूर्व किमपि पश्यामि।

नारद —कथय, किं पश्यसि ?

रत्ना—दूर्वाश्यामततुस्तनूकृतमहाध्वान्त श्रिया दीप्रया
वामे शक्तिकया कयापि रुचिर श्रीरत्नसिंहासने।
भक्तैरञ्जलिभि सदा सुरनरैरभ्यर्चित कोऽप्यय
स्निग्धेनाक्षियुगेन सिञ्चति सुधाधारा मुहु शान्तये॥

नारद —वत्स, रत्नाकर। एष एवाभीष्टदेवस्ते। एन चेतसि ध्यायन्नभीष्टमन्त्र सुचिर जप्त्वा परमार्थं लप्स्यसे।

रत्ना—अहो सुतरामनुगृहीतोऽस्मि गुरुणा प्रसन्नेन।

नारद —वत्स, अस्ति वक्तव्यशेष ।

रत्ना—आज्ञापयतु मा गुरु ।

नारद —वत्स, अदूरे न्यग्रोध पश्यसि ?

रत्ना—अथकिम्।

नारद —अस्यैव मूले स्थिरमासन कल्पय। यावन्न ते जपेन मन्त्रसिद्धिस्तावन्नेद परित्यक्तव्यम्।

रत्ना—भगवन, किञ्चित् प्रष्टुमिच्छामि, यद्याज्ञापयति मा गुरु ।

नारद —पृच्छ वत्स।

रत्ना—एतत् पृच्छामि,—अथ अस्ति मन्त्रसिद्धिमधिकृत्य वृक्षान्तराद् न्यग्रोधे कश्चिद् विशेष ?

नारद —आ ज्ञातम्। वत्स, न्यग्रोधशाखाया मृतं पितर स्मरसि ?

अहो संसारानुबन्ध । वत्स, मदीयवरप्रभावेण अतीतानुबन्धाद् विक्षेप नाप्स्यसि। तद् यथादिष्टमनुष्ठीयताम् ।

रत्ना—यथाज्ञापयति भगवान्। (न्यग्रोधमूलमुपसर्पति)।

(नत प्रविशति सुमति)

सुमति —देवर्षे, नमस्ते। वत्स, रत्नाकर।

नारद —अये सुमति प्राप्ता ।

रत्ना—अये, सैव मे जननी ? जननि, एष ते पुत्रो रत्नाकरः प्रणमति ।

सुमति—वत्स, स्वाभीष्टलाभेन सुखी भूया ।

रत्ना—अनुगृहीतोऽस्मि ।

सुमति —वत्स, अपीदानीं सद्गुरुलाभेन शान्तिं गतोऽसि ?

रत्ना—अथ किम्। मातृप्रसादादेव सद्गुरु लब्ध्वा शान्तोऽस्मि।

सुमति—वत्स, रत्नाकर, चिरादतिप्रियोऽसि। तथापि त्वयि लब्धाधिकारा कुमनिमसहमाना दूरे विषादमन्वभवम्। अद्य दिष्ट्या सुसन्निकृष्टा सुतरा हृष्टास्मि। तत् कथय किन्ते भूय प्रियमुपहरामि ?

रत्ना—अयि मात ।

त्वत्सम्पर्काद् गुरुरुपगतो विश्वदृश्वा दयावान
मन्त्र प्राप्तो हृदि समुदितो यत्प्रभावात स्वदेव ।
अन्तस्ताप प्रशममगमच्चित्तमेतत् प्रशान्त
किं वा देवी दिशतु यदित काम्यमन्यन्ममास्ते ॥

तथापीदमस्तु

न्यग्रोधमूलेऽत्र कृतासनस्य वर्षातपाद्यैरनभिद्रुतस्य ।
रत्नाकरस्यास्तु निजेष्टसिद्धि सर्वं जगन्नन्दतु काम्यलाभात् ॥

सुमति नारदौ—एवमस्तु देवताप्रसादात् ।

समाप्तमिद नाटकम्

कविवंशपरिचयः

कोटालिपारे बुधविप्रसारे सत्काश्यपो ज्ञानतपःसमृद्धः ।
प्रमोदनाख्योऽजनि विप्रमुख्यः पुरन्दराचार्य इति प्रसिद्धः ।
सरस्वती-श्रीमधुसूदनाभिधः समुद्गतोऽद्वैतगुरुर्यदन्वये ।
कृतक्रियो ज्ञानमयो महायशास्तमेष धन्यः विदधे स्वजन्मना ।
यत्कीर्तिसीमा खलु पञ्चमुण्डी-प्रतिष्ठिताद्या भुवि भाति विद्या ।
या सर्वसौभाग्यकरी समेषा समर्चिता तत्कुलसम्भवानाम् ।
केचिद् वदन्ति मधुसूदनमस्य पुत्रं केचित् सहोदरममुष्य तमामनन्ति ।
संसारमोहमपहाय य एष बाल्ये वाराणसीपुरमगात् परतत्त्वनिष्ठः ।
अद्वैतसिद्धिमुखभूरिनिबन्धरत्नैरद्वैततत्त्वमुपदिश्य गुरुः क्रियावान् ।
कीर्त्या स्वया धवलया स भुवं समग्रामुद्भास्य जीवति गतोऽपि विदेहमुक्तिम् ।

शास्त्रज्ञानतपोनिधिः सितयशाः श्रीनाथचूडामणि-
र्जातो धीरपुरन्दरात् कुलपतिस्तेजस्विनामग्रणीः ।
लक्ष्मीदासपदाभिधोऽजनि बुधो न्याये कृती तत्सुतः
शक्तिध्यानपरः सुतोऽजनि ततः श्रीरामनारायणः ।
देवीराम इति प्रभूतमहिमा जातस्तनूजस्ततः
कन्दर्पस्तनयस्ततोऽजनि रमाकान्तस्तदीयात्मजः ।
आयुर्वेदमहोदधेरुदधरत् सोऽनर्घरत्नोच्चयं
तद्वंशे जनिमाप्तवान् बुधमणिश्चण्डीप्रसादो महान् ।
पुत्राः पञ्च बभूवुरस्य महतो भव्याः स्वधर्मे रताः
येषामादिभवो हरादिरभवद् विप्रः कुमारोत्तरः ।
संसारे स्थितिमानपि प्रतिपदं संसारचिन्तोज्झितो
जीवन्मुक्तनिभः प्रभूततपसा देवोऽथवा शङ्करः ।

तन्त्रादौ निपुणो द्वितीयतनय श्रीद्वारिकानाथको
दक्षो वाचि तृतीयको महिमचन्द्राख्य पुराणे कृती ।
सीतानाथपदाभिध सुविदित रमार्त्तश्चतुर्थोऽभवद्
गोपाल किल पञ्चमो बुधवरोऽकाले गत पञ्चताम् ।
तेषामाद्यसुतस्य सम्मृतिकथामुक्तस्य मुक्तयर्थिन
पुत्रोऽभूत् कवितार्किको मतिमता मान्य क्रियाभास्वर
वश्यात्मा हरिदासनामविबुध सीताख्यशक्तीश्वरो
यस्मादात्मविमर्शनाद्विरभवन्न्यायप्रबन्ध पर ।
तस्मादेष जनिं जगाम विदित कालीपदत्याख्यया
न्याये भारतराज सस्कृतमहाविद्यालयाध्यापक ।
येनैतन्नवरूपक मतिमतामन्ते परीक्षाकृते
न्यस्त प्राक्तनसिद्धवस्तुविषय नानानवीनक्रमम् ।
न्याये वैशेषिके काव्ये शास्त्रे चान्यत्र निर्मिता ।
येन टीकादयो ग्रन्था सद्भि सोऽत्रानुगृह्यताम् ।